

304.868

FOLIA ARCHAEOLOGICA

XXIV

FOLIA
ARCHAEOLOGICA
XXIV

1973
NÉPMŰVELÉSI PROPAGANDA IRODA BUDAPEST

A MAGYAR NEMZETI MÚZEUM ÉVKÖNYVE
ANNALES MUSEI NATIONALIS HUNGARICI

Főszerkesztő
FÜLEP FERENC

Szerkesztő bizottság
DIENES ISTVÁN
L. KOVRIG ILONA

Szerkesztő
SÁRDY JUDIT

Fényképek
KARÁTH JÓZSEF

Rajzok
PATAY PÁLNÉ

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADEMIA
KÖNYVTÁRA

TARTALOM — INDEX

TIBOR KOVÁCS: Representations of Weapons on Bronze Age Pottery..	7
PARÁDI NÁNDOR: A gyulai állatalakos agyagpecsétlő	33
Seal with the Figure of an Animal, Found at Gyula	41
MIKLÓS SZABÓ: Tierkampfszene auf einer keltischen Urne	43
R. PETŐ MÁRIA: A pannóniai római katonaság lószerszámozási módja..	57
Way of Harnessing in the Roman Cavalry of Pannonia	65
LÁSZLÓ BARKÓCZI: Beiträge zur Steinbearbeitung in Pannonien am Ende des 3. und zu Beginn des 4. Jahrhunderts	67
TÖRÖK GYULA: VII. századi sírok Kerepesről	113
Gräber aus dem 7. Jahrhundert in Kerepes	133
H. KERESCSÉNYI EDIT: IX. századi sírok Letenyén	135
Gräber aus dem 9. Jahrhundert in Letenye	151
KISZELY ISTVÁN: A letenyei VIII–IX. századi csontvázak antropo- lógiai jellemzése	153
Anthropologische Charakterisierung der Skelette von Letenye aus dem 8.–9. Jahrhundert	158
FODOR ISTVÁN: Honfoglalás kori régészetünk néhány őstörténeti vonat- kozásáról	159
Über einige frühgeschichtliche Beziehungen unserer landnahmezeit- lichen Archäologie	175
DIENES ISTVÁN: Honfoglalás kori veretes tarsoly Budapest-Farkasrétről	177
Beschlagverzierte landnahmezeitliche Tasche von Budapest-Farkasrért	215
ENDRE TÓTH: Zur Ikonographie des ungarischen Krönungsmantels ...	219
PÁLÓCZI–HORVÁTH ANDRÁS: A magyarországi kunok régészeti ku- tatásának helyzete	241
The Present State of Archaeological Research Concerning the Cuma- nians in Hungary	249

RÖVIDÍTÉSEK – ABBREVIATIONES

AAC	= Acta Archaeologica Carpathica
ActaA	= Acta Archaeologica, Kobenhavn
ActaAnt	= Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae
Acta Arch.Hung.	= Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae
Acta Ling.Hung.	= Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae
Acta Or.Hung.	= Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae
AH	= Archaeologia Hungarica
AHA	= Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae
AJA	= American Journal of Archaeology
AK	= Archaeologiai Közlemények
Anal. Boll.	= Analecta Bollandiana
AnTan	= Antik Tanulmányok (Studia Antiqua)
Arch.Ért.	= Archaeologiai Értesítő
ArCl	= Archeologia Classica
ArRoz	= Archeologické Rozhledy
AV	= Archeološki Vestnik (Acta Archaeologica, Ljubljana)
BCSP	= Bollettino del Centro Camuno di Studi Preistorici
BIA	= Bulletin of the Institute of Archaeology, London
BIBulg	= Bulletin de l'Institut d'Archéologie Bulgare
BIHBR	= Bulletin de l'Institut Historique Belge de Rome
BHH	= Bibliotheca Humanitatis Historica
BJ	= Bonner Jahrbücher
BMHB	= Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts
BMMK	= Békés Megyei Múzeumok Közleményei
BpR	= Budapest Régiségei
BRGK	= Bericht der Römisch-Germanischen Kommission
BSA	= Annual of the British School at Athens
BVC	= Bericht des Vereines Carnuntum
Byz.	= Byzantion
CAH	= Cambridge Ancient History
CMS	= Corpus der Minoischen und Mykenischen Siegel
CrA	= Critica d'Arte
DACL	= Dictionnaire d'Archéologie Chrétienne et de Liturgie
DissArch	= Dissertationes Archaeologicae, Budapest
DissPann	= Dissertationes Pannonicae
DME	= Déri Múzeum Évkönyve, Debrecen
Dolg.	= Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából Dolgozatok a Szegedi Tudományegyetem Régiségtudományi Intézetéből
ÉlTud	= Élet és Tudomány
ESA	= Eurasia Septentrionalis Antiqua
Ethn	= Ethnographia
FA	= Folia Archaeologica
FFC	= FF Communications, Helsinki
FMT	= Fejér megye története
HOMÉ	= Herman Ottó Múzeum Évkönyve, Miskolc
IPEK	= Jahrbuch für Prähistorische und Ethnographische Kunst
JAMÉ	= Jóna András Múzeum Évkönyve, Nyíregyháza
JdI	= Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts
Jelentés	= Jelentés a Magyar Nemzeti Múzeum ... évi állapotáról

JPMÉ	= Janus Pannonius Múzeum Évkönyve, Pécs
JRGZM	= Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz
Közl.	= Közlemények az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából
KSzIA	= Kratkie Szoobscsenija Insztituta Arheologii
KSzIIMK	= Kratkie Szoobscsenija Insztituta Isztorii Materialnoj Kulturi
LA	= Laureae Aquincenses
MAK	= Materiali po Arheologii Kavkaza
MAR	= Materiali po Arheologii Roszszii
MCC	= Mitteilungen der k.k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale
Mél.d'Arch.	= Mélanges d'Archéologie
MFME	= Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, Szeged
MGH	= Monumenta Germaniae Historica
MIA	= Materiali i Iszszledovanija po Arheologii SzSzSzR
MTAK II.	= Magyar Tudományos Akadémia II. Osztályának Közleményei
Népr.Ért.	= Néprajzi Értesítő
NK	= Numizmatikai Közlöny
NyÉ	= Nyelvtudományi Értekezések
NyK	= Nyelvtudományi Közlemények
PA	= Památky Archeologické
PB	= Prähistorische Bronzefunde
PG	= Patrologia Graeca
PL	= Patrologia Latina
PPS	= Proceedings of the Prehistoric Society
PrA	= Problemi Arheologii
PWRE	= Pauly-Wissowa: Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft
RAC	= Reallexikon für Antike und Christentum
RBK	= Reallexikon zur byzantinische Kunst
RDK	= Reallexikon zur deutschen Kunstgeschichte
Rég.Tan.	= Régészeti Tanulmányok
RF	= Régészeti Füzetek
RQ	= Römische Quartalschrift für Christliche Altertumskunde und für Kirchengeschichte
SJ	= Saalburg Jahrbuch
SIA	= Slovenská Archeológia
SMA	= Studies in Mediterranean Archaeology
SNM	= Sborník Národního Muzea v Praze
Stud.Arch.	= Studia Archaeologica
Sz	= Századok
S/z/A	= Szovetszkaja Arheologija
SzAI	= Szvod arheologicseszkij isztocsnikov
SzIE	= Szent István Emlékkönyv
SzSz	= Székesfehérvári Szemle
Trudi GIM	= Trudi Gosz. Isztorieseszkogo Muzeja
UZPGU	= Ucsenie Zapiszki Permszkoi Gosz. Universzitet
VAU	= Voproszi Arheologii Urala
VMMK	= Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei
WPZ	= Wiener Prähistorische Zeitschrift

REPRESENTATIONS OF WEAPONS ON BRONZE AGE POTTERY

TIBOR KOVÁCS

A few lucky finds of the past years enriching the source material at our disposal enable us to investigate the descriptive art of the Bronze Age population of Hungary in a more comprehensive way than it was possible in the past. As far as we are still working on detail problems which, however, cannot yield definite results in themselves. Investigating a group of representations of human figures resp. weapons can add, accordingly, but a mosaic stone to a full picture of the Bronze Age descriptive art. We shall deal here with two outstanding relics and some minor ones, closely connected.

MENDE-LEÁNYVÁR

In the Tápió valley, in a south-east direction to the village Mende, county Pest, lies a hilltop site, of a form approximately triangular, belonging to the Vátya culture. At the northern corner of the so-called Leányvár, towering above the surrounding terrain with 10 to 15 m, sherds of a clay jar with plastic decoration came to light in 1964. Near to the fragments found at a depth of about 2 m a number of intact pottery, mainly cups with handles, were unearthed, a part of whose contained burnt cereals. In 1966 this disturbed area together with its nearest surroundings was excavated.¹ In the disturbed soil some more fragments of the jar with plastic decoration were cleared.

Jar with representation of a human figure with dagger (Fig. 1). As for its structure it may be named an anthropomorphic vessel, where the upper part (rim and neck) can be identified with the head, while the lower part builds the body. Two knobs, situated centrally under the rim, respond, in so far our hypothesis proves right, the two eyes. Two hands in relief with incised lines for the fingers, start from the shoulder rib (*Fig. 2*). While the hands were formed by the potter together with the vessel, the dagger, situated near the left hand, was modelled separately and stuck to the surface consequently. The upper and lower part of the dagger hilt is decorated with five dots each; the blade with three incised lines (*Fig. 3*). The present reconstruction was made with regard to the proportions and formal varia-

¹ Kovács, T., Arch. Ért. 94(1967) 219.

Fig. 1.

Fig. 2.

tions of contemporaneous pottery.² When reassembling the sherds, there were no difficulties except for inserting a larger decorated fragment of the shoulder authentically. The dimensions of the reconstructed jar are as follows: H.: 64 cm, W.: 30 cm, L. of the dagger: 8,2 cm.

Fragment of a jar with the representation of a hand (Fig. 4). In the SW. area of the hilltop settlement of Mende a sherd, coming from a brown pot of similar dimensions as the former one, came to light, also in consequence of disturbing, from a depth of 50 cm. On the fragment there is an arm, plastically formed, starting from a decorated shoulder part and ending in a hand, represented with spread fingers. The fragment allows the conclusion that the shoulder of the jar was decorated with encircling horizontal, resp. vertical lines. H.: 10,5 cm.³

IGAR-VÁMPUSZTA

Fragment of a jar with the representation of a hand (Fig. 5). This hilltop settlement of the Vátya culture is situated at the so-called Galástya area, near Igar-Vámpuszta. From this ground, disturbed for decades by vine culture, in 1966 a larger find, originating in its bulk from the late period of the Vátya culture, came to the István Király Múzeum, Székesfehérvár. The find yielded among others a buff-coloured sherd with a plastic hand on it. H.: 7 cm.⁴

DUNAÚJVÁROS

Urn fragment with the representation of a human figure and a dagger (Fig. 6). In the cemeteries, belonging to the Bronze Age tell settlement Dunaújváros-Koszider, successive excavations carried out by several archaeologists, yielded among others a pottery jar, similar to that of Mende. In the interval between the excavation (1951) and their entering in the inventory (1964) the material of a few graves became mixed, among them the grave complex containing the urn with the representation of a human figure. According to the label on the excavation package the pot-sherd illustrated here was found close to the ash-urn of Grave A/68. At the time of the uncovering, however, the fragment did not attract notice for there is no mention of it in the excavation diary. The latter fact is, though, not conclusive, for there are some other factors of uncertainty pointing to the fact that the connection of pottery finds, inventarized as to belonging to Grave A/68, is rather problematic. As an authentic data we can accept the fact that the fragment in question came to light in the Dunaújváros cemetery of the Vátya culture, most likely from a cremation grave. – The existing sherds are shoulder fragments of a jar of larger dimensions, with plastic arms starting from the upper shoulder part of the vessel, the fingers being marked with incised lines. Compared with the Mende piece there is an important divergence inasmuch as the plastic dagger, situated in the height of the left elbow, is attached to the shoulder with a rib

² Rim and neck of the jar needed but a complement, a larger line of fracture secured the fitting of the shoulder; the lower part of the vessel is a reconstruction. – Magyar Nemzeti Múzeum (Hungarian National Museum) – henceforth abbreviated MNM – Inv. no.: 73.20.1.

³ MNM, Inv. no.: 73.20.2.

⁴ István Király Múzeum, Székesfehérvár, Inv. no.: 66.32.11.

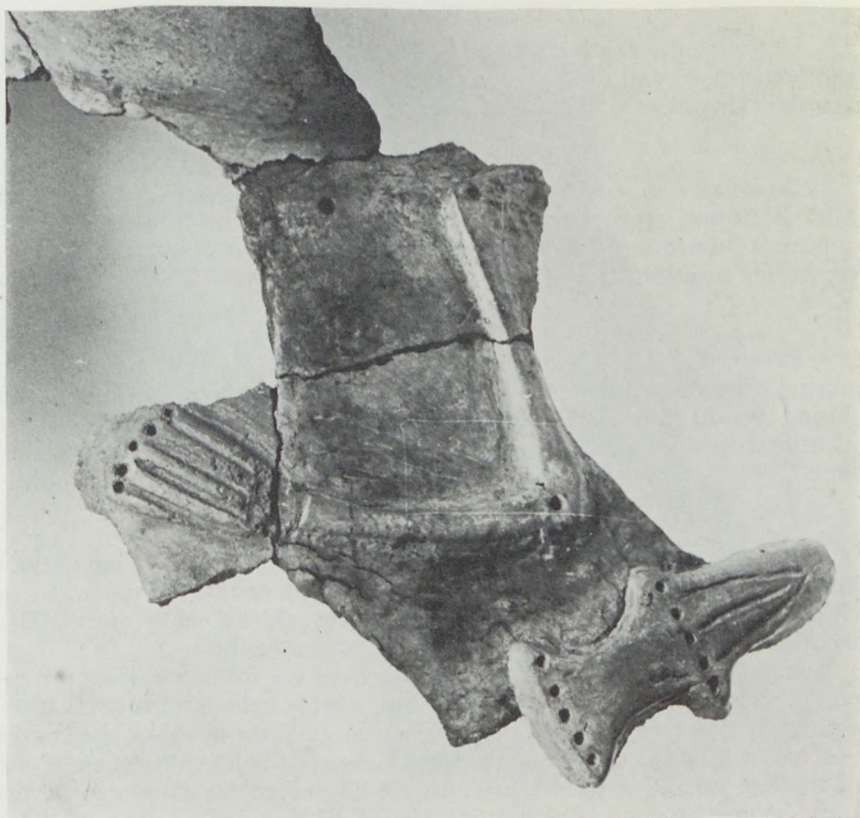

Fig. 3.

— probably standing for a shoulder strap. The hilt is decorated on its upper and lower part with three dots each, indicating presumed rivets. The dark grey, rough-surfaced ware differs in material from the above ones.⁵

PÁKOZD-VÁR

Pottery fragment with the representation of a hatchet (Fig. 7). The extensive, tripartite hilltop settlement of the Ványa culture was excavated between 1925 and 1927 by Arnold Marosi. Among the finds, partly published, there is a lateral fragment of a larger pot, decorated with a plastic hatchet with tubular socket. The sherd belongs to the unstratified finds.⁶

⁵ Cf. Makkay, J., Acta Arch. Hung. 23(1971) 19–28.

⁶ Marosi, A., Arch. Ért. 44(1930) 72–73, Fig. 76.

TÓSZEG-LAPOSHALOM

Fragment of a face urn (Fig. 8). The Bronze Age tell settlement, known and explored for several decades, yielded in 1948 under authentic find circumstances a neck fragment of a face urn of larger dimensions from Stratum „e”.⁷

TISZAFÜRED-MAJOROS

Bird-shaped vessel with human face (Fig. 9). In the area of the cemeteries of the Middle Bronze Age Füzesabony culture, resp. the Late Bronze Age Tumulus culture, a human-faced askos was found in the superficial humus, presumably in a secondary position. H.: 14 cm.⁸

IZSÁK

Fragment of an urn with the representation of a hand. The material of the Vátya culture cremation cemetery, excavated in the confines of Izsák, was annihilated during World War II. On ground of the remaining photographs István Bóna identified on a pot a schematic representation of a hand incised and incrustated with lime.⁹

The above shown material form a special group in the representations of human beings and weapons which, besides being roughly contemporaneous, are connected by analogies both in subject and form. This treefold unity of the characteristics might serve for the starting point of our analysis.

In regard of the *chronological basis* we have the following facts for dating the jar and fragment of Mende. 1) Pit IV/a of the formal scientific excavation yielded a piece of charcoal, whose C_{14} investigation gave the absolute date of 1330 B.C. ± 65 years.¹⁰ 2) The single-layered settlement of Mende is a fortified (?) settlement of the late period of the Vátya culture.¹¹ The segments excavated by us yielded some bronze artefacts, representing characteristic types of the period and a Koszider type hoard, found in unauthentic find circumstances.¹² – For dating the Tószeg face urn we have to make a little detour in order to hint to the present-state results of research, segregating the *Koszider period*. Starting from the data collected as far for a study in making, it seems that the last century of the Hungarian Middle Bronze Age brought essential changes in the status quo of the population of this area.¹³ Historical facts, pointing to two directions, demonstrated in Transdanubia

⁷ *Mozsolics, A.*, Acta Arch.Hung. 3(1952) 40, Pl. V, 6.

⁸ MNM, Inv. no.: 72.4.125., cf. Kovács, T., Arch.Ért. 94(1967) 220.

⁹ For the data I am indebted to Mr. István Bóna. – Cf. Bóna, I., Magyarországi művészet a honfoglalás koráig. (Bp. 1959) 17.

¹⁰ The analysis was made – with the mediation of the late László Vértes and under the guidance of Dr. Mebus A. Geyh – in Labor I/6 14C of the Niedersächsisches Landesamt für Bodenforschung in 1968.

¹¹ For the fortified settlements of the Vátya culture v. F. Petres, É.-Bándi, G., Arch. Ért. 96(1969) 170–172

¹² MNM, Inv. no.: 73.20.3-7. – The objects of the hoard are: a spearhead, 2 flanged angular axes, 2 conical-headed pins.

¹³ The collection of materials embraces the whole source material in question, inclusive of the unpublished finds of recent excavations.

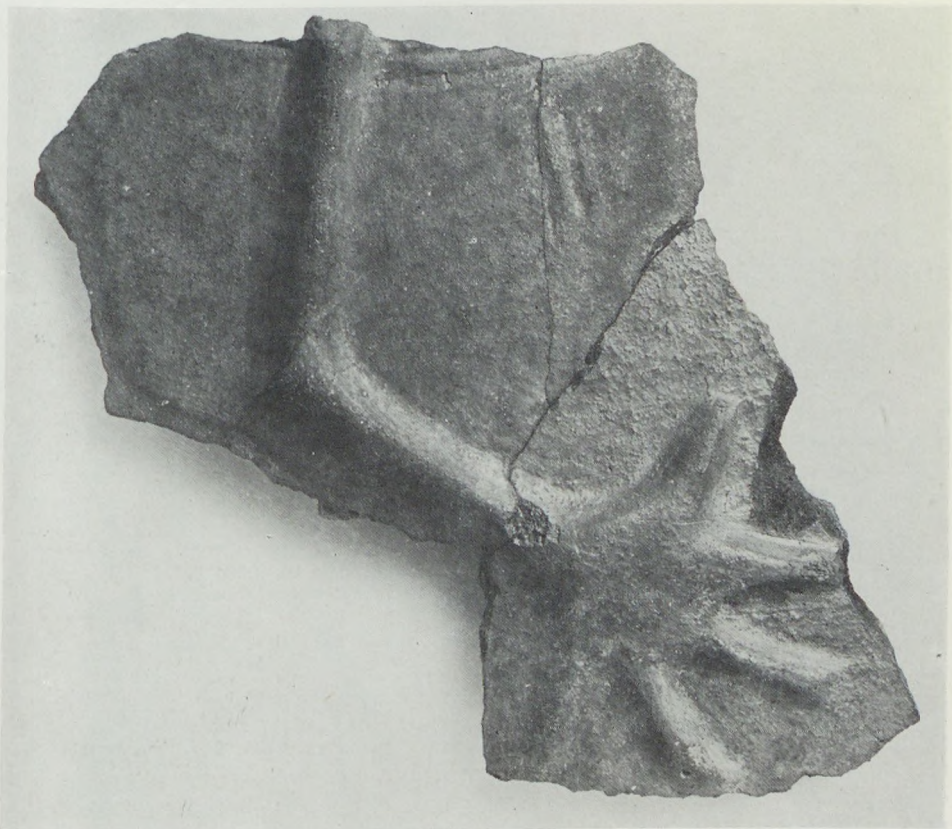

Fig. 4.

by hoards of the Incrusted Pottery group, resp. for the territory east from the Danube by hoards of Hajdúsámson type,¹⁴ indicate the beginning of a disintegration of the classical Middle Bronze Age cultures during the second half resp. at the end of the 15th century B.C.¹⁵ Displacements in the population of the Carpathian basin resulted in an ethnical amalgamation which changed the cultural aspect of a large area almost entirely. While in Transdanubia the majority of the settle-

¹⁴ *Mozsolics, A.*, Bronzefunde des Karpatenbeckens. (Bp. 1967) 121–123.; *Bóna, I.*, Acta Arch. Hung. 9(1958) 222–228.; *Kőszegi, F.*, Acta Arch. Hung. 20(1968) 136–141.

¹⁵ The historical background of ethnical and territorial realignment may be found in the westward expansion of the Füzesabony culture – to the detriment of the territories of the Vátya and Magyarád cultures; the stimulus can be attributed to events connected with the development of the Bodrogszerdahely group. *Kemeneczei, T.*, Arch.Ért. 95(1968) 164, 186; the author of the present paper has dealt with the hypotheses outlined here in detail: *Kovács, T.*, Acta Arch. Hung. 23(1971) 394, resp. *Id.*, A bronzkor emlékei Magyarországon. Hereditas. In print.

Fig. 5.

ments and cemeteries came to an abrupt end, in the area between the Danube and the Tisza as well as in the Tisza region we find a continuity of settlements and cemeteries. At the same time it is characteristic of the whole area in question that material and spiritual cultures of ethnic groups recently originated – or, more exactly, recognized by recent research as such ones (the Dolný Peter group,¹⁶ the Szeremle group,¹⁷ Bodrogszerdahely group¹⁸) – had undergone a change, at places to a different measure. These peoples are, in fact, homogeneous only in regard of their metal artefacts as we find, to a certain measure, the same bronze implements, weapons and jewels known from Koszider type hoards, in all settlements and cemeteries of the period. This encourages us to propose the terminology “Koszider period” for the final stage of our Middle Bronze Age, embracing

¹⁶ *Točík, A.*, Befestigte bronzzeitliche Ansiedlung in Vesele. *Studijné Zvešti AUSAV* 12(1963) 236, 250, 253; *Kemeneczei, T.*, op. cit. 162–164, 186.; *Kovács, T.*, *Arch. Ért.* 96(1969) 168–169. – Above studies – yielding different results – deal with the historical and ethnical problems of the people, likely to be connected under one name, which lived during the Koszider period on the territories SW-Slovakia and Northern Transdanubia. The nomination Dolný Peter group figures in two recent works: *Kemeneczei, T.*, *Északkelet-Magyarország története az i. e. 13–9. században.* (MS 1972); *Kovács, T.*, *A bronzkor emlékei Magyarországon.* In print.

¹⁷ *Bándi, G.–Kovács, T.*, *Acta Arch. Hung.* 22(1970) 25–39.; *Id.*, *JPMÉ* 1971 (in print).

¹⁸ *Kemeneczei, T.*, op. cit. 164, 186. – In the cemeteries of the Füzesabony culture, unearthed in the environment of Tiszafüred, there are more than 150 graves representing the relics of the Bodrogszerdahely group.

Fig. 6.

roughly the whole 14th century B.C. In this period, shortly outlined as the result of an amalgamation of different ethnic groups, a population lived in the northern part of the territory between the Danube and the Tisza, in the western part of Northern Hungary, resp. in the eastern areas of South-West Slovakia. The settlements and cemeteries of this area, consisting of parts of the original territory of the "classical" Vátya, Füzesabony, resp. Magyarád cultures, yielded a find material, related in many points. In this regard the fact that the ceramic material of Mende-Leányvár and Tószeg-Laposhalom (Strata a-e)¹⁹ are closely connected, having even identical features in form and decoration, has a special importance. This encourages us, accordingly, to assume that the Mende representations and the face jar of Tószeg are fairly contemporaneous, most likely relics of the same people.²⁰ – The representation of the hand on the Izsák jar is to be dated, in all certainty, to the Koszider period. In the cemetery of the late period of the Vátya culture we find graves of the Szeremle group, being on the way of development at this time. The fact that the incised representations of the hand is incrustured with lime, binds our piece presumed to the Szeremle group. On the basis of the already mentioned chronological data we can fix the Mende, Tószeg and Izsák items to the Koszider period, i.e. to the 14th century B.C. The other pieces in question (the Dunaújváros, Igar and Pákozd representations) are, by reason of a similar style, to be dated roughly to this period.

For fixing the place of our group of relics in the Bronze Age arts of Hungary, we have to sum up the main lines of the changes human representations underwent in this period.²¹ Anthropomorphic figures of summarized forms, merely indicating the human shape, so characteristic for the Early Bronze Age in Hungary, are representants of a style spread over large areas. These figures with faceless heads and stumpy arms, rather resembling violins, represent an artistic style attached to the same contents, characteristic of Early Bronze Age agricultural cultures, thriving on the territories of Asia Minor, the Aegean and the Balkans.²² Within the framework of this great unity, characteristics of the developing local Bronze Age arts manifest themselves in the first line on figures of the Zók culture, later on those of the Hatvan culture, with a trend towards abstraction.²³ Relics of the Hungarian Middle Bronze Age arts differ from these in many ways, being characterized by a combined employment of abstract and realistic features. The latter traits get a growing dominance, leading towards the evolvement of a new way of expression in the 15–14th century B.C. Instead of the previous artistic interpretation of human forms – that of stylized figures – new forms come into

¹⁹ *Mozsolics, A.*, Acta Arch.Hung. 3(1952) 38–41, Pl. I–V.

²⁰ In the present state of research it would be audacious to presume on the area, topographically but roughly encircled, a homogenous population which could be given a separate name. Further investigations on authentic find complexes may corroborate a similar hypothesis but as for the present we cannot maintain more than the assumption that a local movement tending to different directions resulted a major ethnic amalgamation on the territory in question.

²¹ For a more detailed account v. *Kovács, T.*, A bronzkor etc.

²² Summarized in: *Goldmann, B.*, Typology of Mother-Goddess figurines. IPEK 20(1960–63) 8–15.

²³ *Kalicz, N.*, Die Frühbronzezeit in Nordost-Ungarn. AH 45. (Bp. 1968) 98, 159.

Fig. 7.

being, as vessels (Ivánca, Tószeg, Kunszentmárton)²⁴ or altars standing on human feet (Dárda),²⁵ later combinations of anthropomorphic-zoomorphic forms (the Tiszafüred askos – Fig. 9 – the Dunaújváros vessel in the form of a bird, lying on an altar based on human feet).²⁶ The representations of weapons and human figures introduced here are embedded in this artistic interpretation, changed both in contents and form. They have in common the use of plastic forms, raised from the background, when representing human members, which breaks the rigidity tangible even on richly decorated Early Bronze Age figures. This break of style, observed on the figural art of the Middle Bronze Age in Hungary, has both external and internal causes. We try to explain these for a period, when, in the 18–17th century B.C., the hitherto so uniform artistic idiom of the peoples of South-East Europe was disintegrated and at last, from the 16th century on, went fully to pieces. Differences in the arts of the peoples of Anatolia, the Greek mainland and the Carpathian basin became more and more marked, reflecting thus the different economic-social development.

In scrutinizing the *Mende jar* (Fig. 1), we find new traits in the whole of the representation as well as in detail. Although anthropomorphic urns with human faces are not unknown in the Copper Age, in the first centuries of the Bronze Age we find no similar pieces in our area.²⁷ Neither was in the first half of the 2nd millennium B.C. the representation of human faces with raised features known:²⁸ the most important new feature is, though, that of the contents, as the dagger represented gives no doubt as for the human being symbolized here being a man.²⁹ These features emerge as something quite new in the last phase of the Hungarian Middle Bronze Age, not to be connected with the local art of the previous centuries either in their whole or in the details. Looking for concrete predecessors of the *Mende* and akin representations outside the Carpathian basin we come to similarly negative results. No contemporaneous pieces similar in conception and form are known. As for the function of objects, showing analogical features but

²⁴ *Tompa, F.*, 25 Jahre Urgeschichtsforschung in Ungarn 1912-1936. BRGK 24-25 (1934-35) 81, Pl. XXV, 3. – *Ivánca*; a specimen considerably older than the following ones: *Banner, J.-Bóna, I.-Márton, L.*, Acta Arch.Hung. 10(1957) 96, Fig. 6, 2a-b. – *Tószeg*; Damjanich János Múzeum, Szolnok. Inv. no.: 63. 270. 1. – *Kunszentmárton*; – Several clay fragments in the form of human feet are known from the settlements of the Vattina, Gyulavarsánd and Füzesabony culture which could have belonged to anthropomorphic or zoomorphic vessels.

²⁵ *Bándi, G.-Zoffmann, Zs.*, JPMÉ 1966. 48, Pl. VII, 1.

²⁶ *Kovács, T.*, FA 23(1972) 16, Fig. 3.

²⁷ *Kalicz, N.*, Die Pécel (Badener) Kultur und Anatolien. Stud.Arch. 2. (Bp. 1963) 19sqq.

²⁸ Among the flat, resp. bell-skirted idols of the Early Bronze Age of the Carpathian basin there are but a few specimens, found mainly on the territory of Yugoslavia, where schematic representations of faces occur. Cf. *Hoernes, M.*, Urgeschichte der bildenden Kunst in Europa. (Wien 1915) 347; *Korošec, J.*, Some specimens of early prehistorical plastic art in Slovenia. AV 1(1950) 16, Fig. 3. – Beyond the pieces published here there is but one fragment from Tószeg where we find a plastically formed face: MNM Inv. no.: 85/1902. 16. Cf. *Márton, L.*, Jelentés 1902. 32. On the face, flanked by two braids, the deep-set eyes and the mouth are marked with dots, the nose is rib-like. The unstratified fragment is, in want of parallels, undatable; its style points to the 15–14th cent.

²⁹ We have checked the Hungarian Bronze Age burials containing daggers. Anthropological data are in the major part lacking but on ground of the other grave goods it can be assured that daggers were always buried with males in the Bronze Age.

Fig. 8.

being dispersed in space and time, we cannot make attempts for identifying before having recognized the inner connexions of the representations. The way leads here through an analysis of the details.

On the Mende jar the face is indicated by two eyes. Representations of human faces, as simplified as this, are found on the Trojan ware, dated to the last centuries of the 3rd millennium B.C., where we find two small knobs for the eyes and one for the nose immediately under the rim, projecting externally.³⁰ Considerable differences in time exclude, however, the possibility of a connection between our objects and the Trojan ones or other early fragments of the Anatolian-Aegean territory, neither do they make likely a relation with the pieces dated by W. Lamb to the mid-second millennium B.C. (Alaça Höyük, Boğazköy).³¹ Face urns of the same time are unknown in South-East Europe or in Central Europe and Italy.³² In the case of the face urns (Mende, Tiszafüred, Tószeg), we can exclude the possibility of a direct loan from the adjacent areas as for the time being. It is the contents of the representations which seem to play here a decisive role, as the details of the faces seem to have little in common.

As for the members of the human body represented they are not identic in their execution either. Proportions of arms and hand show a lifelike reduction in size, while the modelling of the fingers is different. On the Mende and Igar fragments the fingers are plastically raised, on the two jars with representations of daggers they are indicated by incised lines, i.e. formed in a more schematic way. This feature is not to be neglected when trying to find the objects corresponding to the *daggers represented*.

In regard of the Mende fragment – always presuming that the maker of the vessel intended to copy an existing piece and not merely represent a dagger on the whole – we have to start from the followings: the five knobs at the end of the hilt represent a row of rivets, (?) which fact points to a wooden hilt; the shoulder part of the clay dagger extends to both sides, which means a haft plate broken at angles to the body; the five rivets on the shoulder make a straight row, the three incised lines on the blade, converging on the tip, imitate engraved patterns or ribs (cf. *Fig. 3; Fig. 10. no. 14*).

Considering above features the early pieces imported from Central European workshops (cf. *Fig. 10. no. 1*) can be eliminated from the daggers or swords with solid hilts, used in Hungary during the 17th to 14th centuries,³³ but it would be difficult to find any formal connections among the Mende piece and the swords

³⁰ Schmidt, H., *Trojanische Altertümer*. (Berlin 1902) 80, Figs. 1840–41; Blegen, C. V.–Caskey, J. L.–Rawson, M., *Troy II*. (Cincinnati 1951) Pl. 168, 37.1023.

³¹ Lamb, W., *Face-urns* kindred types in Anatolia. BSA 46(1951) 79, Fig. 3a-c.

³² We should like to refer to the fact that on the figurines of the Dubovac-Cirna culture, found in a fairly large number and representing women, the face (or mask) is outlined with lines or dots; the one exception is the male figure on the Dupljaja cart model with a plastical formation of the face. Cf. Garašanin, M., *Neolithikum und Bronzezeit in Serbien und Macedonien*. BRGK 39(1958) 86, Pl. XVII, 1.; Sandars, N. K., *Prehistoric art in Europe*. (London 1968) 173–175, Fig. 66 A.

³³ *Mozsolics, A.*, *Bronzefunde* etc. 51.

Fig. 9.

of Hajdúsámson type (*Fig. 10, no. 7* – after A. Mozsolics),³⁴ or even the so-called dagger-swords known from the Koszider type hoards either (cf. *Fig. 10, no. 8*).³⁵

In the Tiszafüred cemetery of the Füzesabony culture some “wooden-hilted” bronze daggers of a hitherto unknown type in Hungary came to light (*Fig. 10, nos. 2–4*).³⁶ Their common feature is a haft plate starting from the centre of the shoulder. The shoulder parts of the daggers with central ribs, found in Graves B₆₇ and B₁₆₇, broaden on both sides and break in angles (*Fig. 10, nos. 2–3*). It is a remarkable fact that the six rivets on the shoulder of the dagger, found in Grave B₁₆₇, make a straight row. As for the present we know no exact counterparts of the Tiszafüred daggers in Hungary; their prototypes are probably to be sought in

³⁴ Ibid. 49sqq.

³⁵ Bóna, I., *Acta Arch. Hung.* 9(1958) 235; Mozsolics, A., *Bronzefunde etc.* 51–52.

³⁶ Excavations between 1965 and 1972 on the territory of cemeteries, belonging to the tell settlement Tiszafüred–Ásotthalom, yielded, among others, more than 600 graves of the Füzesabony culture.

Southern Europe, for analogical detail features point to the Aegean areas.³⁷ The most tangible southern parallels are to be found in the dagger of Grave D₃₃₄ (Fig. 10. no. 2), regarding both the form and position of the rivet holes, that had served for attaching the hilt. For probable prototypes we have to take into consideration the triangular daggers that had been in use during the Early and Middle Bronze Ages in the Eastern Mediterranean and Near East, (as e.g. Tarsus,³⁸ Philia and the Lapithos Tomb in Cyprus,³⁹ Amorgos,⁴⁰ Lerna⁴¹). N. Sandars, in search of the predecessors of Aegean A-type swords with central rib and short haft plate, gives pieces of this type.⁴² Among the shorter, so-called B-type swords some have straight butt ends and on several pieces (as the Mycenae, Kameiros and Ismir ones) there are three rivets in a row on each shoulder (cf. Fig. 10. no. 11 – after N. Sandars).⁴³ From our point of view the most important piece might be a sword of Grave VI of the Mycenaean Grave Circle A, whose hilt was attached with five rivets in a line to the butt and with one to the haft plate (Fig. 10. no. 12 – after G. Karo).⁴⁴ Similarities in detail are, though, not decisive, especially when considering the fact that the so-called B-type swords did not reach the Balkans and the Carpathian basin.⁴⁵ The fact is not to be neglected, however, that on the territory of Rumania, in first place in Transylvania, imported or imitated specimens of Aegean-A-type swords came to light; though, because of their fragmentary state there are some difficulties regarding their dating (cf. Fig. 10. nos. 13a–b – after Vl. Dumitrescu).⁴⁶ In looking for parallels of daggers with short haft plates the gold daggers, found at Măcin and Perșinari (Fig. 10. no. 17 – after A. Mozsolics) further the much more recent specimen of the Borodino hoard, together with similar East European pieces, are not to be neglected.⁴⁷

³⁷ For a detailed account v. Kovács, T., Arch.Ért. 100(1973) In print.

³⁸ Sandars, N. K., The first European swords and their ancestry. AJA 65(1961) 15, Pl. 2.

³⁹ Catling, H. W., Cypriot bronzework in the Mycenaean world. (Oxford 1964) 59–60, Fig. 3/3, 5.

⁴⁰ Dietz, S., Aegean and Near-Eastern metal daggers in Early and Middle Bronze Age Greece. ActaA 42(1971) Fig. 10a.

⁴¹ Caskey, J. L., Excavations at Lerna. Hesperia 26(1957) 151, Pl. 42c.

⁴² Sandars, N. K., The first etc. 18sq.

⁴³ Karo, G., Die Schachtgräber von Mykenae. (München 1931) Pls. LXXIII 413; LXXIV 435; CXXXI 736 etc.; Sandars, N. K., The first etc. 22sq., Pl. 19, 1. 6–7.

⁴⁴ Karo, G., op. cit. Pl. XCV 928; cf. Hachmann, R., Die frühe Bronzezeit im westlichen Ostseegebiet und ihre mittel- und südosteuropäischen Beziehungen. (Hamburg 1957) 166sq., Pl. 68, 1.

⁴⁵ Sandars, N. K., The first etc. 27–28.

⁴⁶ Dumitrescu, Vl., Rapière en bronze, du type Mycénien, trouvée au sud-ouest de Bucarest (près Roșiorii-de-Vede). Dacia 5–6(1935–36) 169–173, Pl. I; Horedt, K., Siebenbürgen und Mykenä. Nouvelles Études d'Histoire 2(1960) 32–36; cf. Bouzek, J., The Aegean and Central Europe. An introduction to the study of cultural interrelations 1600–1300 B.C. PA 57(1966) 245sq.

⁴⁷ Mozsolics, A., Goldfunde des Depotfundhorizontes von Hajdúsámson. BRGK 46–47 (1965–66) 50–51, Pl. I, 1–2; Caiet selectiv de informare asupra creșterii colecțiilor Bibliotecii Academiei RPR 8(1963) 414–418, Pls. I–III. Safronov, V. A., Datirovka Borodinskogo klada. PrA 1(1968) 117–119, Pl. I, Fig. 8 19–21, 28; Leskov, A. M., O severoprichernomorskomo ochage metalloobrabotki v epohu pozdnej bronzy. In: Pamiatniki Epokhi Bronzy Juga Evropeiskoi Chasti SSSR. (Kiev 1967) 170, Fig. 3–4, 10.

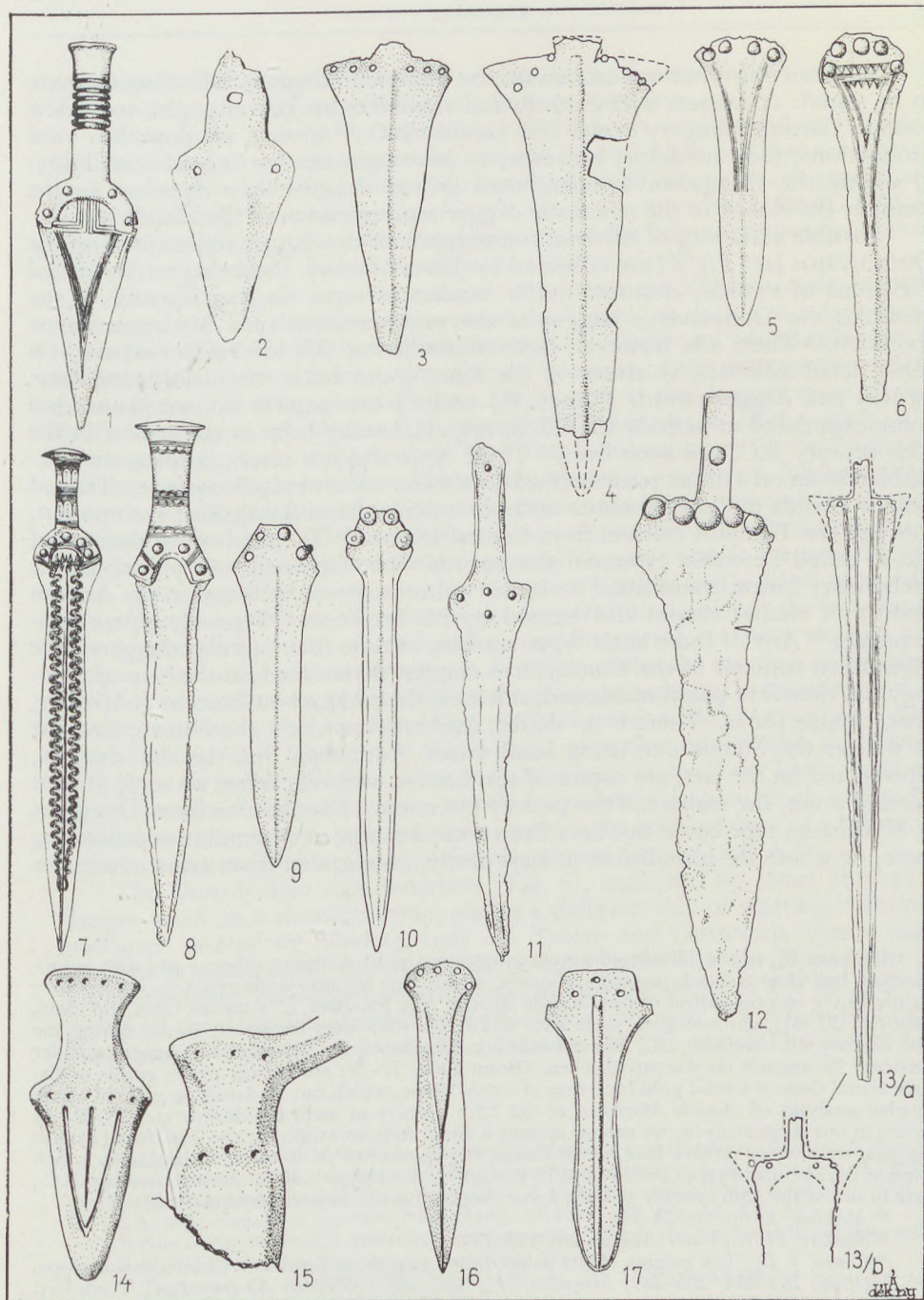

Fig. 10.

Summarizing what was said about the Tiszafüred daggers following facts are to be stated: a) daggers with mid-rib and shoulders broken in angles are a new form in Eastern Hungary in the 15th century B.C.;⁴⁸ b) they are doubtless local productions, their model is, however, to be sought in the Aegean metallurgy; c) among the Hungarian wooden-hilted bronze daggers they represent a type formally the closest to the schematic dagger representation of the Mende jar.

Possible variations of material counterparts of the dagger represented on the Dunaújváros jar (*Fig. 6*) are collected by János Makkay. Referring to the formal variations of swords, classified by N. Sandars as types Aegean E_{ii} resp. F, he identifies the Dunaújváros dagger as the representation of a Mycenaean type specimen.⁴⁹ There are, however, facts contradicting this identification based on some detail affinities, as rivets on the fanning-out butt; the majority of these swords and dagger-swords (Types E_{ii} and F) are namely known from find complexes dated to periods LH III B, resp. C, having been in use at best in the 13th century B.C. and even later.⁵⁰ These types did not reach, besides, the Carpathian basin on a direct route neither do we know their imitations as yet. Tanged bronze swords did not penetrate into our country from South East Europe but, through the Tumulus culture, from Central Europe.⁵¹ Tanged bronze daggers of the so-called Peschiera type and the swords with T-shaped haft plates, whose preliminary forms, transmitted by Italian cultures, are to be found in the Aegean swords of similar shapes and termed by N. Sandars as Type F, appear consequently.⁵² Any of these latter types are later in time than our clay daggers. The Mycenaean contacts of the Dunaújváros dagger, determined on the way of typology, are therefore questionable and, at least in the contexts outlined by J. Makkay, unacceptable for us. There is no doubt, furthermore, about the Dunaújváros jar as well as the Mende one being local wares. Admitting that the clay daggers, represented on the jars, are copies of real bronze weapons, what we took for our starting point, the makers of the pottery pieces must have known them. Daggers of Mycenaean type could not have been copied except in communities possessing these, or where the population, at least partly, immigrated from areas where this

⁴⁸ Grave B₆₅ of the Tiszafüred graves in question yielded among others a pin with an unadorned, ball-shaped head, pierced obliquely, which type became widespread in our territory mainly in the second period of our Middle Bronze Age [cf. Bóna, I., *Annales Univ. Bp. Sect. Historica* 2(1961), chronological table after p. 20] i.e. they were frequently in use during the 15th century. Cf. *Mozsolics, A.*, *Bronzefunde* etc. 82; *Hänsel, B.*, *Beiträge zur Chronologie der mittleren Bronzezeit im Karpatenbecken*. (Bonn 1968) 77–78; among the grave goods of the same burial there is a solid gold lock ring of ovoid shape, which can be dated, on ground of the detailed analyses of *Amália Mozsolics*, to the 15th century as well. *Goldfunde* etc. 20–22. As shown in our short analysis, we cannot assume a direct Aegean origin for the Tiszafüred bronze daggers, we have to remark here, nevertheless, the opinion of N. Sandars, according to which some of the swords of types both A and B, though made in their bulk in the 16th century B.C., were in use in the 15th century as well: Later Aegean bronze swords. *AJA* 67(1963) 17.

⁴⁹ *Makkay, J.*, op. cit. 23–24.

⁵⁰ *Sandars, N. K.*, *Later Aegean* etc. 133–139.

⁵¹ *Cowen, J. D.*, The origins of the flange-hilted swords of bronze in Continental Europe. *PPS* 32(1966) 263–264, 285–289; *Mozsolics, A.*, *Arch.Ért.* 95(1968) 61–64; *Ead.*, *Arch.Ért.* 99(1972) 188–190, 202.

⁵² *Mozsolics, A.*, Some remarks on “Peschiera” bronzes in Hungary. In: *The European community in Later Prehistory*. (London 1971) 60–66.

type was in use. According to the present state of research in the case of the Vátya culture neither possibility comes into question.

The present attempt for identifying the daggers represented with types of objects yielded as far meagre results; this can be due to the fact that not all types, used in the 15th to 14th century B.C. are represented among the daggers known from our Middle Bronze Age (cf. *Fig. 10. nos. 1-6; - 9 -* after I. Bóna -; 10, 16). We have, besides, to take into consideration that the bronze daggers used as models might have been deformed when modelled in clay.⁵³

According to the representations on pottery, the daggers were carried in different ways. The Mende one lies about the "waist", pointing to a dagger worn in the belt (*Fig. 2*). We have gone through the Early and Middle Bronze Age inhumation burials of Hungary; as for the position of the daggers the stratified graves show following picture: about 60 per cent of the daggers were placed in the hand or near to the hands of the deceased, 30 per cent about the pelvis, 10 per cent on other places of the body.⁵⁴ The Tiszafüred cemetery of the Füzesabony culture, embracing more than 600 burials, shows a somewhat different picture: from the 15 daggers unearthed eleven were near the hands, three about the pelvis and one at the knees. The conclusion can be drawn accordingly that during the Middle Bronze Age the place of the dagger in the grave was, in the majority of the cases, determined by the rites, as the weapons was put in the hand of the dead, ready for an after-life use. The rest of the daggers found point to the fact that they were buried, almost without exception, according to the everyday wearing of the weapon. As for this period we have no direct proofs for the carrying of the daggers in sheaths or stuck in the belt, though there are signs pointing in this direction. It is worth mentioning that the first belts, made of rather wide bronze sheets, appear here as late as the 13th century B.C.⁵⁵ Belts of leather or probably felt, fastened with bone or bronze buckles, were in fashion previously;⁵⁶ the latter ones, made of a rather elastic material, were suitable for wearing daggers stuck under. A far parallel to it, though not to be passed over from the point of view of wearing, is to be found on a stele of Grave V of the Mycenaean Grave Circle A.⁵⁷

The Dunaújváros representation (*Fig. 6*), explained by János Makkay as a dagger worn on a shoulder strap, shows a different way of wearing.⁵⁸ From the analogies, quoted by Makkay, only the Trojan and Cernavoda pieces can be brought in connection, the others being much later than the Dunaújváros jar. The hypothesis, seemingly so attractive, is also questionable for the following reason: if the dagger is attached to a shoulder strap, why is it not to be found at the appropriate place of the vessel, i.e. between the two arms? This can be hardly

⁵³ In other cases, when imitating objects for sacral or sepulchral use, the copies show but a superficial likeness to the original ones, details are summarized, as e. g. in the case of the miniature bronze daggers, found at Piliny. *Hampel, J.*, *A bronzkor emlékei Magyarhonban.* (Bp. 1886) Pl. LXX, 4-6; *Kemenzsei, T.*, *Acta Arch.Hung.* 19(1967) 229, Fig. 18, 4-5, 12.

⁵⁴ Due to the territorial spreading of inhumation burials the majority of our data refers to burials of Middle Bronze Age peoples east of the Danube.

⁵⁵ *Trogmayer, O.*, *MFME* 1958-1959. 53-59; *Id.*, *FA* 17(1965) 53-55.

⁵⁶ *Bóna, I.*, *Arch. Ért.* 86(1959) 49-54.

⁵⁷ *Marinatos, Sp.* *Kreta und das mykenische Hellas.* (München 1959) 108, Pl. 147.

⁵⁸ *Makkay, J.*, *op. cit.* 24-26.

explained by arguing with stylistic reasons.⁵⁹ It seems to be more likely that we have to do here with a dagger, hanging from a strap worn around the neck – this possibility is mentioned also by Makkay.⁶⁰

Given the knowledge of a pottery with modelled daggers, the representation of a hatchet, found at Pákozd and published more than four decades ago but fallen into oblivion, is worth of a greater attention (*Fig. 7*). Trying to identify it with any known type seems to be even a more futile task than in the case of the daggers: it does not correspond to any of the bronze or gold hatchets used by the Middle Bronze Age people of the Carpathian basin.⁶¹ We cannot say much more than the fact that its maker copied a socketed hatchet which rough definition is corroborated by the fact that the hatchets of the Vátya culture are, in their major part, socketed ones (e.g. Budapest, Dunapentele, the environments of Paks, Solt.)⁶² The decoration of the clay hatchet is furthermore entirely different from those of the bronze hatchets with tubular sockets, these being ribbed and engraved, while the surface of the Pákozd piece is covered by combinations of flattened and pierced dots, applied also on the pottery made during the last period of the Middle Bronze Age.⁶³ We find this pattern often on pottery coming to light from the upper strata of fortified settlements of the Vátya culture.⁶⁴ While this corroborates our surmise as for the dating of the fragment – Koszider period –, the decoration underlines its being a local artefact.

⁵⁹ We find in different places and different periods a general trend of representing weapons according to their actual way of carrying: *Berciu, D.*, Neue Forschungsergebnisse zur Vorgeschichte Rumäniens. *Antiquitas* II.4. (Bonn 1966) 27; *Müller, V.*, Frühe Plastik in Griechenland und Vorderasien. (Augsburg 1929) Pl. XIV, 293, XV, 248; *Harden, D.*, The Phoenicians. *Ancient Peoples and Places* 26. (London 1962) Pls. 80–81; *Formentini, R.*, Saggio di una cronologia relativa delle statue-stele di Lunigiana. *Studi Storici* 1965. Pl. III, 1; IV 7, 9; *Nuovo frammento di stele in Lunigiana*. *BSCP* 4(1968) 157, *Fig. 67*; *Hoernes, M.*, op. cit. 217, *Fig. 5*; 219, *Figs. 1–2*; *Bronzes antiques de Sardaigne*. *Bibliothèque Nationale*. (Paris 1954) Pls. 1–2, 9, 14; *Piggott, St.*, *Ancient Europe*. (Chicago 1965) 155, Pl. XXII a; *Ziörn, H.*, Eine hallstattzeitliche Stele von Hirschlanden, Kr. Leonberg. *Germania* 42(1964) 27sq; *Toncheva, G.*, Dva nadgrobnikh monumental'nykh pamiatnika frakijskim vozhdjam. In: *Thracia. I. Congressus Studiorum Thracicorum*. (Sofia 1971) 101–119.

⁶⁰ Examining a Late Bronze Age dagger type of Oriental origin István Bóna calls attention to a characteristic way of wearing daggers. A strap, serving for attaching the dagger to the wrist, was passed through the hole in the solid hilt of the bronze dagger; this way of wearing daggers survived in steppe regions long hereafter. *Bóna, I.*, *HOME* 3(1963) 24. Among the Minusinsk daggers, published by M. D. *Khlobystina*, there are two items each with a ring under the pommel, attached with an eyelet to the hilt, serving for attaching the weapon. Though this gives no close analogy to our representation, it has to be mentioned that for these pieces, dated to the last centuries of the second millennium B.C., the author refers as parallels to the above, mentioned Central European daggers: *Rannie minusinskie kindzhaly*. *SA* 1970:4, p. 197, *Fig. 2* nos 1–2.

⁶¹ *Vulpe, A.*, Äxte und Beile in Rumänien I. *PB* IX. 2. (München 1970) 1–25, *Fig. 2*; *Mozsolics, A.*, *Bronzefunde* etc. 13–49; – For the miniature clay hatchets of the Early Bronze Age cf. *Kalicz, N.*, *Die Frühbronzezeit* etc. 56, 159.

⁶² *Mozsolics, A.*, *Bronzefunde* etc. 24–33, *Figs. 3–4*; *Bándi, G.*, *JPMÉ* 1972. In print.

⁶³ It is necessary to distinguish between the two variations of dot ornaments: while the “pierced” ones are general in the Bronze Age, “flattened” dots, especially in groups of three, are in first line characteristic of the Koszider period and somewhat later.

⁶⁴ From authorized finds: Lovasberény-Mihályvár, Kajászó-Várdomb, Sárbogárd-Cifrabolondvár, Aba-Belsőbáránd-Bolondvár (István Király Múzeum, Székesfehérvár.)

The three representations of weapons, hitherto known from Hungary, are therefore relics of the same people from about the same period (14th century B.C.), incarnating a peculiar artistic style. How far is this style to be named local and to what extent "European"? The subject of the representation – man with weapon – is not an isolated feature in the figural art of Europe during the second millennium B.C. Rock engravings of the Western Mediterraneans and Scandinavia in this period show weapons as daggers, hatchets and halberds in rather great numbers.⁶⁵ Stone stelae with a closed composition of man and weapon occur in a smaller number, they are, though, very characteristic of the Bronze Age art of South Europe (the Iberian peninsula and Italy).⁶⁶

It would need a special study whether the thematic similarities or identities, emerging roughly at the same time in the arts of peoples living in different areas and having no direct contacts, were merely the results of a converging evolution or the expression of artistic or religious waves, embracing large areas, whose expansion – on the way of migrations – and radius of action are at best but partly known. Regarding the arts of the above regions and those of the peoples of the Carpathian basin we can speak here more of a convergence of arts of people on an approximately equal economic-social level, though rooted in different precedents and emerging in different environments and different forms.⁶⁷ Elucidating eventual inner contexts between Bronze Age rock drawings of Italy, being the nearest of the areas mentioned, and the Hungarian representations of similar subjects is a hard task as we cannot define the real meaning or sacral function of our representations.

As for the Aegean area the situation is quite different. Though from the 16th century B.C. on we find here rather a great number of representations of daggers or swords, we cannot bring our specimens in direct connection with the stelae of the mentioned Tomb V of Mycenae,⁶⁸ nor with the armed figures of the seals,⁶⁹ or with similar scenes on vases either,⁷⁰ for this possibility seems to be excluded

⁶⁵ *Anati, E.*, Chronology of the art of Valcamonica. IPEK 21(1964–65) 49–55, Pl. XXVI 1, 3; XXVII 1–2; *Id.*, L'arte rupestre di Boario Terme-Darfo: relazione preliminare. Valcamonica Symposium (Capo di Ponte 1970) 189sq; *Marstrander, S.*, Felsbilder von bronzzeitlichem Typus in Norwegen. IPEK 21(1964–65) 62–63; *Pasotti, M.*, Nuove incisioni rupestri del Lago di Garda. Valcamonica Symposium (Capo di Ponte 1970) 151sq; Figs. 71, 73; *Kühn, H.*, Die Felsbilder Europas. (Stuttgart 1971) 87–103.

⁶⁶ *Ribeiro, F. N.*, O bronze meridional Portugues. (Beja 1965) 25–27, Pls. XXI–XXV. *Stacul, G.*, La Grande Madre. (Rome 1963) 104, Figs. 104–115; *Barfield, L.*, Northern Italy before Rome. Ancient Peoples and Places 76. (London 1971) 67, Fig. 32.

⁶⁷ With the expression "in different environments and different forms" we should like to underline the difference between the representations of weapons in Hungary (especially the Dunajváros one, coming from a burial), which were made for a special occasion and buried thereafter, whereas the Valcamonica rock drawings e.g. were produced in valleys (cult places?), used by a community continuously or periodically, where the "artist" might have been in physical contact with the works of previous generations.

⁶⁸ *Marinatos, Sp.*, op. cit. Fig. 147; *Vermeule, E.*, Greece in the Bronze Age. (Chicago 1964) 90–94, Fig. 17a–b.

⁶⁹ *Sakellariou, A.*, Die minoischen und mykenischen Siegel des Nationalmuseums in Athen. CMS I. (Berlin 1964) 9, 11–12, 16, 165. (Mykene), 290 (Pylos); *Id.*, Die mykenische Siegelglyptik. SMA IX. (Lund 1964) 3–5.

⁷⁰ *Sjöqvist, E.*, Problems of the Late Cypriote Bronze Age. (Stockholm 1940) Fig. 20, 1, 3.

by 1) the considerable distance of the areas: 2) the difference in evolution of the dwellers of the Greek mainland and the Middle Danube valley; 3) essential differences, based on above facts, between the subjects, contents and form of expression in the figural arts of these peoples.⁷¹

There is, however, an Aegean influence, manifesting itself in the relics of the peoples, having lived about the mid-second millennium B.C. in the eastern areas of the Carpathian basin, especially in Transylvania, which draws our attention to South-East-Europe. Looking over the relevant literature,⁷² it seems that research based on the hitherto known sources has already exhausted the possibilities of revealing these connections, though it merely tried to register and analyse the threads pointing to the Pontus region and Aegeans with the primary aim of fixing a chronological basis. The question in reality is much more complex. During the 16th–15th century an Aegean-Anatolian influence – if only in most cases through a series of transmissions – is the strongest in Transylvania, radiating hence to the Tisza region.⁷³ This is not to be regarded as the results of a migration but as infiltrated on the way of commerce, through objects bartered from Aegean-Anatolian merchants, having influenced the material culture of these peoples in form, technology and design. Objects classified by research as being under Mycenaean influence are, almost without exception, local products and at the same time proofs for a local evolution of its own right, influenced by external impressions to a slightly different course. We have no signs for direct ethnical impacts – as immigrations of craftsmen – from the territories of the Eastern trade partners to the Carpathian basin. The economical upswing, followed by a social realignment, proceeded therefore according to the rules of economic-social conditions, characteristic of the peoples of the Carpathian basin, though not without an indirect foreign influence. At this stage we meet blank areas on the map of research, not knowing in details either the intensity of this process, influenced by foreign impacts, or the direction of its spread in the Carpathian basin' we see only its results, i.e. the evolution of a clan aristocracy, interlaced with a stratum of craftsmen and merchants – strengthened and enriched in comparison with the preceding centuries.⁷⁴

For determining the ideological basis of our representations having a knowledge of the process in its results seems to be sufficient: it gives, at least, one

⁷¹ Going into details is here not necessary, the problem being quite unambiguous; it is sufficient to mention the branches of Minoan-Mycenaean art (as wall painting, glass artefacts, stone plastic), which, due to a different development, are lacking in the Carpathian basin no, only in the second millennium B.C. but even centuries later. Cf. *Vermeule, É.*, op. cit. 90–93, 184–202; *Taylor, W.*, *The Mycenaeans. Ancient Peoples and Places* 39. (London 1964) 119–138; *Higgins, R.*, *Minoan and Mycenaean art.* (London 1967) 74–102; *Haevernick, T.*, *Beiträge zur Geschichte des antiken Glases. III. Mykenisches Glas.* JRGZM 7(1960) 36sqq.

⁷² For a detailed account with the literature on the subject v. *Mozsolics, A.*, *Goldfunde* etc. 41–46; *Gimbutas, M.*, *The Bronze Age culture of Central and Eastern Europe.* (The Hague 1965) 55–64; *Bouzek, J.*, op. cit. 244, n. 9; *Makkay, J.*, op. cit. 26, n. 39.

⁷³ Cf. *Bóna, I.*, *Annales Univ. Bp. Sect. Hist.* 2(1961) 12–22.

⁷⁴ An analysis of the process based on the entire source material was made first by *István Bóna*: *A középső bronzkor Magyarországon.* (In print); we have dealt with the question starting from his research and with the analysis of the new find material, where we touched the problem of connections between social changes and transformations in the figural art. *Kovács, T.*, *A bronzkor* etc.

possibility for an interpretation. The emergence of men – warriors – might be brought into context with the change in the social role of men, being among the peoples of Transylvania and the Tisza region the result of a longer process: it begun with the evolution of a local metal handicraft and the formation of a stratum of “independent” artesans and merchants. The leading role on economic and social field was in the hands of the bronze-smith, merchant and warrior, as this fact is mirrored among others in the formation of the settlements and order of burials of this period.⁷⁵ In our opinion these changes have brought preconditions for breaking religious and artistic traditions, many-century-old, of our Bronze Age population, rooted in South-East-European contexts and producing, in the representation of the warrior, a new subject.⁷⁶

Now we have arrived to a further problem: was the emerging of our objects resulted by external influences, or is it to be considered as a new stage in the development of the local arts, determined by a certain religious belief? Regarding the first possibility there are many figural objects known in the Carpathian basin, whose thematic or formal connections with South East Europe or the Pontus region has been pointed out by several specialists, we find, however, no exact counterparts in the East or South for the gold bracelets terminating in animal heads, the gold disc of Otllaka (Grăniceri) or for the clay figurines of the Lower Danube region, either. Certain Pontic or Aegean-Anatolian influences, based on detail similarities, were stated many times and by many persons.⁷⁷ As for the objects dealt with here we have to be cautious in using even general definitions, for there are no representations analogous among the find material of the vast areas of the Pontus region, Asia Minor or Greece, except for some fragments which can be considered as parallels, if only rather far-fetched ones. The last stratum (about 1400 B.C.) of Troy VI yielded a Gray Minyan Ware sherd with the plastic representation of a hand with fingers spread.⁷⁸ Evaluating the find similar representations, excavated in the Bronze Age sanctuary of Ajios Jakovos, Cyprus, further pieces found in Anatolia (Boğazköy), Syria and Palestine were

⁷⁵ The special position of the clan aristocracy (Füzesabony, Gyulavarsány, Vatyá culture) having lived in separate parts – probably segregated by bulwarks – at the settlements, is evident from the order of burials and richness of their graves. On the other hand, specifying the population according to professions is a very hard task, even in the case of large cemeteries, as long as the attributes for establishing the social status of the deceased are but partly known. There are more and more evidences of the hypothesis that the warrior of a high social status was buried, besides his weapons, with almost all types of metal tools, having been in use at that period. This is a further proof of the unity of a craftsman-merchant-warrior stratum within the clan aristocracy.

⁷⁶ According to our present knowledge; as from the previous centuries there are several anthropomorphic figures whose sex is indeterminable.

⁷⁷ Cf. *Mozsolics, A.*, Gold votive rings. *Archaeology* 23(1970) 138–143; *Hänsel, B.*, Plastik der jüngeren Bronzezeit und der älteren Eisenzeit aus Bulgarien. *Germania* 47(1969) 84; *Malmer, M. P.*, Bronsristningar. *Kuml* 1960. 207; *Childe, V. G.*, The Danube in prehistory. (Oxford 1929) 286; *Dumitrescu, V.*, Les statuettes de l'âge du bronze découvertes dans la nécropole de Cîrna. *IPEK* 19(1954–59) 41; *Berciu, D.*, Romania before Burebista. *Ancient Peoples and Places* 57. (London 1967) 88.

⁷⁸ *Blegen, C. W.-Caskey, J. L.-Rawson, M.*, Troy III. The sixth settlement. (Cincinnati 1953) 18, 73; Pl. 433, 38.1240.

mentioned as analogies.⁷⁹ In this context the fragment of face-urns (Boğazköy, Alaça Höyük), dated by W. Lamb about 1500 B.C., are worth mentioning.⁸⁰

The fact that we find some more or less contemporaneous plastic representations on pottery of Asia Minor similar in style to that of Hungarian fragments (Figs. 4-5), is not much to base upon. It shows, all the same, that there were, through different channels, concrete connexions between the peoples of the East Carpathian basin and the commercial sphere of the Aegean-Anatolian circle. We feel, however, that enquiring after deeper connexions would not yield results for the present.

Trying to determine the practical use of the pottery with representations of weapons we meet similar difficulties. Our knowledge of the system of Bronze Age religious symbols is extremely meager, though no profound analysis of the Bronze Age figural arts is possible without the knowledge of the contemporaneous religious beliefs. As research relating to this subject is still in its early stage, the formal adoption of data on other areas would lead only to side-tracks.⁸¹

An important fact is, however, that the majority of our representations (Mende, Igar, Pákozd, Tószeg) was unearthed at settlements. The find circumstances of the "dagger jar" of Mende could serve for a starting base, as here, among the broken fragments of the figural jar, resp. in the smaller pots near them, burnt cereals were found. Though observations made on the course of an unauthorized digging can be strengthened only by stratigraphical excavations, we venture the hypothesis that our jar (Fig. 1) might have represented a deity guarding the crops. The data at our disposal are, however, not sufficient for drawing the conclusion as for the function of the area disturbed, namely whether it was a part of a crop magazine burnt or probably a place of a fertility cult. The Dunaújváros jar was, on the other hand, found on the territory of a cemetery (cf. the representations of Tiszafüred and Szeremle.) Based on analogies from other periods and areas we might come to the conclusion that pottery with representations of human figures and daggers was connected with the cult of the ancestors;⁸² the representa-

⁷⁹ Op. cit. 356.

⁸⁰ Cf. n. 31. - There is a good survey of the representations of faces (masks) on Aegean pottery by W. Schiering. The majority of objects published by him are, unfortunately, younger than our objects or they are stilistically not to connected with them: Masken am Hals kretisch-mykenischer und frühgriechischer Tongefäße. JdI 79(1964) 1sq. We mention here a representation of a hand on a jar found in Bulgaria (Nova Zagora), which is, however, as dated to the last quarter of the third millennium B. C., not relevant. Georgiev, G. I., -Merpert, N. Ia., Raskopki mnogoslonojogo poseleniia u cela Ezzero bliz g. Nova Zagora v 1963 godu. BILbul 28(1965) 145, 156, Fig. 16.

⁸¹ It would be obvious to make use of the religious symbolics of the Minoan-Mycenaean culture, being the object of even more detailed scientific investigations, at least in the outlining of some possibilities of explanation. This possibility cannot be exploited, however, as long as the process of adapting the symbols of a religion of higher level to the arts of a community on a lower level of development are not known. We would need here a theoretical elucidation of the possibilities of spiritual and formal transformations and their practical adaptation; the material of the figural arts in the Carpathian basin, known at present, would be insufficient, however, for such an attempt.

⁸² In the case of incineration burials anthropological identifications are not possible, we may assume, however, that the plastically formed pendants, decorating urns of Dunaújváros, Pákozd (Vatya culture) and Vajdácska belonged to burials of women. (I owe thanks to Tibor Kemenczei who called my attention to the last, Late Bronze Age piece).

tions would, accordingly, symbolize the power of leading personalities, acting even after their death in defending the community of the living.⁸³

We have thus separated a group from the figural arts of the Hungarian Bronze age, emerging in the 14th century as a novelty both in subject (warrior with weapon) and artistic formation (plastic, relief-like representation). Social preliminaries for representing warriors were given by a process, leading to the development of a local metal handicraft and a social realignment during the 15th and 14th centuries B.C., based on the prosperity of an Aegean-Anatolian trade. As a consequence of this process the peoples of Transylvania and the Tisza region reached a level enabling them to receive and assimilate the spiritual and artistic impacts, reaching the peripheral areas of the Pontus-Aegean-Anatolian cultures on direct and indirect ways. We have to use here the conditional term, as – except for some rather remote analogies from Asia Minor – we are not yet able to follow this way concretely.

For an evolution of a Bronze Age art, representing human figures in plastic or relief-like execution, possibilities were given with the emerging of vessels, standing on human feet (e. g. Iváncsa), being three-dimensional representations of human members. The reason why this process did not take place in Transylvania or the Tisza region might be the following one. After the conquest of Crete the Mycenaean commercial koine, embracing the eastern and western parts of the Mediterranean, widened⁸⁴ with the probable result that Transylvanian gold and copper lost their value in the southward trade. Though we cannot speak of a definite breaking of connexions, a negative influence manifests itself in the gradual impoverishment of burials in the Tisza region during the Koszider period. On the territory of the Vátya culture, having had an important intermediary role in the commerce between the eastern and western parts of the Carpathian basin from the previous century on, now a part of the Füzesabony people fleeing from the westward moving of the Ottomány culture and a fragment of the population of the Incrusted Pottery group, menaced by the advancing of the Tumulus culture people, concentrated. It was partly due to these movements that the population of this central area, encircled with fortified settlements, became an economic factor having possessed probably the most important metallurgical workshops of the Koszider period where the ethnical blending resulted in a meeting of artistic styles, differing in artistic expression as well.⁸⁵

⁸³ Kalicz, N., *Die Pécelcer. etc. . . .*

⁸⁴ Hayer, W. C.–Rowton, M. B.–Stubbings, F. H., *Chronology. Egypt, Western Asia, Aegean Bronze Age. CAH I/6.* (Cambridge 1962) 74–75; Stubbings, F. H., *The expansion of Mycenaean civilization. CAH II/22a* (Cambridge 1963) 3; Tylour, W., *op. cit.* 57, 148 –.

⁸⁵ A more detailed analysis of our representations from the point of view of religious history is planned in our work in progress embracing the whole object of Bronze Age anthropomorphic representations in Hungary.

A GYULAI ÁLLATALAKOS AGYAGPECSÉTLŐ

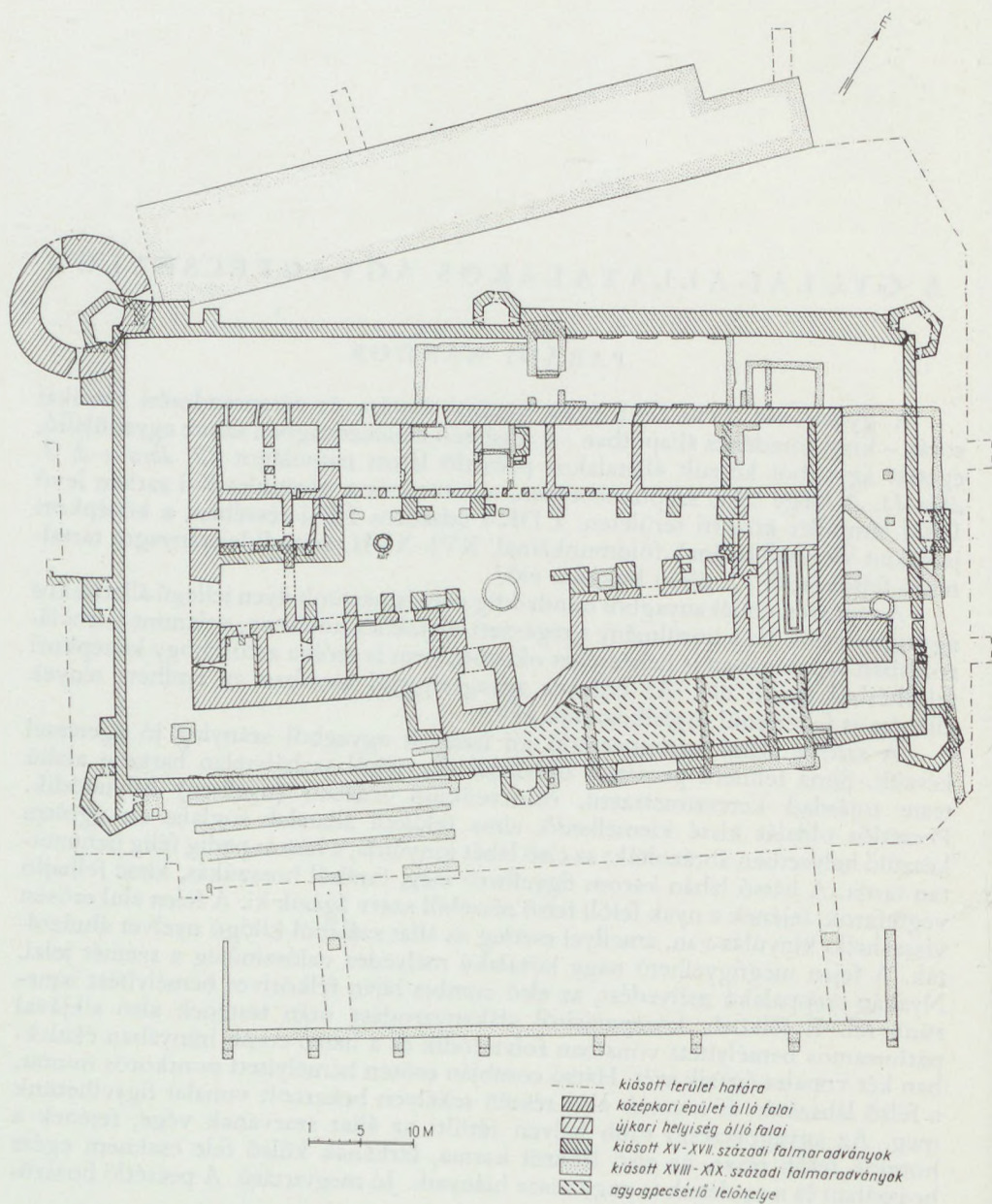
PARÁDI NÁNDOR

A gyulai vár 1956–1961 évek közötti ásátása és tereprendezési munkái során – kissé töredékes állapotban – a régészeti emléanyagban szinte egyedülálló, égetett agyagból készült állatalakos pecsétlő látott napvilágot (2. ábra a–d, 3. ábra 1). A tárgy 1960 szeptemberében, a torony és a várépület K-i sarkán levő DK-i támpillér közötti területen, a DK-i falszoros ÉK-i részében, a középkori járószint visszaállításának földmunkáinál, XVI–XVII. századi leletanyagot tartalmazó feltöltésből (1. ábra) bukkant elő.¹

A régészeti emléanyagból mindeddig nem ismertünk ilyen jellegű állatalakos agyagpecsétlőt. Ez a körülmény a régészeti leletekhez kötésben, valamint korhatározásban egymagában is nehézséget okozott, nem is szólva arról, hogy középkori feltöltésből került elő. Az érdekes agyagtárggyal azonban az említett tények ellenére is feltétlenül foglalkoznunk kell.

A szürke színű agyagpecsétlő jól iszapolt agyagból aránylag jó égetéssel készült. Sima felületű pecsétlős oldalánál nagyjából szabálytalan hatszög alakú teste tojásdad keresztmetszetű, összeszűkülő szárban (nyélben) folytatódik. Pecsétlős oldalát kissé kiemelkedő, sima felületű állatalak foglalja el: ugrásra készülő helyzetben ábrázolták; az első lábát kinyújtja, a hátsót pedig félig behúzottan tartja. A hátsó lábán karom figyelhető meg, farából hosszúkas, kissé felhajló végű farok, fejének a nyak felőli felső részéből szarv ágazik ki. A fejen alul erősen visszahajló kinyúlás van, amellyel esetleg az állat szájából kilógó nyelvet ábrázolták. A fejen megfigyelhető nagy köralakú mélyedés valószínűleg a szemét jelzi. Nyakán cseppalakú mélyedést, az első combja táján félköríves bemélyítést ismerünk fel. E félkörív közepetájától alakanyarodása után testének alsó síkjával párhuzamos bemélyített vonalban folytatódik és a hátsó comb irányában ékalakban két vonalra ágazik szét. Hátsó combján erősen bemélyített pontkörös mintát, a felső lábszárán és a comb alsó részén sekélyen bekarcolt vonalat figyelhetünk meg. Az agyagpecsétlő több helyen sérült: az állat szarvának vége, fejének a homlok felőli része, az első lábáról karma, farkának külső fele csaknem egész hosszában és a nyelének is nagy része hiányzik. Jó megtartású. A pecsétlő hosszú-

¹ A vár DK-i részét a tereprendezési munka kezdete, a középkori szint visszaállítása előtt három kutatóárokkal vizsgáltuk meg. Megállapítottuk, hogy a középkori (XV. századi) járószint fölött, a torony előtt átlagosan 200 cm, a K-i saroknál 180–200 cm feltöltése volt. A tereprendezés során a falszorosból a feltöltést elhordtuk és a középkori szintet állítottuk vissza.

1. ábra

sága 7,6 cm, szélessége 5,2 cm, vastagsága 2,7 cm. A Magyar Nemzeti Múzeum, Régészeti Osztálya őrzi.

A műtárgyról részletesebb vizsgálattal megállapítható, hogy égetése előtt puha agyagból mintázták meg. Készítése valószínűleg azzal kezdődött, hogy az előkészített, összegyúrt agyagot a közepetáján kissé ívesen bemélyedő lapra rakták rá, s a lapja felőli részén nagyjából szabálytalan hatszöghöz hasonlítható, innen kiindulva összeszűkülő tojásdad keresztmetszetű tömbbé formálták nemcsak kézzel és ujjal, hanem – a felületén megfigyelhető nyomok tanúsága szerint – utána valamilyen, valószínűleg keskenyebb, lapos szerszámmal is alakították.² Az állatalakot – a megfigyelhető nyomok alapján – késsel, vagy hozzá hasonló szerszámmal vágták ki az agyagból: nyomai, a vágás, mintázás helye és a mintázásból visszamaradt kis agyagdarabkák, szeletkék a kivágott állatalak szélein csaknem mindenütt nagyon jól látszanak. Az állat testen mutatkozó mélyedéseket és a bekarcolt vonalakat is – a felületén megfigyelt nyomok alapján – ugyanazzal vagy hozzá hasonló késsel készítették. Az agyagpecsétlő vizsgálata egyértelműen arra utal, hogy egyedi megmintázásról van szó, nem sokszorosító eljárással, préselő-mintával készült. Feltehetően nem sok és egymással nem azonos, esetleg egymáshoz hasonló pecsétlő készülhetett.

Mint az elmondottakból kiderült, a pecsétlőt egyedi darabnak, nem sorozatban készített tárgynak számíthatjuk, s ez a körülmény részben annak is magyarázatát adja, hogy nem sok készülhetett belőle. Az első kérdés, amire választ keresünk, hogy melyik kor régészeti emlékei közt találunk agyagpecsétlőt s közülük melyik kor emlékeivel hozhatjuk kapcsolatba: pontosabban agyagpecsétlőnk melyik korból származik?

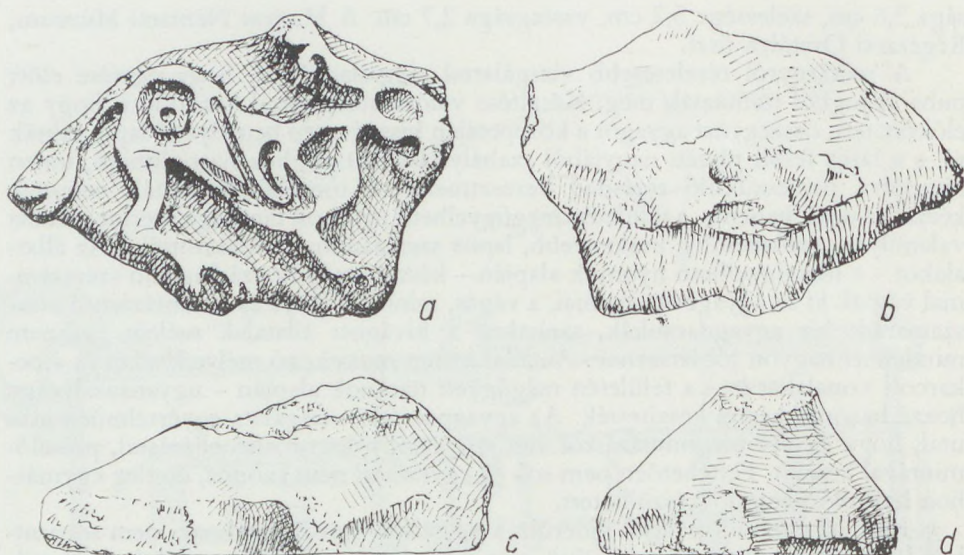
A középkori kerámia anyag áttekintéséből megállapíthatjuk, hogy elsősorban a későközépkori cserépedényeken, főként a díszkerámián gyakoriak a különböző bepecsételt mértani díszítések és minták, sőt az edény testen frízszerűen körbenfutó bemélyített állatalakkal díszített edényről (füles pohár) is tudunk.³ Ez utóbbi díszítést azonban nem egyszerű pecsétlővel, hanem pecsétlőhengerrel készítették.⁴ Néhány agyagpecsétlő is előfordul,⁵ de pecsétlőnk állatalakjához hasonló mintát középkori égetett agyagtárgyakról nem ismerünk, ugyanígy állatalakos agyagpecsétlőről sem tudunk. Ehhez még hozzá kell számítanunk, hogy az állatalak megmintázása, kialakítása is kissé elnagyolt, a középkori jellegtől eléggé idegen. Úgy gondoljuk, hogy a középkori emlékanyaghoz kapcsolását el kell vetnünk. A következőkben a régebbi korok régészeti leleteinek áttekintésével teszünk kísérletet meghatározására.

² A közepetáján kissé bemélyedő lapra abból következtethetünk, hogy a pecsétlő lapjának egészen enyhén íves, kb. 0,5 cm-es hajlása van. Valószínűleg szándékosan alakították kissé ívesre, mert pecsételéskor így erősebben rá tudták nyomni és jobban körülhatárolt lenyomatot tudtak készíteni.

³ Höllrigl J., Magyar Művészet 7(1931) 462–463., 4. kép.; Magyar K., JAMÉ 11(1968) 97–107., 86. kép., XXIV. t. a–d.

⁴ Höllrigl J., i. h.; Magyar K., i. m. 103–104. – A nem Magyarországon készült füles poharat Magyar K. – tévesen – bécsi műhely termékének határozta meg (i. m. 105.). Valószínűleg csehországi műhely alkotása, ahol pecsételéssel díszített házi edények is gyakoriak.

⁵ Éri I., FA 11(1959) 141–149., XVII. t. 1–4.; Kovalovszki J., Orosháza és környéke a magyar középkorban. in Orosháza története. (Orosháza 1965) 194., X. t. 1.

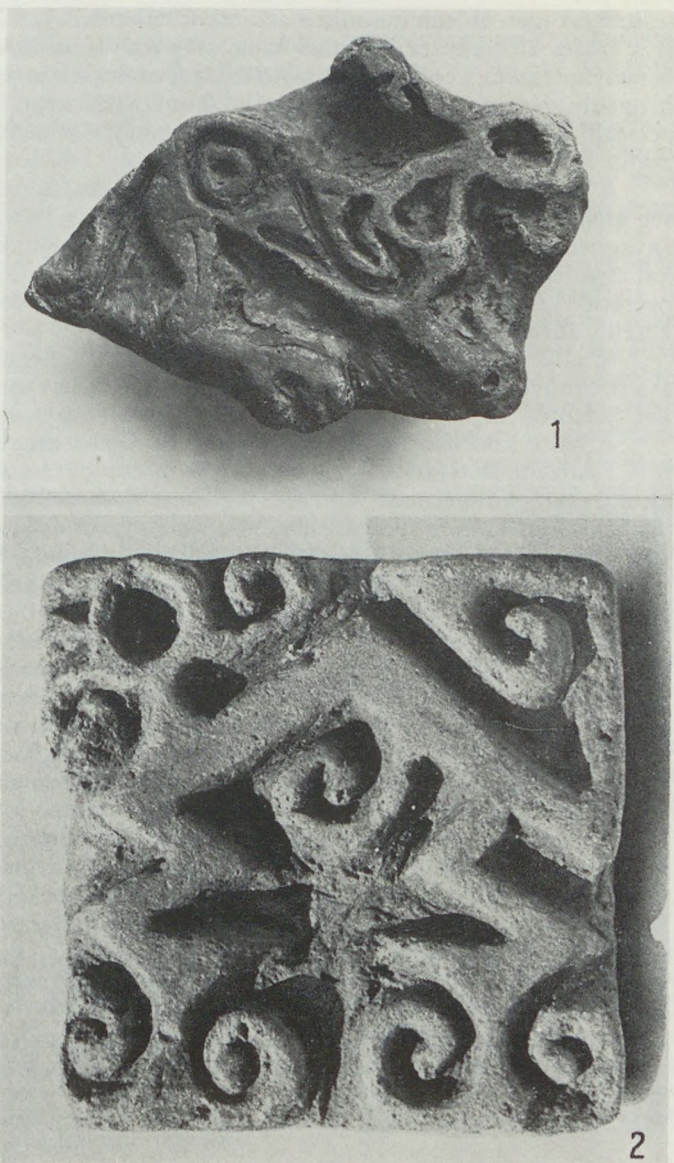
2. ábra

A régebbi korok emlékanyaga közül az őskor két nagyobb korszakában találunk agyagpecsétlőket. A magyarországi neolitikum legrégebbi szakaszában a Körös kultúrában fordulnak elő elsőként agyagpecsétlők. Ezeket részben geometrikus mintákkal (hullámvonalak, nyitott oldalú háromszögek, egymást váltogató ferde és átlós vonal, négyzetalakú spirális) vagy apró bemélyített jelekkel díszítették.⁶ Állatalakos azonban egyetlenegy sem akad köztük. Így ki kell zárunk azt a lehetőséget is, hogy pecsétlőnket a Körös-kultúrához kapcsoljuk.

A hazai őskor folyamán másodikként a szkítakort említhetjük, amelyből nagyobb mennyiségben ismerünk agyagpecsétlőket. Ezt a leletcsoportot nemcsak az agyagpecsétlők miatt kell kissé részletesebben áttekintenünk, hanem azért is, mert a szkítakori fémművesség állatábrázolásaival hasonlóságot vélünk felismerni.

A szkítakori fémművesség készítményei között számos állatalakkal díszített tárgyat (tegezveret, kocsisátor-rúdvég, bronztükrő, pajzsdísz, lószerszámdísz, fegyver, stb.) találunk. Az állatábrázolásokon a szarvas különböző testhelyzetben ábrázolása mellett a ragadozó állatok és a madarak néhány fajtáját fedezhetjük fel. Az agyagpecsétlő állatalakja természetesen nem olyan részletesen kidolgozott, megmintázott, mint a fémtárgyaké; így részben emiatt s részben töredékes volta miatt az állatalak fajtáját sem lehet egészen pontosan megállapítani. Annyi kétségtelennek látszik, hogy teste ragadozó állatra utal; hátsó lábán jól megfigyelhető karma és hosszúkás kissé lompos farka van. Feje azonban nem ragadozó állathoz,

⁶ Kutzán I., A Körös-kultúra. DissPann II : 23. (Bp. 1944) 83–84., XVII. t. 5., XVIII. t. 11., XLVI. t. 1–8.

3. ábra

hanem inkább szarvaséhoz áll közelebb: a fejéből mintha szarva ágazna ki (amelynek egy része is törött, hiányzik).

A pecsétlő állatalakjának pontos mását a szkítakori fémművesség állatalakjaiban nem találtuk meg, de vele összehasonlítható darab több is akad: elsősorban

testtartása igen erősen hasonlít a szkítakori állatokéhoz.⁷ Az állatalak részleteiben is a szkíta állatstílusra jellemző sajátosságokat ismerünk fel. Ilyenek az erősen bemélyített szem, a comboknak bordákkal (pecsétlőnkön bemélyített vonallal) való hangsúlyozása, a ragadozó állatoknál felkunkorodó végű lompos farok. Az agyag-pecsétlő állatalakja mind megjelenésében, mind részleteiben kapcsolatot mutat a szkíta fémművesség állatalakos tárgyaival.

A fentebb elmondottak alapján úgy gondoljuk, hogy a szkítakori fémművesség állatalakos tárgyai között találtuk meg azokat a hasonló darabokat, amelyek agyagpecsétlőnkénél mintául szolgáltak. Készítési idejét az állatalakos fémtárgyakkal egyidejűnek, tehát szkítakorinak határozhatjuk meg. Feltételezhetjük, hogy a pecsétlő készítője ismerte a vele egykorú, valószínűleg különböző anyagból készült állatalakos tárgyakat.

Miután pecsétlőnket sikerült a szkítakori emléanyaghoz kapcsolni, tekintsük át a fémművességnél számunkra nem kevésbé jelentős csoportot, az agyagpecsétlőket. Jelentős mennyiségű hasonló lelet származik ugyanis a szkítakorból.

A hazai szkítakori emléanyagban már régóta ismertek voltak agyagpecsétlők. Elsőként Bottyán Á. gyűjtötte össze, hívta fel rá a figyelmet és kapcsolta az alföldi szkíta kultúrához.⁸ A kérdés legteljesebb összefoglalását Párducz M.-nak az alföldi szkíta kultúra nyugati kapcsolatait tárgyaló dolgozatában találjuk, amelyben a korábbinál nagyobb leletanyag alapján is elfogadja Bottyán Á. fő megállapításait, s a dunántúli agyagpecsétlőket hozzávéve, hazai szkítakori kultúránk jellegzetes tárgytipusának állapította meg.⁹

Az eddig ismertté vált, nem kevés számú szkítakori agyagpecsétlőnek nagyrészt mértani elemekből álló (svasztika, spirális koncentrikus kör, három- és négyszögekből álló minta stb.) díszítésük van, az állatalakosat viszont egészen egyedülállónak számíthatjuk. Behatóbb átvizsgálásuk során a gyulai várasátsón talált emlékhez még egy állatalakosat sikerült felfedeznünk, amelynek ismerete pecsétlőnknek a szkítakori leletanyaghoz az előzőekben elmondott tartozását nagy mértékben megerősíti.

Az agyagpecsétlő nagyméretű, halvány vörösesbarna színű. Négyzet alakú, aránylag jól égetett. Erősen stilizált, mértanias elemekből komponált állatalakot találunk rajta. Felfelé ék alakúra formált teste kétszer szögletesen megtörő lábakban folytatódik, amelyek kétfelé ágazó, spirálisan visszakunkorodó nagyméretű karmokban végződnek. Farából – a pecsétlő jobb felső sarkában szögletesen megtörő – spirálisan felkunkorodó farka ágazik ki. Ugyanígy a hasa alatt is előre-kunkorodó spirálist találunk: A fejének közepén levő nagy mélyedés az állat szemét jelöli. Fejéből elől két kisebb kiágazásban a száját (közülük az alsó kunkorodása az alsó ajkát vagy nyelvét), a hátsó nagyobb felkunkorodásában pedig a szarvát láthatjuk. Az agyagpecsétlő nyele törött, egy része hiányzik. Jó megtartású. Méretei: hosszúsága 7,7 cm, szélessége 7,7 cm, magassága a nyéllel együtt

⁷ Pl. a garcsinovoi bronz préselőminta „oroszlán-griffjének” és a mezőlaki tegezdisz száraín levő ragadozó állatok testtartása. *Fettich N.*, A garcsinovoi szkíta lelet. AH 15. (Bp. 1934) II., III. t. 2., IX. t. 1.

⁸ *Bottyán Á.*, Szkíták a magyar Alföldön. RF I:1. (Bp. 1954) 60–61., VII. t. 17., XIII. t. 29–30, 34., XXXIII. t. 27–28., XXXV. t.

⁹ *Párducz M.*, ActaAnt 13(1965) 287., I. t. 1–7., II. t. 1–3, 5., III. t. 1–3.

4,8 cm. Lelőhelye: Velemszentvid. Őrzési helye: Szombathely, Savaria Múzeum. Leltári száma: 54.517.170. (3. ábra 2).¹⁰

A pecsétlő készítmódja, kialakítása a gyulai pecsétlőével egyezik: ugyanazokat az előállítási jellegzetességeket figyelhetjük meg rajta, tehát ezt is egyedi megmintázásúnak kell tekintenünk.

A két állatalakot összehasonlítva, a megjelenítésében mutatkozó különbség ellenére a velemszentvidinél is a testében inkább ragadozó állatot, a fejében viszont szarvast ábrázoltak. A hasa alatti előrekunkorodó spirális valószínűleg nem annyira térkitöltő elem volt, hanem az állat testéhez szervesen hozzátartozó részét ábrázolták itt.

Áttekintve a szkítakori fémművesség emlékeit és az agyagpecsétlőket, a most ismertetett állatalakossal olyan adatokat kaptunk, amellyel agyagpecsétlőink az eddigiénél szorosabb szállal kapcsolhatók a szkítakor tárgyi hagyatékához, összekötő kapocsnak tekinthetjük a fém- és az agyagművesség emlékei között. Az állatalakos agyagpecsétlőknél valószínűleg a fémművesség állatalakjainak mintakincsét használták fel. A tárgyalt két agyagtárgy közül a gyulai megmintázásában igen erősen a fémművesség állatalakjaihoz hasonlít, ezzel szemben a velemszentvidi mértanias megoldásával, a mértanias elemeket tartalmazó agyagpecsétlőkhöz nagyon közel áll. Ki kell emelnünk azt a körülményt, hogy először kaptunk bizonyítékot arra, hogy a hazai szkítakori kultúrában állatalakos agyagpecsétlőket is használtak.¹¹ Készítmódjuk, kialakításuk azonossága, kiemelkedő pozitív rajzok alapján rendeltetésük, használatuk a többi agyagpecsétlővel egyező volt: az emberi test bőrét, szövött anyagot vagy állati bőrt díszíthettek vele.¹² A két tárgy alapján arra következtethetünk, hogy az állatalakok mintakincse nemcsak a fémművességre és a csontfaragásra, hanem – eddigi ismereteink alapján annál szélesebb körre, az agyagpecsétlőkre s a velük festett, díszített tárgyakra is kiterjedt.¹³

Koruk meghatározásánál a többi agyagpecsétlő meghatározását kell alapul vennünk: Párducz M. legutóbbi összefoglaló dolgozatában az i. e. VI. század közepétől az i. e. IV. század végéig, esetleg a III. század elejéig terjedő időre határozta meg.¹⁴ Szűkebb korhatározásra két pecsétlőnkél sem látunk lehetőséget és rájuk is ezt a korhatározást kell elfogadnunk.

¹⁰ A szombathelyi Savaria Múzeumban jelenleg őrzött, valamennyi Velemszentvidről származó szkíta kori agyagpecsétlőt Párducz M. tette közzé: i. m. 276–277., I. t. 1–7. Az állatalakos pecsétlő képe (I. t. 7.) fordított helyzetben van, rövid leírásában az állatalakot nem említi.

¹¹ Lehetséges, hogy régészeti gyűjteményeinkben az ismertetett két állatalakoson kívül is előfordul hasonló – eddig közöletlen – agyagpecsétlő. A közzétett anyagból a Preselany nad Iplom-i (Ipolyperezslény) szkíta temető [Balaša, G., Ein skythisches Gräberfeld in Preselany nad Iplom, Bez. Šahy. SIA 7(1959) 87–98.] agyagpecsétlői közül a II. t. 14. sz. töredéknél gondolhatunk arra, hogy állatalakoshoz tartozott.

¹² Párducz M., i. m. 288.

¹³ A két állatalakos agyagpecsétlő előkerülési körülményei nem szolgáltattak semmiféle adatot arra, hogy sírból származnak. Így még következtetni sem tudunk, hogy női sírhoz tartoztak-e, míg a többi agyagpecsétlőről tudjuk, hogy női sírok mellékletei voltak. Párducz M., i. m. 279., 287. Mindenestre az állatalakos agyagpecsétlő egészen ritka előfordulása a felhasználás gyakoriságában lényeges különbséget sejtet, amelynek bizonyára társadalmi, kultikus oka lehetett.

¹⁴ Párducz M., i. m. 285.

Végezetül még egy kérdés maradt, amelyet meg kell vizsgálnunk. Ismertetésünk elején említettük, hogy a gyulai agyagpecsétlő nem eredeti fekvésében került felszínre, hanem (valószínűleg többszöri) bolygatással, középkori használat után jutott a későközépkori feltöltésbe. A kérdés az, hogy a tárgy eredeti lelőhelye hol lehetett. Eredeti előkerülési helyét pontosan megállapítani nem tudjuk. Mivel későközépkori feltöltésből jutott felszínre, nem alaptalan az a feltevésünk, hogy a gyulai vár építése után találták, s a középkorban mint érdekes, különös, de talán ezért mint kissé becses darabot is őrizték. Mint lehetőséget meg kell említenünk, hogy a vár XVI–XVII. századi hadieseményei, az itt megfordult katonaság révén jutott ide, de ennél sokkal valószínűbbnek tartjuk, hogy a gyulai várbirtok területéről származik. A XIV. század végén kialakult gyulai várbirtokhoz a XV. század legelején 42 falu tartozott,¹⁵ de még a vár töröktől elfoglalása előtti években is 21 faluja és 2 mezővárosa volt.¹⁶ A Gyula környéki falvak nagy része tartozott a várhoz, de lényegesen távolabb fekvők is voltak köztük. A várhoz tartozó birtokok, falvak területéről szkítakori leletanyag is került felszínre. Itt a Békéscsaba-fényesi (a gyulai várbirtokhoz tartozó Fövenyes falu) szkíta kori temetőre utalunk, amelynek 77 sírját tárták fel.¹⁷ A temetőnek csak egy részét ásták ki,¹⁸ agyagpecsétlőt eddig nem találtak, de az ismert tiszántúli agyagpecsétlős lelőhelyek (Szentés-Vekerzug, Túrkeve-Lyukashalom, Hajdú-Bihar megye, Balmazújváros–Hortobágy–Árkus, Tiszavasvári) alapján előkerülésére esetleg itt is számítani lehet. A szkíta korban Erdély és az Alföld között az érintkezés fő útvonala a Körösök völgyén vezetett,¹⁹ így feltételezhető, hogy a Körösök mentén fekvő terület szerepe nem volt jelentéktelen. Az elmondottak alapján állatalakos agyagpecsétlőnk eredeti, első lelőhelyét elég nagy valószínűséggel Gyula környékére határozhatjuk meg.

¹⁵ Scherer F., Gyula város története. I. (Bp. 1938) 44.; Veress E., Gyula város oklevéltára (1313–1800). (Bp. 1938) 3–7.

¹⁶ Urbáriumok. XVI–XVII. század. Szerk. Maksay F. (Bp. 1959) 787–794.

¹⁷ Banner B., Dolg. 8(1932) 122–144., XLVI–XLVII. t.; Párducz M., Arch. Ért. 1943. 50–57.

¹⁸ Banner J., Körös Népe 1(1956) 20–21.

¹⁹ Párducz M., ActaAnt 13(1965) 290.

SEAL WITH THE FIGURE OF AN ANIMAL, FOUND AT GYULA

When excavating the Gyula castle, county Békés, the Late Medieval filling of the NE. section of the SE. wall-narrow (*Fig. 1*) yielded a clay stamp seal (*pintadera*) with the figure of an animal on it (*Fig. 2*). The present paper investigates this piece bringing it in connection with the archaeological find material and defining its age.

The species of the animal represented cannot be stated exactly: its body is that of a beast of prey, while its head is stag-like. In the medieval find material no similar seal with the representation of an animal or a clay vessel decorated with such an impression is known, our piece cannot be, accordingly, medieval. Neither can it be ranged with the seals of the Körös culture, as these have no animal representations.

The author did not find an exact replica of the animal figure among the zoomorphic objects of the Scythian age metal works, its posture is, though, identical with these; even in its details we find peculiarities characteristic of the Scythian animal style. Our clay seal might have had prototypes in the animal figures of the Scythian age metal works, thus, its date can be settled to the same period.

Among the clay seals from the Scythian period the author found another specimen with the form of an animal (*Fig. 3*; find spot: Velemszentvid, County Vas). The two clay seals build links between the Scythian age metal works and pottery: while the Gyula one resembles the animal figures of metal: the Velemszentvid specimen with its geometric design is close to the purely geometric clay seals.

These two seals are the first proofs for the use of clay seals with animal figures in the Scythian period of Hungary. According to the author, they are contemporaneous with the other Scythian age clay seals, i.e. they can be dated to the period between the mid-sixth and late fourth or early third century B.C.

The original find spot of the clay seal must have been on the territory of the medieval Gyula castle domain, very likely in the environments of Gyula, whence a Scythian age cemetery (Békéscsaba-Fényes) is known as well. The main line of contact between Transylvania and the Alföld leads through the valley of the Körös which gave a special importance to this territory.

TIERKAMPFSZENE AUF EINER KELTISCHEN URNE

MIKLÓS SZABÓ

Im Jahre 1953 wurden in Lábatlan (Komitat Komárom) anlässlich einer Rettungsgrabung zwei keltische Brandgräber entdeckt und ihre Beigaben in das Magyar Nemzeti Múzeum eingeliefert. Der bedauernswerte Umstand daß nicht alle Stücke und einige in sehr fragmentarischem Zustand erhalten blieben, wird durch den sensationellen Fund des Grabes 1 einigermaßen wettgemacht: eine eingeritzte Tierkampfszene an der Schulter der Urne¹ (Abb. 1–2). Es ist keine leichte Aufgabe, die erhaltenen Stücke chronologisch einzuordnen, da jene Typen, die eine exaktere Datierung ermöglichen würden, entweder verloren gingen oder in dem Maße deformiert sind, daß ihre ursprüngliche Form nicht zufriedenstellend rekonstruiert werden kann. Die Urne selbst und das Bruchstück einer Drahtfibel bilden die wichtigsten chronologischen Stützpunkte. Die typologische Entwicklung dieser Urnen hat, auch nach heutigem Ermessen, zufriedenstellend I. Hunyady aufgerollt, wobei sie nachweisen konnte, daß die in Frage kommenden Prototypen in der Stufe La Tène B auftauchen und ihre jüngeren Varianten in die Stufe C₁ eingeordnet werden können.² Die Urne von Lábatlan ist zu diesen jüngeren Stücken zu zählen. Die sehr schlecht erhaltene „Mittel-LT Drahtfibel“ ist vom Standpunkt der Datierung nur insofern von Bedeutung, daß dieses Grab nicht älter als zweite Hälfte des 3. Jahrhunderts v. u. Z. sein kann.³

Die Umrisse der drei Tiere der Tierkampfszene sind lang gestreckt; sie wurden mit einer spitzen Ahle und sicherer Hand vom Töpfer eingeritzt und die Körper selbst mit kleinen runden gestempelten Kreischen von zweierlei Größe ausgefüllt. Die zoologische Bestimmung ist von der Darstellung aus allein kaum möglich: der Meister stellte in derselben Art und Weise die Pfoten bzw. Hufe der

¹ Rettungsgrabung von A. Mócsy. Funde in Ungarischem Nationalmuseum, Budapest. Inv.-Nr.: 53.22.1–13. Siehe über Fundort: Hunyady, I., Kelták a Kárpát-medencében. Leletanyag. – Kelten im Karpatenbecken. Fundmaterial. RF I : 2. (Bp. 1957) 57. Die Urne: Szabó, M., Auf den Spuren der Kelten in Ungarn. (Bp. 1971) 58–59., 93., No. 41. Vom 1. Grab: Inv.-Nr.: 53.22.1. Hals der Urne fehlt, erhaltene H: 40,2 cm, Bdm: 16,8 cm, Rand ergänzt.

² Hunyady, I., Kelták a Kárpát-medencében. – Kelten im Karpatenbecken. DissPann II : 18. (Bp. 1942–44) 142–.

³ Ibid. 80–. Vgl. Filip, J., Keltové ve střední Evropě. (Praha 1956) 97–.; Ders., Die keltische Zivilisation und ihr Erbe. (Prag 1961) 90., Abb. 21. (Entwicklung der Fibeln)

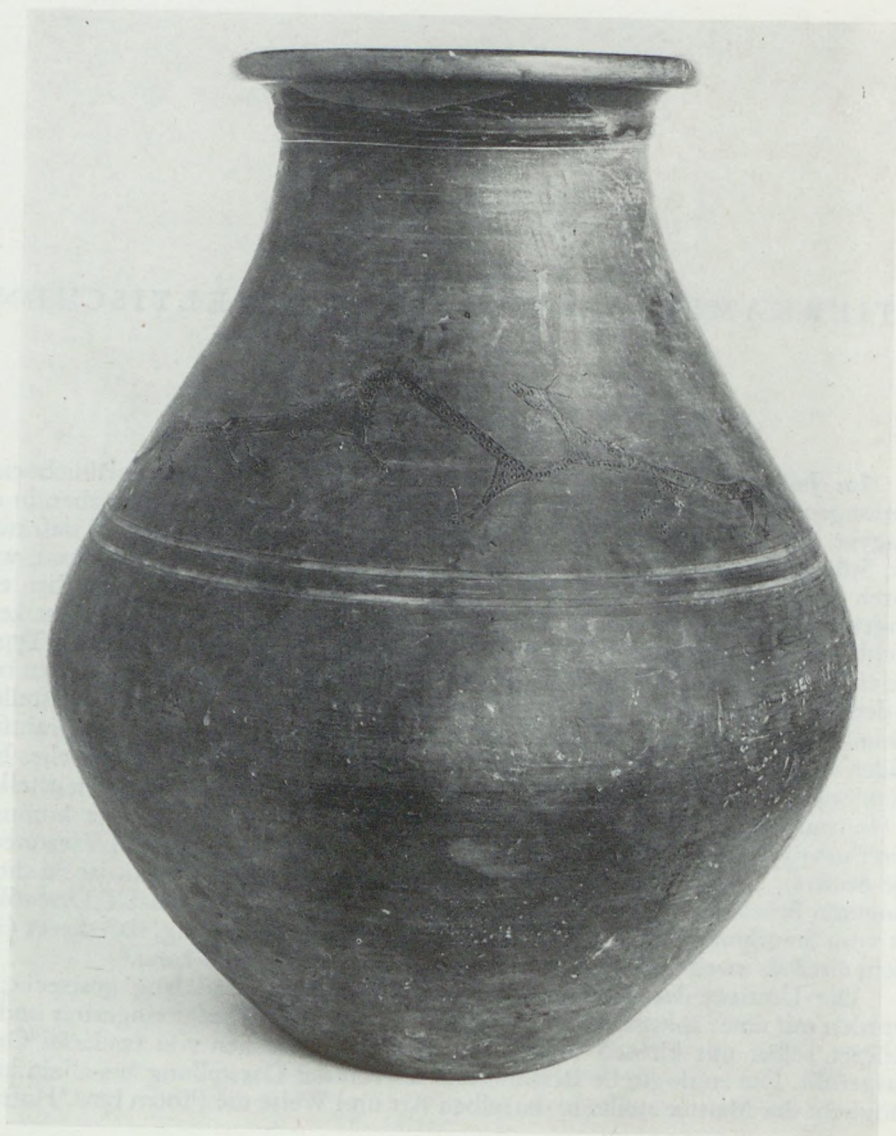

Abb. 1.

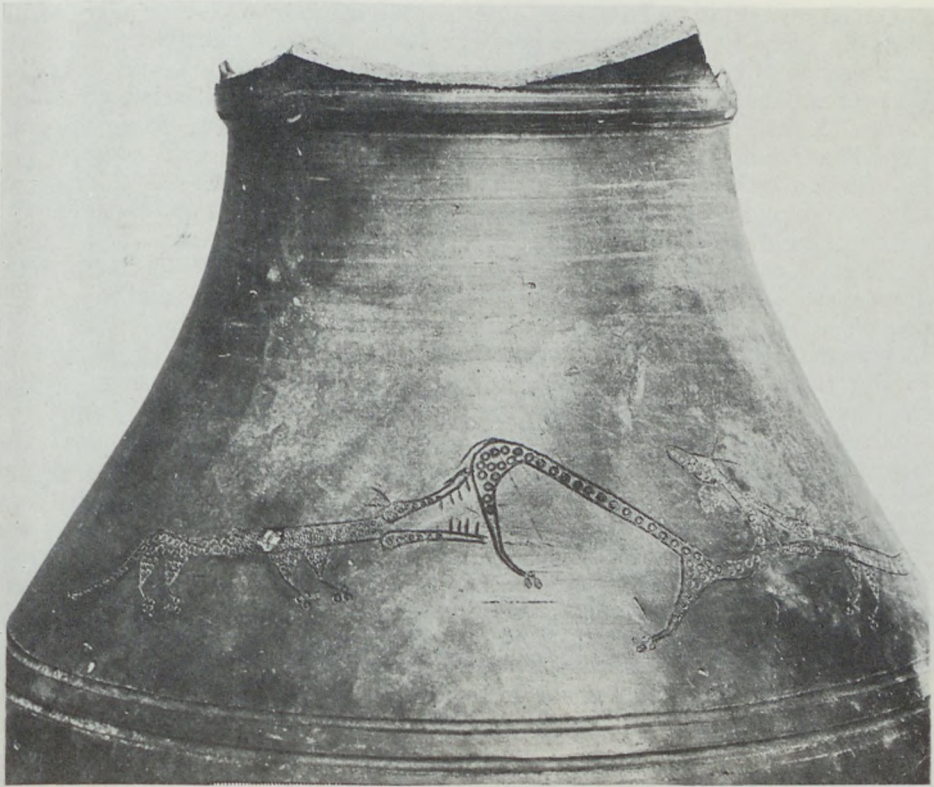

Abb. 2.

Wildtiere und ihres Opfers dar; auffallend ist, daß die kleinen Kreise, womit in der antiken Kunst gewöhnlich nur Katzenarten dargestellt werden, auch am Körper des Tieres der Hirschart auftauchen.⁴ Es besteht kein Zweifel, daß bei der Darstellung der gefleckten Tierfiguren nicht auch eine zoographische Exaktheit angestrebt, sondern im weiteren Verlauf nachweisbare Vorbilder in dekorativer Weise nachgeahmt wurden. Das in der Mitte befindliche zusammenbrechende Tier mit nach rückwärts gerichtetem Kopf kann sowohl als Hirsch, als auch als Reh bezeichnet werden (*Abb. 3*); die zwei Raubtiere kann man auch als Katzenart bezeichnen, doch ist die Bestimmung der Tierfigur rechts als Wolf, in Anbetracht der spitzen Ohren, wahrscheinlich richtiger (*Abb. 4-5*).

⁴ Zum Bildtypus des Leoparden bzw. Panthers s. *Brown, W. L., The Etruscan Lion*. (Oxford 1960) 170-. Mit Kreischen verzierten Cervide auf einer etrusko-korinthischen Vase: *Szilágyi, J. Gy., Die griechische Vase. Wiss. Zeitschr. Univ. Rostock* 16(1967) 103., *Abb. 1.*; „Gefleckter“ Wolf auf dem Kessel von Gundestrup: *Klindt-Jensen, O., Gundestrupkedelen*. (Kopenhagen 1961) 36., *Abb. 45.* – Vgl. noch *Anm. 10.*

Die Komposition und die Tierfiguren sind in der keltischen Kunst jedenfalls fremd; die Szene ist offenbar eine keltische Paraphrase eines aus einem anderen künstlerischen Milieu stammenden Bildtypus. Die Vorbilder sind – in Anbetracht des in der antiken Kunst so allgemein verbreiteten Motivs der Tierkampfszene – in jenen Kunstrichtungen anzutreffen, die man unter dem Sammelbegriff „Tierstil“ zusammenfaßt.⁵ So ist eben für die skythische Kunst und interessanter Weise für den archaischen Stil diese Konzeption des Tierkampfes charakteristisch (Abb. 6): so auch die friesartige Nebeneinanderstellung der Figuren innerhalb eines antithetischen Schemas, wobei immer darauf geachtet wird, daß die Umrisse eines jeden dargestellten Tieres den des anderen nicht überschneide. Eine solche Bildform ist auf dem Preßmodell von Gartschinowo zu sehen und sogar der angegriffene Hirsch ist typologisch als eine nahe Analogie des Cerviden der Urne von Lábatlan aufzufassen.⁶ Noch ähnlichere Darstellungen sind aber, besonders was die eigenartigen Raubtiere betrifft, im Kaukasusgebiet bekannt: solche Serien tauchen auf Gegenständen der Koban-Kultur auf und dieser Bildtypus lebt auch in der jüngsten Metallkunst dieser Kultur auf durchbrochenen Gürtelschnallen weiter.⁷ Es scheint evident zu sein, daß die eingeritzte Szene letzten Endes die Verzierung eines Metallgegenstände nachahmt; so sind besonders die kleinen Kreischen der Figuren ein charakteristisches Ornament der Toreutik. Als Beispiel kann man eine bronzene Gürtelschnalle (Abb. 7) des Koban-Gebietes erwähnen, worauf die zwei antithetischen Raubtiere mit winzigen Kreisen verziert sind.⁸ Bei dieser wahrscheinlichen Vermutung ist aber folgendes zu berücksichtigen: wenn auch nicht selten Tongefäße mit Motiven verziert sind, die von Metallgegenständen übernommen wurden, wofür als treffendes Beispiel die Situle von Alsópél genannt werden kann,⁹ so war zur Zeit der Herstellung der Urne von Lábatlan

⁵ Zusammenfassend Bunker, E. C.–Chatwin, C. B.–Farkas, A. R., „Animal Style“ Art from East to West. (New York 1970) 13–. Über Bildtypus des Tierkampfthema im allgemeinen s. Obly, D., Griechische Goldbänder des 8. Jhs. v. Chr. (Berlin 1953) 73–, 132–; Erlenmeyer, M. L. und H., Über griechische und altorientalische Tierkampfgruppen. Antike Kunst 1(1958) 53–; Lullies, R., Vergoldete Terrakotta-Appliken aus Tarent. (Heidelberg 1962) 52., 71–. (mit älterer Literatur).

⁶ Fettich, N., Der skythische Fund von Gartschinowo. AH 15. (Bp. 1934) 16–, Taf. I., III, 1. Vgl. Filov, B., Ein „skythisches“ Bronzerelief aus Bulgarien. ESA 9(1934) 197–.

⁷ Uvarova, P. S., Mogilniki severnago Kavkasa. MAK 8. (Moskva 1900) Taf. XXIX, 3. = Bunker, E. C.–Chatwin, C. B.–Farkas, A. R., a. a. O. 56., No. 28b. und 44. – Hančar, F., Die Nadelformen des prähistorischen Kaukasusgebietes. ESA 7(1932) 114., Abb. 39b.; Über späte Gürtelschnallen: Tekbov, B. V., Sur les boucles de ceinture ajourées. SA 1969 : 4. 53., Abb. 2/5–7. (Wölfe greifen Cerviden an, s. noch Anm. 10.); Ähnlicher Bildtypus aus Thrakien und aus Griechenland: Venedikov, I., L'Iran préachéménide et la Thrace. BJBulg 31(1969) 8–, bzw. Schweitzer, B., Die geometrische Kunst Griechenlands. (Köln 1969) 160., Abb. 190. – Über die Verbreitung ähnlicher Tiertypen vom Kaukasus bis Sardinien bzw. Hispanien: Arne, T. J., Luristan and the West. ESA 9(1934) 277–; Kossack, G., Studien zum Symbolgut der Urnenfelder- und Hallstattzeit Mitteleuropas. (Berlin 1954) passim.; Möbius, H., Studia varia. (Wiesbaden 1967) 9–10.; Vgl. Schüle, W., Die Meseta-Kulturen der Iberischen Halbinsel. (Berlin 1969) 49–; Szabó, M., BMHB 34–35(1970) 25–. Vgl. noch Herrmann, H.–V., Frühgriechischer Pferdeschmuck vom Luristantypus. JdI 83(1968) 1–. (Luristan und Griechenland.)

⁸ Hančar, F., Kaukasus-Luristan. ESA 9(1934) 94., Abb. 35/c. = Herrmann, H.–V., a. a. O. 29., Abb. 23. – Vgl. Anm. 4. und Berciu, D., Arta traco-getica. (Bucuresti 1969) Abb. 26–33. und 96–98. (Silberbecher von Agighiol, bzw. Beschläge von Craiova.)

⁹ Jacobstahl, P., in: Epitymbion Chr. Tsounta. (Athen 1941) 392–393.

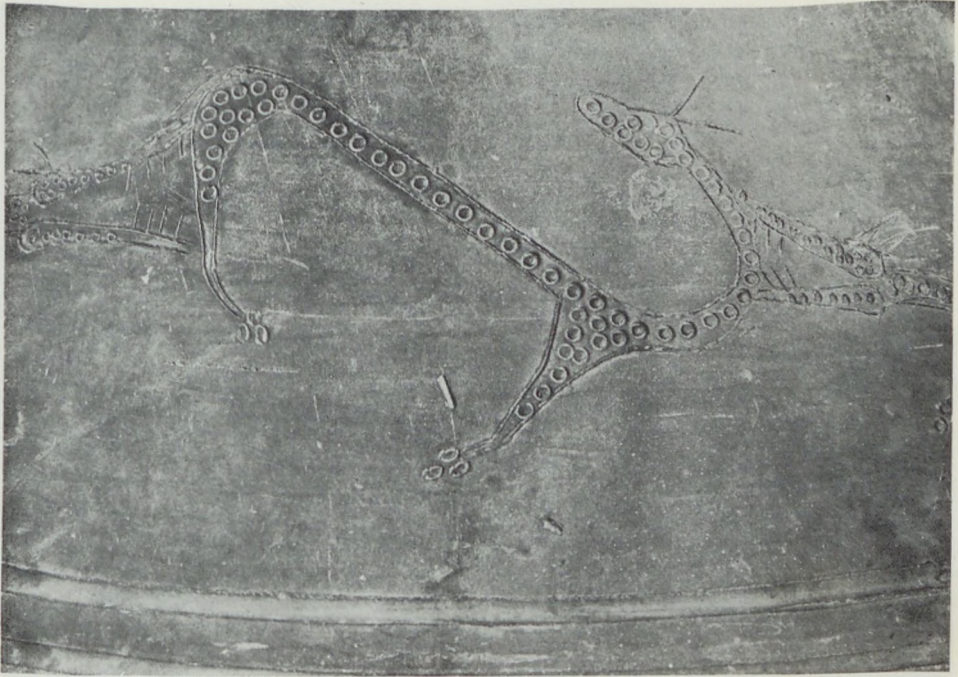

Abb. 3.

bereits in der ungarländischen keltischen Keramikunst die Verzierung mit kleinen Kreischen ziemlich allgemein.¹⁰ Das spricht dafür, daß zwischen den vorausgesetzten toreutischen Vorbildern und der Darstellung auf der Urne von Lábatlan mit einer ganzen Reihe von Übertragungen zu rechnen sei.

Von den Tierfiguren entspricht typologisch der in der Mitte abgebildete dem Hirsch des Preßmodells von Gartschinowo und, wie bereits Fettich nachweisen konnte, stammt das Motiv des Goldhirschen von Zöldhalompusztá aus demselben ikonographischen Schema.¹¹ Die zusammenbrechende Hirschfigur mit nach rückwärts gewendetem Kopf ist auch im Kreise der kobanischen Metallkunst bekannt.¹² Was den Verlauf des Geweihes betrifft ist eine ähnliche Hirschstatuette

¹⁰ Vgl. *Hunyady, I.*, DissPann Taf. LIX, LX und LXXVII. – Mit Kreischen verzierte Tierfiguren auf eisenzeitlichen Urnen des Kaukasusgebietes: *Hoernes, M.*, Urgeschichte der bildenden Kunst in Europa. (Wien 1915) 297., Abb. 2.; *Hančar, F.*, Hallstatt und der Ostraum. *BIBulg* 16(1950) 270–271., Abb. 1–2.

¹¹ Anm. 7. und *Fettich, N.*, La trouvaille scythe de Zöldhalompusztá. *AH* 3. (Bp. 1928) 13–.; Zum Bildtypus s. noch: *Behrens, G.*, Das rückblickende Tier in der vor- und frühgeschichtlichen Kunst Mitteleuropas. *Festschr.d.Röm.-Germ.Zentralmus. in Mainz*. I. (Mainz 1952) 26–.; *Lengyel, I.*, *Acta Arch.Hung.* 22(1970) 51–.

¹² *Bossert, Tb.*, Geschichte des Kunstgewerbes. IV. (Berlin 1930) 18., Abb. 1. (aus Transkaukasien); 17., Abb. 4–5. [Schatz von Kasbek, vgl. im allgemeinen *Tallgren, A. M.*, *Caucasian monuments. The Kazbek treasure. ESA* 5(1930) 109–.]

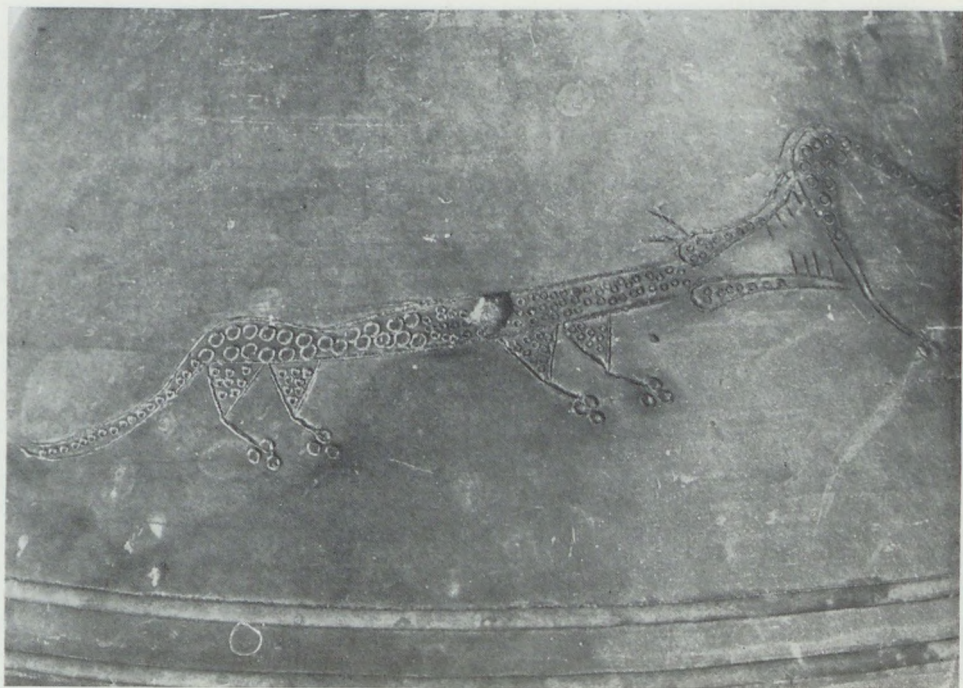

Abb. 4.

mit gestrecktem Körper und langen Beinen aus dem Kurgan von Ulski Aul bekannt; sie mag ursprünglich der theriomorphe Henkel eines Metallgefäßes gewesen sein.¹³ Es ist nicht zu leugnen, daß die Tierfigur der Mitte nach dem geraden Geweih auch als Reh bestimmbar wäre: ein schönes Beispiel für diesen Typus ist auf einer Knochenlamelle von Zabotin eingeritzt.¹⁴

Die Raubtiere mit gestrecktem Körper sind auf jene Vorbilder der Steppenkunst zurückzuführen, die als Katzenarten oder als Wölfe gedeutet werden. Das „Wolf“-Motiv des „Tierstils“, wenn man diese phantastischen Figuren zoologisch überhaupt bestimmen kann, ist bereits früher als Herstellungszeit der Urne von Lábatlan in der keltischen Kunst bekannt gewesen. P. Jacobstahl¹⁵ hat die Tierfiguren ähnlichen Typs auf der Schnabelkanne von Basse-Yutz mit iranischen

¹³ Artamanov, M., *Der Goldschatz der Skythen*. (Prag-Leningrad 1970) Taf. LVIII.

¹⁴ Minns, E. H., *Scythian and Greeks*. (Cambridge 1913) 188., Abb. 80., No. 540. – Der Typus des Steinbockes ist ein anderer als der mittleren Tierfigur von Lábatlan: Ibid. 260., Abb. 182 bis.

¹⁵ Jacobstahl, P., *Einige Werke keltischer Kunst*. *Die Antike* 10(1934) 28–., Taf. V., Abb. 9–11.; *Ders.*, *Early Celtic Art*. (Oxford 1969²) 200–., Taf. 178–183. (Abk. ECA) – S. noch Klose, C., *Die Schnabelkanne vom Dürrnberg bei Hallein, Salzburg*. *WPZ* 21(1934) 94–., Taf. III. (Tierfiguren auf der Schnabelkanne von Dürrnberg bei Hallein.)

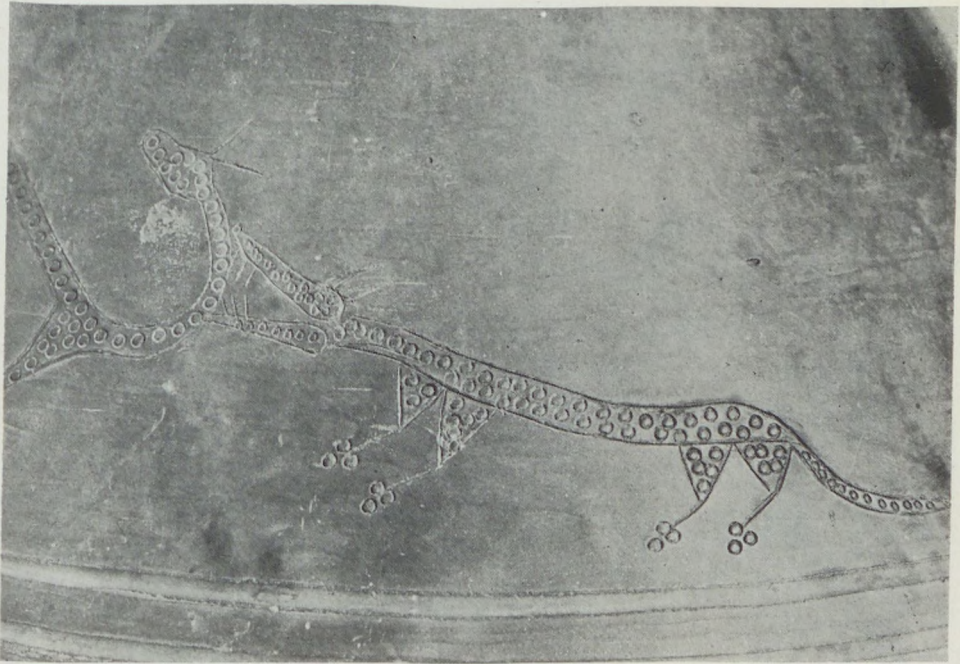

Abb. 5.

Darstellungen verglichen wobei er sogar sibirische und chinesische Analogien erwähnt. Der bronzene Kannenhenkel aus dem 4. Jh. v. u. Z. (*Abb. 8–9*) der ehemaligen Sammlung Basch (Budapest) ist ein gutes Beispiel dafür, daß die ursprünglich orientalischen Figuren in der keltischen Kunst, ähnlich wie die Raubtiere auf der Urne von Lábatlan, fast krokodilartig umgestaltet wurden.¹⁶ Außer diesen angeführten Beispielen verdient das Tierpaar auf der bereits genannten Gürtelschnalle von Koban Beachtung, ferner sind Äxte derselben Kultur manchmal mit ähnlichen eingravierten Raubtieren verziert, die gewöhnlich als Panther gedeutet werden.¹⁷

Interessante Analogien zu der Szene auf der Urne von Lábatlan können auch aus dem Kreise der Situlenkunst genannt werden. Zu ihrem Motivenschatz gehörte auch der Tierkampf und dieser Bildtypus wurde von der orientalisierenden etruskischen Kunst übernommen. Auf jüngeren Stücken sind auch die Tierfiguren

¹⁶ Jetzt im Museum der Bildenden Künste Budapest. Nachlaßnummer: A. 33. H: 12,08 cm. Der ehemalige Besitzer gab „Brigetio“ als Fundortangabe, die jedoch ganz unwahrscheinlich ist. Zum Typus s. Anm. 15, besonders ECA 200–, No. 381–394.

¹⁷ Vgl. Anm. 9.; *Bunker, E. C.–Chatwin, C. B.–Farkas, A. R.*, a. a. O. 55. und 43, No. 25.: „feline or dog-like animal“.

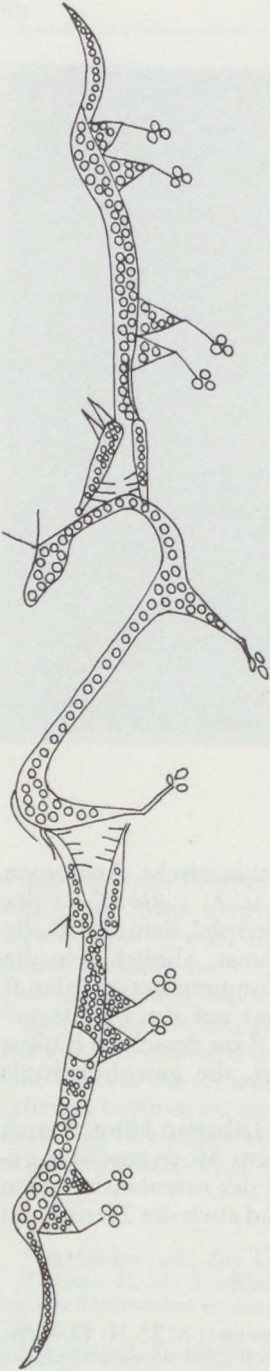

Abb. 6.

mit gestreckten Körper nicht selten.¹⁸ Wenn es auch nicht ausgeschlossen wäre, bei der Darstellung von Lábatlan an einen späten Nachklang der Situlenkunst zu denken,¹⁹ widersprechen dieser Auffassung jene Denkmäler, die zwar in keltischen Werkstätten hergestellt wurden, deren Verzierung aber unwiderrufflich an den Situlenkreis gebunden ist. Sowohl die Darstellungen der Schwertscheide von Hallstatt, als auch die der Linsenflechte von Matzhausen lassen erkennen, daß die keltischen Meister den Einfluß der Situlenkunst anders umgestalteten als der Töpfer von Lábatlan, der seine Vorbilder offensichtlich aus dem weiter oben umrissenen Kreis schöpfte.²⁰

Doch kann man die verwandten Züge nicht außer acht lassen, da diese auf die große kunstgeschichtliche Bedeutung der Tierkampfszene von Lábatlan aufmerksam machen. Die allmählich anorganisch werdenden Darstellungen sowohl der Situlenkunst als auch der keltischen Kunst kann man mit guten Beispielen beleuchten. Diese Erscheinung ist aber auch für jede „periphere“ Kunst charakteristisch.²¹ Die Szene von Lábatlan läßt die geometrische Anschauung im Gerüst des Aufbaus klar erkennen: der Rumpf wurde als langes

¹⁸ Zusammenfassend: Frey, O.-H., Die Entstehung der Situlenkunst. (Berlin 1969).; Über Tierkampfszene, Kastelič, J., Situla Art. (London 1965) Taf. IX. – Gestreckte Tierfiguren auf späteren Denkmäler der Situlenkunst: Situlenkunst zwischen Po und Donau. (Wien 1962) Taf. XXVI, XL und S. 81–. (Zusammenfassung von H. Kriss.)

¹⁹ Kriss, H., a. a. O.: Denkmäler der Situlenkunst aus keltischem Fundzusammenhang. (Situla von Kuffarn usw.)

²⁰ Schwertscheide von Hallstatt: Kromer, K., Das Gräberfeld von Hallstatt. (Berlin 1959) 182., Taf. 201–202. – Vase von Matzhausen: ECA No. 402.

²¹ Über die vom Gesichtspunkt der klassischen Kunst peripherischen Kulturen: Le rayonnement des civilisations grecque et romaine sur les cultures périphériques. (Paris 1965)

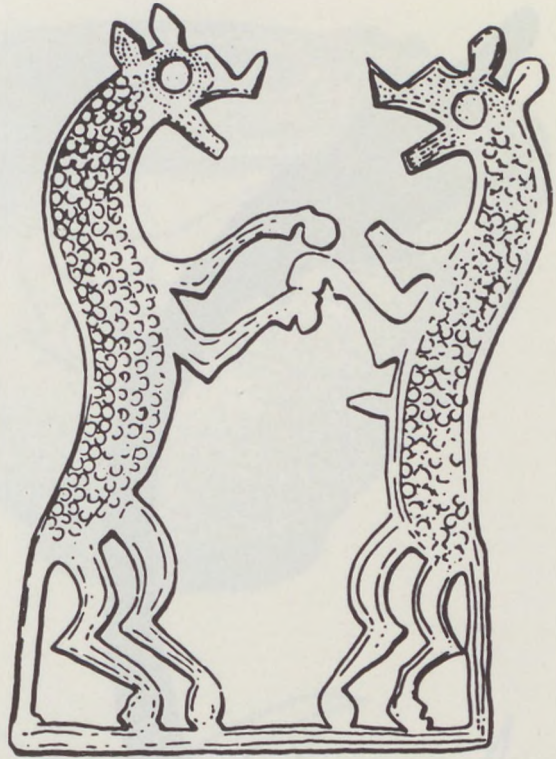

Abb. 7.

Rechteck, der Schenkel dreieckig, und der Huf als Kreisbund dargestellt. Diese Darstellungsweise ist auch in der eisenzeitlichen Kunst Ungarns nicht unbekannt gewesen und hier möchten wir, ohne genetische Zusammenhänge zu vermuten, auf die aus Dreiecken und Kreisen zusammengesetzten Figuren an einigen Urnen vom Burgstall verweisen.²²

Ähnliche Fabeltiere wie auf der Urne von Lábatlan sind auf einer Tonurne des 4. Jh. v. u. Z. von Boljarovo (Bulgarien) (Abb. 10) bekannt.²³ Das langgestreckte aufgerissene Maul des Raubtieres der mit Punkten ausgefüllte Körper deuten darauf, daß auch dieses Motiv, ebenso wie die Tierkampfszene von Lábatlan, als eine lokale Adaptation von Vorbildern aus dem Steppengebiet gedeutet werden kann. Ähnliche Darstellungen sind in ziemlicher Anzahl aus dem Kreise der sogenannten thrako-getischen Kunst bekannt. Vom Standpunkt unseres Themas verdienen die löwenförmigen Beschläge des Schatzfundes von Craiova beachtet

²² Gallus, S., Die figuralverzierten Urnen vom Soproner Burgstall. AH 13. (Bp. 1934) Taf. XII.; Vgl. noch das latènezeitliche Gefäß von Kosd: Szabó, M., Auf den Spuren ... 93., No. 33-5.

²³ Miltschew, A., Trako-kimerijski nahodki v balgarskite zemi. BIBulg 19(1955) 366., Abb. 10.; Vgl. Anm. 9. und 17.

Abb. 8.

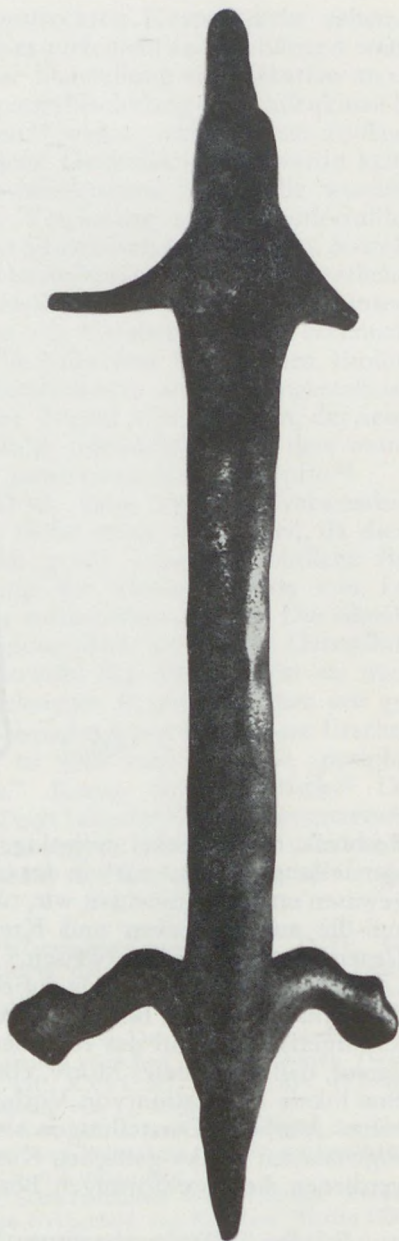

Abb. 9.

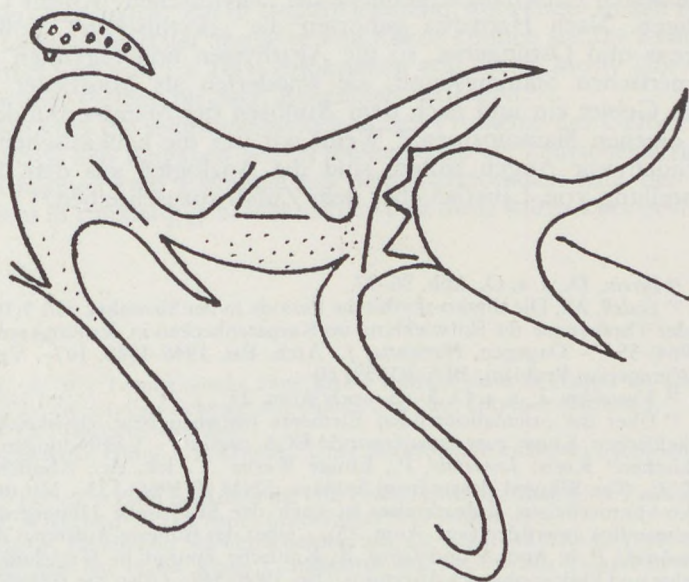

Abb. 10.

zu werden.²⁴ Um einem Mißverständnis vorzubeugen, sei darauf aufmerksam gemacht, daß auch die thrako-getischen Analogien in erster Reihe nur als Parallelerscheinungen in Betracht kommen können. Dies sei besonders betont, da in den letzten Jahren immer wieder von einen thrako-kimmerischen bzw. thrakoskythischen Kulturkreis gesprochen wurde, deren Unhaltbarkeit bereits vor zwei Jahrzehnten von J. Harmatta nachgewiesen wurde.²⁵ Doch gegenüber der angeführten Denkmäler der Situlenkunst sind im Hintergrund der hier erwähnten analogen Erscheinungen aus denselben (oder aus nahestehenden) Quellen stammende Einflüsse zu vermuten.

In Zusammenhang mit der Komponente aus dem Steppengebieten in der thrakischen Kunst ist vor Kurzem der Gedanke aufgetaucht, daß diese nicht in erster Reihe mit dem Einfluß der skythischen Kunst, sondern vielmehr mit den Beziehungen von Thrakien und des preachämedinischen Iran zu erklären sei.²⁶ Ähnlicherweise bei der Interpretation einiger orientalisierender Elemente der frühkeltischen Kunst wendet sich die neuere Forschung mit großem Interesse der Kunst Luristans zu.²⁷ Möglicherweise kann man zu diesem Problemenkreis etwas in Zusammenhang mit der Tierkampfszene der Urne von Lábatlan beisteuern, wobei nicht vergessen werden darf, daß diese Darstellung letzten Endes eine keltische Paraphrase ist. Es ist nämlich auffallend, daß die Mehrzahl der Vorbilder und Analogien nicht unmittelbar aus dem Verbreitungsgebiet der skythischen Kultur stammen. Diese Erscheinung kann sehr gut erklärt werden, wenn wir uns die neuesten Forschungsergebnisse der „skythischen“ Kultur Ungarns vergegenwärtigen. Nach Harmatta gehörten die „skythischen“ Volksstämme Siebenbürgens und Ostungarns, so die Agathyrser und Sigynnen ursprünglich zum kimmerischen Stammesbund; sie wanderten als Mitglieder dieses Bundes in dieses Gebiet ein und nach dem Auflösen des Stammesbundes gebrauchten sie ihre eigenen Stammnamen.²⁸ Wenn wir uns die kaukasischen Beziehungen der Sigynnen vor Augen halten, sind die Analogien aus dem Koban-Gebiet der Darstellung von Lábatlan eher dem Zufall zuzuschreiben.²⁹

²⁴ Berciu, D., a. a. O. Abb. 96–97.

²⁵ Dušek, M., Die thrako-skythische Periode in der Slowakei. *SlA* 9(1961) 156–; Ders., Einfluß der Thraker auf die Entwicklung im Karpatenbecken in der jüngeren Hallstattzeit. *BIBulg* 27(1964) 55–. – Dagegen, Harmatta, J., *Arch. Ért.* 1946–1948. 107–. Vgl. noch Sulmírski, T., The Cimierian Problem. *BIA* 2(1959) 60–.

²⁶ Venedikov, I., a. a. O. 5–. S. noch Anm. 23.

²⁷ Über die orientalisierenden Elemente östlichen bzw. etruskischen Ursprungs in der frühkeltischen Kunst zusammenfassend: ECA passim. – Verbindungen mit dem „skythisch-thrakischen“ Kreis: Jacobstahl, P., Einige Werke ... loc. cit.; Ähnliche Auffassung: Powell, T. G. E., The Winged Beasts from Stupava. *SNM* 20(1966) 133–. Mit der „Liquidierung“ des thrako-kimmerischen Kulturkreises ist auch der historische Hintergrund dieser Auffassung gegenstandslos geworden (vgl. Anm. 25). – Über das früheste Auftreten der Kelten in Thrakien s. Jacobstahl, P. in Anm. 9 und Gerov, B., Keltische Spuren in Westthrakien. Studien zur Geschichte und Philosophie des Altertums. (Bp. 1968) 349–. (Also die früheste kelto-thrakische Beziehungen sind nicht älter als das Ende des IV. Jhr. v. u. Z.) – Über die „luristanischen“ Elemente der frühen LT-Kunst: Mariën, M. E., Masques celtiques et bronzes Luristanais. *Analecta Archaeologica. Festschr. F. Fremersdorf.* (Köln 1960) 265–; Powell, T. G. E., loc. cit.

²⁸ Harmatta, J., *AnTan* 13(1966) 107–; Ders., *Acta Arch.Hung.* 20(1968) 153–.

²⁹ Harmatta, J., *AnTan* a. a. O. 111.; *Gazdapusztai, Gy.*, *Acta Ant. et Arch. Szeged* 5(1963) 5–; Ders., *Acta Ant.et Arch. Szeged* 8(1965) 107–; Ders., *Acta Arch.Hung.* 19(1967) 307–; Über die Möglichkeiten solcher Verbindungen in der 2. Hälfte des 1. Jahrtausends

Die Konzeption von J. Harmatta wies der Erforschung der ungarländischen „skythischen“ Kunst bereits eine andere Richtung, wobei besonders große Aufmerksamkeit den kaukasischen und nordiranischen Beziehungen gewidmet wird.³⁰ Eine Übersicht über die historische Rolle der Sigynnen ist auch vom Standpunkt gewisser orientalisierender Elemente der La Tène-Kunst nicht interessiert. Die von Harmatta umrissenen westlichen Beziehungen dieses iranischen Volkes erklären auch hinreichend die iranische oder luristanische Komponente der frühkeltischen Kunst.³¹ Aus der Verzierung allein auf der Urne von Lábatlan sind wegen chronologischer Gründe natürlich Folgerungen hinsichtlich der Quellen des La Tène-Stils gegenstandslos. Umso größere Bedeutung kommt von diesem Standpunkt dem Gürtelbeschlag von Stupava zu, der offensichtlich als ein Produkt der Ausstrahlung der Kultur der Sigynnen bis in die Slowakei aufgefaßt werden kann.³² Nach der keltischen Landnahme in Ungarn sind die Schwertscheiden mit „Drachenpaar“ die heute bekannten ersten Dokumente des Treffens der beiden Kunstkreise.³³ Die Urne von Lábatlan wurde in einer Zeit hergestellt, als die Kelten bereits die Ungarische Tiefebene in Besitz nahmen. Im Fundmaterial findet man immer mehr Zeugen für diese Wechselbeziehungen,³⁴ wobei wir die Aufmerksamkeit auf solche Kunstgegenstände „des späten keltischen orientalisierenden Stils“ richten können, wie der Trinkhorn mit Drachenkopf von Jászberény-Cseróhalom³⁵ oder die Reh(?)statuette von Rákos.³⁶ Der Meister dieses letzteren Stückes übertrug ein Motiv der Steppenkunst in ausdrucksvoller Weise in den „plastischen“ keltischen Stil. Eben in Zusammenhang damit müssen wir auf die Ausstrahlung dieses „Mischstils“ der in Ungarn entstand, hinweisen: in den Kreis der Cerviden von Lábatlan und der Statuette von Rákos können wir die Rehfiguren³⁷ einer Schwertscheide von La Tène einbeziehen und dieses Motiv läßt sich in späteren Verlauf über Gallien bis nach Britannien verfolgen.³⁸

Schließlich seien kurz die religionsgeschichtlichen Probleme des Grabes von Lábatlan erörtert. Nach den Beigaben war in diesem Grab ein keltischer Krieger bestattet. Dagegen können zwei Elemente mit dem traditionellen Bild der keltischen Religion nicht in Einklang gebracht werden und diese sollen kurz gestreift werden.

v. u. Z. vgl. *Bodianski, A. V.*, Tombe scythe avec glaive celtique dans la région du Dniepr moyen. *SA* 1962 : 4. 272-. (Keltischer Schwert aus einem Grab der Dnyeper-Gegend.)

³⁰ *Lengyel, I.*, a. a. O. (Tierfigur von Buj)

³¹ *Harmatta, J.*, *Acta Arch. Hung.* a. a. O. 154.: Über Beziehungen zwischen Sigynnen und Figuren.

³² *Powell, T. G. E.*, loc. cit. – Zum Ergänzen die von Powell zitierten Analogien: *Fettich, N.*, *Gartschinowo* ... Taf. VIII. und S. 31., Anm. 6. (Schwert von Aldoboly.)

³³ *S. Navarro, J. M. de*, Zu einigen Schwertscheiden aus La Tène. *BRGK* 40(1959) 94-; *Ders.*, The Finds from the Site of La Tène. I: Scabbards and the Swords Found in them. (Oxford 1972) 65-, 216-.

³⁴ *Hunyady, I.*, *DissPann* 49-; *Nagy, T.*, *Acta Arch. Hung.* 9(1958) 335-.

³⁵ *Kaposvári, Gy.*, *Arch.Ért.* 96(1969) 180., Abb. 5. und 11.

³⁶ *Szabó, M.*, Auf den Spuren ... Abb. 25-26.

³⁷ *ECA* No. 111., 52-., Vgl. *Navarro, J. M. de*, The Finds ... 260-.

³⁸ *Megaw, J. V. S.*, Les fragments de feuille de bronze décorés de Levroux (Indre). *Gallia* 26(1968) 33-; *Filip, J.*, a. a. O. 37., Abb. 8.

1. *Grabritus*

Die landnehmenden Kelten des Karpatenbeckens bestatteten ursprünglich ihre Toten und gingen allmählich zur Brandbestattung über. Dieser Wechsel wird dem Einfluß der einheimischen Bevölkerung zugeschrieben. Die Bedeutung des iranischen Volkstums in der Ungarischen Tiefebene ist in diesem Zusammenhang immer offensichtlicher.³⁹

2. *Tierkampfszene*

Heute ist die Auffassung bereits ziemlich allgemein, daß in der „theriomorphen Weltbetrachtung“ der Steppenvölker die Tierkampfszene eine ethnologische Bedeutung hatte.⁴⁰ Eine solche Deutung wäre aber bei der Darstellung auf einer keltischen Urne kaum zutreffend. Es liegt auf der Hand, eine Tierkampfszene auf einer Graburne als ein Totensymbol aufzufassen, da nämlich in der Grabsymbolik die primäre Bedeutung dieses Motivs sowohl im Altorient als auch bei den Griechen und auch im römischen Reich diese war. Die Raubtiere in ihrer dämonischen Wildheit auf der Urne von Lábatlan versinnbildlichen offensichtlich den auf dem Menschen lauenden Tod,⁴¹ der unbarmherzig das schutzlose Opfer ergreift.⁴²

³⁹ Bereits Hunyady, I., DissPann 151–152.; Neuestens: Nagy, T., a. a. O.

⁴⁰ S. Alföldi, A., Über die theriomorphe Weltbetrachtung in den hochasiatischen Kulturen. Arch. Anz. 1931. 393–.; Hier über die Rolle der Tierdarstellungen im Totenkult der Steppenvölker.

⁴¹ S. Anm. 5. und Ruyt, F. de, Études de symbolisme funéraire. BIHBR 17(1936) 169–.; Rodenwaldt, G., Römische Löwen. CrA 1(1935–1936) 225–.; Scerrato, U., Su alcuni sarcofagi con leoni. ArCl 4(1952) 259–.

⁴² Frau M. Forgó bin ich für die Zeichnungen sehr verbunden. Für ihre Hinweise und Ratschläge danke ich ferner Herrn Dr. J. Gy. Szilágyi.

A PANNONIAI RÓMAI KATONASÁG LÓSZERSZÁMOZÁSI MÓDJA

R. PETŐ MÁRIA

Az időszámításunk kezdetétől római fennhatóság alá került dunántúli országrész négy évszázadon keresztül jelentős szerepet töltött be a világbirodalom életében. Elsősorban mint katonai jellegű tartomány játszott nélkülözhetetlen szerepet, előretolt bástyaként fogta fel a Duna vonalán be-betörő barbárok támadásait, védve Itáliát és a fővárost. Pannóniai védelmi jellege miatt nagyszámú katonaság állomáshelye volt, éppen ezért a polgári lakosság termékeinek felvevő piaca is főleg a hadsereg lehetett. Pannónia katonai ereje a politikai helyzet szerint hol gyengült, hol erősödött, de mindvégig az egyik legjobban megerősített provincia maradt. A limes mentén tartózkodó katonaság lélekszáma az egyes évszázadokban változott, megközelítő becsléssel az alábbiak szerint alakult:¹

- I. század 41 000 fő
- II. század 41 000 fő
- III. század 27 500 fő (az adatok csekély száma miattkevésbé valószínű eredmény!)
- IV. század 61 300 fő.

A római hadsereg törzsállományát a gyalogos légiók tették ki, nálunk 3 vagy 4 légió állomásozott, emellett jelentős szerepet kaptak a különböző segédcsapatok, így Pannónia életében – többek között – a lovas különítmények, az alak és cohors equitatak. A köztársaság korában kialakult hadrend a IV. sz.-i hadsereg-reformmal megváltozott, gyorsan mozgó, kis lélekszámú lovas alakulatokat szerveztek, ezeknek nem volt állandó állomáshelyük, és az éppen veszélyeztetett pontokra vezényelték őket.² E tény magyarázza a katonaság létszámának feltűnő megnövekedését a IV. században, éppen ezért nem kell azt a következtetést levonnunk, hogy a Duna vonalán állandóan ekkora hadsereg állomásozott, hanem arról van szó, hogy az állandó harcok miatt egymás után erősítéseket küldtek a veszélyeztetett helyekre.

Pannónia határaival szemközt élő néptörzsek ellen e korai időkben az 500–1000-es létszámú lovaskülönítmények harcbevételre voltak a legcélszerűbbek, ugyanis ezek a segédcsapatok jobban tudtak alkalmazkodni a pillanatnyi helyzethez, mint

¹ Pető M., AnTan 15(1968) 252–256.

² Várady L., Későrómai hadügyek és társadalmi alapjaik. (Bp. 1961) 48–75.

a nehézkesen mozgó légiók, és a barbár harcmóddal szemben is jobban fel tudták venni a versenyt. Ezzel magyarázható az a tény, hogy már az I. század első felétől itt állomásozik a szír lovas íjászok csapata, majd később még Mauretániából és más keleti tartományokból is vezényeltek ide csapattesteket. A lovass csapatok etnikai összetételét általában nehéz megállapítani, hiszen az alakulat nevében jelzőként szereplő népnév közvetlenül már nem utal etnikumra, ellenben az egységnél szolgált és elhunyt katonák sírköveinek személynév anyagából mégis következtetni tudunk a katonaság népi hovatartozására.³ Zömükben kelta, illír és trák származású katonákból került ki az itteni hadsereg állománya. Birodalomszerte általános szokás volt, hogy a segédc csapatok legénységét helyben, az illető tartományban sorozták, ezért a lakosság és a hadsereg éles elkülönülését az ókori Pannóniában még nem tapasztaljuk. A hadsereg békeidőben tevékenyen részt vett a közmunkákban (útépítés, tégláégetés, stb.), de a gazdasági életben is, saját kezelésükben állatállományuk volt a feliratos anyag tanúsága szerint.⁴ A katonai táborokat követő, még alig polgári jellegű települések, a canabae-k, ahol a katonák családtagjai, a hadseregszállítók, kereskedők és iparosok éltek; közvetlenül, vagy közvetve a hadseregből tartották fenn magukat. A legtöbb tábor feltárása során őrlőkövek, gabonamaradványok kerültek elő, tanújeleként annak, hogy e hadsereg részben önellátó volt. A csapatok elsősorban a hússzükségletüknek megfelelő szarvasmarhát, harckészültségükhöz pedig lovat tartottak. Az állatállományhoz saját réttel és legelővel rendelkeztek. A katonaság lovainak fajta szerinti megoszlására, sajnos, kevés támponttal rendelkezünk. Az ábrázolások, a csontanyag és egyéb források alapján azt mondhatjuk, hogy a mainál kisebb magasságú, tömegeesebb testű állatot tartottak,⁵ amely teljesen megegyezik az őslakosság állatállományának fajtájával.

A lovaskülönítmények felszerelésére vonatkozóan a sírkövek ábrázolásai és az igen ritkán előkerülő lovassírok leletei nyújtanak felvilágosítást. A hadsereg a római korban központilag szervezett, állandó zsoldos hadsereg volt, ezért a katonák felszerelése birodalomszerte nagyjából egységes volt, a különbség nem etnikai hovatartozást, hanem a fegyvernem különbségét jelentette. (Meg kell jegyeznünk azonban azt, hogy a katonaság népi jellegzetességeket is megtartott felszerelésében.) Ezért nem találunk eltérést a Germániában, Galliában vagy Pannóniában előkerült lovaskatonák sírköveinek ábrázolásain.

A pannóniai lelőhelyű lovasábrázolások közül néhány igen szép példáját mutatja a korabeli lovaskatona felszerelésének. Lentinus síremlékén (i. sz. II. század közepe, lelőhelye: Intercisa) jobb oldalt álló férfialak felszerszámozott lovat vezet, a lovon jól látható a kantárvat és a kis bőr nyereg (*sella equestris*) takaróval együtt⁶ (1. ábra).

A Magyar Nemzeti Múzeumban levő, kalapácsot tartó kovácsmester sírkövén⁷ rövid tunikába öltözött katona baljában kerek pajzzsal és hosszú dárdával két felnyergelt lóval jelenik meg, a lovakon hosszú, lecsüngő nyeregtakaró fedi a

³ Mócsy A., *Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen.* (Bp. 1959) passim.

⁴ CIL III 10428 – katonai *pequarius* felirata.

⁵ Bökönyi S., *Acta Arch. Hung.* 16(1964) 227.

⁶ Intercisa I. AH 33. (Bp. 1954) XXVI. t. 4.

⁷ Magyar Nemzeti Múzeum kőtéra, ltsz.: 62. 58. 1.

1. ábra

nyergeket (2. ábra). A harcos kezében levő fegyverek általánosak, minden lovas-katonára felszereléséhez hozzátartoztak, erről tanúskodnak az ábrázolások mellett a sírok leletei is.⁸

Az aquincumi lelőhelyű köemléken⁹ (3. ábra) a hadmérnök látható mérnöki szerszámaival és felszerszámozott lovával. A már eddig is látott szerszámozási

⁸ Schönberger, H., Provinzialrömische Gräber mit Waffenbeigabe. SJ 12(1953) 53–56.

⁹ Aquincumi Múzeumi, ltsz.: 66. 11. 46.

2. ábra

módhoz hasonló ennek a lónak a szerszámzata is, kiegészítve a sügyelön levő félholdak (*lunula*) csüngő díszként való alkalmazásával.

Az egyes lószerszámrészek alaposabb vizsgálatához felhasználhatjuk az ország múzeumaiban található leleteket és a korabeli szerzők leírásait. Ennek alapján mód nyílik arra, hogy a hátsó szerszámzatát képező tárgyak: nyereg, zabla, patkó, sarkantyú, csengő, kantárvat és díszveretek leírását elvégezhessük.

*Nyereg (sella equestris).*¹⁰

A lovasemlékeken megjelenő típusok igen szemléletesen mutatják a fejlődést a korai időkben elterjedt lótakarótól (*ephyppium*) a már végleges formájában kialakult katonai lovaglónyeregig (*sella equestris* vagy *scordicus militaris*), melynek egyik szép példája a már említett Lentinus kőén található (1. ábra). A bőrből készült nyeret hosszabb, vagy rövidebb posztóval letakarták és sügyelővel, farhával, hevederrel erősítették az állat testére. A nyeregkápát és a szíjazatot díszes, áttört mívű falerákkal díszítették. Sírbel előkerült egyik legfontosabb emlékünkből a Brigetioból származó két hátsó lelete, ennek alapján rekonstruálta Barkóczi László a II. századi katonai nyeregformát,¹¹ amely megegyezik az ábrázolások *sella equestris*-ével.

¹⁰ A kérdés összefoglalása: Pető M., Magy. Mezőgazd. Múz. Közl. 1965/66. 73–80.

¹¹ Barkóczi L., Arch. Ért. 1946–48. 176–182.

3. ábra

Zabla (frenum equestre).

A római foglalatást megelőző időkben már létrejöttek azok a zablatípusok, amelyek a pannóniai leletanyagban előfordulnak. A korábbi pálcás zablákat a Hallstatt korban felváltotta a karikás zabla, majd a La Tène korban teljesen ez utóbbi vált uralkodóvá.¹²

G. Lafaye szerint¹³ az antik zablák két típusra mennek vissza:

1. egyetlen darabból álló rúddal ellátott zabla;
2. két, megtört, csuklósan kapcsolódó rúdú zabla.

Az egyszerű karikás zabla mellett a római korban megjelenik a feszítőzabla is, de a pannóniai leletanyagban többnyire a csuklós csikózabla típusa fordul elő. Lelőhelyük szerint elsősorban a katonaság állomáshelyei, a kocsi- és lótemetkezések helyei jönnek számításba. A római korra a csikózabla alakja olyan kifejlődést ért el, amely napjainkig sem változott. Éppen ezért okoz nehézségeket a hazai szórvány zablaletek datálása.

A rómaiaknál a zabla a lószerszám szorosan vett tartozéka volt, ezt igazolja Diocletianus edictumának kétféle elnevezése:

frenum equestre (lókantár)

frenum equestre, cum salibario instructum. H. Blümner az Edictum Diocletiani jegyzeteiben¹⁴ a *cum salibario* kifejezést zablának fordítja, elképzelhető ez, hiszen a szó a saliva (nyál)-ból származik, tehát salibarium („nyáladzó”) lehet a zabla neve is. A szó ezenkívül más helyen nem maradt ránk.

Legszébb hazai zablaletünk a fenékpusztai ásatásokból származó, IV–V. századi leletanyag a csuklós csikózabla típusát mutatja.¹⁵

Patkó (solea ferrea)

O. Keller szerint a görögök és a rómaiak nem ismerték a patkót.¹⁶ Ez az állítás könnyen cáfolható, hiszen latin neve: *solea ferrea* fennmaradt, első említése Catullus egyik költeményében található.¹⁷ A tárgy a régészeti emléktanyagban is fellelhető, viszont nehézségeket okoz a kutatásban, hogy legtöbbször alig lehet megkülönböztetni a középkori patkótól. Ennek ellenére mégsem zárhatjuk ki vizsgálódásaink köréből azt a sok, római lelőhelyről előkerült patkót. Kétségtelenül ismerniük és használniuk kellett a rómaiaknak Pannóniában, hiszen ezzel védték a ló patáját a kopástól, aminek veszélye az itteni kövezett utakon fokozott mértékben fennállott. Feltűnően sok a patkólelet a katonai táborokból, így különösen Carnuntumból és Brigetióból, de megtaláljuk a polgári településeken: Tácott (Gorsium), Örvényesen és a Dráva-Száva közén is. Ezek a darabok nagyjából egy típust, papucs-patkó típusát képviselik, de előfordulnak ún. sarkos patkók is. Tudjuk, hogy a mai időkben szokás a hibás patát megfelelő patkóval javítani. Schandl József munkájában 14 féle patkófajtát sorol fel,¹⁸ amelyek között

¹² Menger, E., Trense. Eberts Reallexikon. XIII. (Berlin 1929) 424–430.

¹³ Lafaye, G., Frenum. in Daremberg-Saglio, Dict. II. 2. (Paris 1892) 1334–1341.

¹⁴ Blümner, H., Der Maximaltarif des Diocletian. (Berlin 1958) X. 2.

¹⁵ Kuzsinszky B., A Balaton környékének archeológiája. (Bp. 1920) 65.

¹⁶ Keller, O., Die antike Tierwelt. I. (Leipzig 1909) 238.

¹⁷ Catull. 17/26.

¹⁸ Schandl J., Lótenyésztés. (Bp. 1959) 198.

a papucs-patkó csaknem minden állat számára megfelelő, a többi pedig különleges használatra, patajavításra ajánlja. Arról, hogy a rómaiak is ismerték volna a pata hibái javításának ezt a módját, semmiféle adattal nem rendelkezünk.

Sarkantyú (calcar).

A sarkantyú meglétéről legkorábbi irodalmi adatunk az i. e. V. századból származik, Xenophon a lovaglásról írt munkájában említi.¹⁹

A római irodalomban először Plautus *Asinariájában* fordul elő.²⁰ Mindezek ellenére a tárgyi anyagból csak késői darabokat ismerünk. A római lovasság meglétét a Servius Tullius-féle alkotmány óta ki tudjuk mutatni, a hadsereg zömét azonban mindvégig a gyalogság tette ki. A római birodalom terjeszkedésével az itáliai katonák kapcsolatba kerültek különböző kelta és germán népekkel, amelyek közül többek között a sarkantyú viselésének szokását is átvették. Nyugaton – Forrer szerint²¹ – már a vaskorban ismert volt, Vatschban bronzból, magában La Tène-ben két, vasból készült darabot találtak. Főleg az auxiliáris katonák viselték, de általános elterjedést sohasem ért el. Ezzel magyarázhatjuk, hogy a pannóniai római leletanyagban igen kis számmal van képviselve. Hazai sírköveinken seholsem találkozunk ábrázolásával. Pannónia területéről Szőnyből,²² Baracsi pusztáról,²³ Győr belváros területéről,²⁴ Carnuntumból²⁵ került elő.

M. Jahn a lovagló sarkantyúról írott összefoglaló munkájában²⁶ a La Tène korban kialakult formák fejlődésével, és az emléktárgy tipologizálásával foglalkozik. A legkorábbi forma a gombos sarkantyú volt, minden további ebből alakult ki. Korarómai a füles sarkantyú, majd ebből a szegecs sarkantyú alakult ki. A szerző az egyes típusokat időrendileg is csoportokra osztotta. Hazai leleteink általában a szegecs sarkantyú típust képviselik. Ezeket a darabokat a lábbeli szíjára erősítették fel.²⁷

Kengyelt a rómaiak nem viseltek, a legkorábbi darab az i. sz. VI. századi népvándorlás kori sírból került elő.²⁸ Neve – stapes vagy stapia – egy kései feliraton fordul elő.²⁹ A hazai leletanyagban elvétve található „római” kengyelek csak a téves leltározás eredményei.

¹⁹ Idézi: Lammert, F., Sporn. PWRE III/a. (Stuttgart 1929) 1875–1878.

²⁰ Plaut. As. III. 3. 118.

²¹ Forrer, R., Reallexikon der prähistorischen, klassischen und frühchristlichen Altertümer. (Berlin–Stuttgart 1907) 755., 572–574. ábra.

²² Magyar Nemzeti Múzeum, ltsz. 108. 1880. 1. és 63. 22. 196.

²³ Magyar Nemzeti Múzeum, ltsz.: 198/1871. 1.

²⁴ Börzsönyi A., Arch. Ért. 27(1907) 37.

²⁵ Groller, M., Kleinfunde im Lager (Carnuntum). BVC 1901. 108., 50. ábra 13.

²⁶ Jahn, M., Der Reitersporn. (Leipzig 1921) passim.

²⁷ Rich, A., Illustriertes Wörterbuch der römischen Altertümer. (Paris–Leipzig 1862) 93.

²⁸ Lammert, F., Steigbügel. PWRE III/a. (Stuttgart 1929) 2236–2238.

²⁹ Rich, A., i. m. „Stapia“ 601.

Csengő (tintinnabulum).

A pannóniai leletanyagban igen nagy számmal találhatók a csengők, kolompok, harangok. Klasszikus ábrázolásaink igazolják, hogy nemcsak a szarvasmarhára, hanem a lóra és öszvérre is szokás volt csengőt tenni.³⁰

Egy ilyen rendeltetésű bronz csengőt ismerünk, amely a Margitsziget északi felénél a Dunából került elő.³¹ Elsősorban ígásállatok, de ritkábban hátslovak is viselték.

A lószerszám egyéb tartozékai.

A ló befogásához szükséges bőr kantárzat (*antilena; postilena*) Pannóniában nem került elő, ezeket csupán ábrázolásokból ismerjük. Az orr-keresztcsíját helyettesítő orrszorító vagy orrfék viszont az emléktárgyakban néhány helyen fellelhető (Sárszentmihály, Nagytétény, Oroszvár, Szalacska stb.). Latin neve nem maradt fenn, a görögök *pszalionnak* nevezték.³²

Múzeumaink anyagában nagy számmal találunk különböző szíjbujtatókat, gyepőlókarikákat és díszes falerákat. Ez utóbbiakról Sellye Ibolya tanulmánya megállapította, hogy kelta mintákat követnek, galliai és Rajna vidéki műhelyek termékei.³³

A lószerszám egyes részei valószínűleg helyben készültek, erre utal a IV–V. századból származó Notitia Dignitatum leírása, amely szerint Sirmiumban nyeregkészítő műhely (*scordiscorum fabrica*) működött.³⁴ A fegyverkészítő központok között felsorolja Aquincum, Carnuntum, Lauriacum és Salona nevét, valószínűleg ezek a műhelyek voltak hívatva ellátni az itt állomásozó hadsereget.

A birodalmi hadsereg felszerelésében a pannóniai katonaság emlékét őrzi két nyelvi adatunk, az egyik a már említett *scordiscus militaris* (nyereg) neve a pannóniai lótartó scordiscus néptörzs nevéből, a másik Vegetius V. századi katonairó megjegyzése, miszerint: „Csaknem a jelen korig fennmaradt az a szokás, hogy a katonák mind ún. pannóniai bőrsípkát viselnek.”³⁵

A római korban keletkezett és általánosan elterjedt lószerszámozási mód a birodalom bukása után átalakult, átadva helyét hazánk területén a keletről érkezett népvándorlás kori népek szerszámozási módjának.

³⁰ Reinach, S., Répertoire de la statuaire grecque et romaine. V. (Paris 1910) 440.; *Ua.*, Répertoire de reliefs grecs et romains. III. (Paris 1912) 83.

³¹ Sz. Burger A., BpR 16(1955) 295–299.

³² Lafaye, G., i. h.

³³ Sellye I., Arch. Ért. 1940. 236–245.

³⁴ Notitia Dignitatum XI. 32. Ed. E. Böckling. (Bonn 1839–53).

³⁵ Veg. I/20 – idézi: Hahn I., A hadművészet ókori klasszikusai. (Bp. 1963) 769.

WAY OF HARNESSING IN THE ROMAN CAVALRY OF PANNONIA

Pannonia had, in the Roman period, an important role in the life of the Empire as a primarily military province. Great numbers of mounted soldiers were stationed here' we have ample information in the find material as well as on representations, enabling us to give a likely reconstruction of the harness of the Roman cavalry horses in Pannonia. The saddle, made of leather and fastened to the animal with the aid of a breast-strap, breech-band and strap, was called *sella equestris* or *scordiscus militaris*. The bits were, in their majority, snaffles, though we have knowledge of gag bits used by the Romans as well. Horseshoes, made of forged iron sheets and fastened to the hoofs with rivets, were of the type of slipper-horseshoes. So-called rivet spurs were used, fastened to the straps of the footwear. Romans did not know stirrups, so essential for riding; our earliest data concerning them is from the 6th century. Parts of horse-furniture as bells, pendants, various decorated trappings or barnacles were unearthed, while leather parts of the bridle, having not survived, are known in the first place from representations on tombstones.

Parts of the horse-furniture were made, in all probability, locally; there was, according to the *Notitia Dignitatum*, a saddler's workshop in Sirmium and armourer's centres at other places.

We cannot disclose local or provincial features in the horse-furniture of the Roman cavalry, as peculiar types, adopted from certain tribes of the local population became generally accepted in an army organized centrally. Cavalry equipments of Pannonian origin, as the saddle named *scordiscus militaris* or the so-called "Pannonian leather cap" were, accordingly, in general use all over the Roman Empire.

BEITRÄGE ZUR STEINBEARBEITUNG IN PANNONIEN AM ENDE DES 3. UND ZU BEGINN DES 4. JAHRHUNDERTS

LÁSZLÓ BARKÓCZI

Die vorliegende Abhandlung erzielt einerseits jene Stilmerkmale zu bestimmen, die am Ende des 3. und zu Beginn des 4. Jahrhunderts für die Steinbearbeitung in Pannonien charakteristisch sind, andererseits vorzuführen, wie sich diese späten Stücke den aus der zweiten Hälfte des 3. Jahrhunderts stammenden Erzeugnissen anschließen und wie lange die Herstellung von Steindenkmälern traditionellen Aufbaues in Form und Gliederung in der Provinz anhält.

Da jedoch die ausführliche Bearbeitung und zusammenhängende Analyse der pannonischen Steindenkmäler noch nicht überall erfolgte, möchten wir die obigen Fragen mit einigen solchen Beispielen die von den bisher bestbearbeiteten Gebieten – 1. Brigetio und Umgebung, 2. Szentendre – *Ulcisia Castra*, die spätere *Castra Constantia*, 3. Aquincum, 4. Intercisa eingeholt wurden beantworten.

Im Laufe der Besprechung sollen – mit Ausnahme eines einzigen Stückes – bereits bekannte und veröffentlichte ornamental und figürlich verzierte Steine (zwei von diesen sind Baudenkmäler, die übrigen Grabtafeln) untersucht werden. Im allgemeinen werden weder Fragmente, noch glatte, unverzierte, lediglich mit einer Inschrift versehene Steindenkmäler erörtert.

*

1. Das *municipium* bzw. die spätere *colonia* Brigetio hatte in der ersten Hälfte des 3. Jahrhunderts eine ausgedehnte Steinmetzkunst und aufgrund der Denkmäler können auch mehrere Werkstätten festgestellt werden.¹ Auch hier haben wir – wie im allgemeinen in der ganzen Provinz aufgrund der früheren Steindenkmäler erläuterungen, der epigraphischen Daten und der Tracht einen beträchtlichen Teil der aus dem 3. Jahrhundert stammenden Steindenkmäler auf die erste Hälfte des Jahrhunderts datiert. In nicht geringem Maße trug zu dieser Datierung jene früher ausgebildete Konzeption bei, die die Geschichte Pannoniens in der zweiten Hälfte des 3. Jahrhunderts mit den um die Provinz herum vorge-

¹ Über die Steinmetzarbeiten von Brigetio zusammenfassend mit weiterem Schrifttum: *Barkóczy, L.*, Brigetio. 1–2. *DissPann* II : 22. (Bp. 1944, 1951) 35ff. mit weiterem Schrifttum.

henden, barbarischen Bewegungen, feindlichen Einbrüchen und deren auf Pannonien ausgeübten schweren Druck charakterisierte. Auf die zweite Hälfte des Jahrhunderts konnten wir nur jene – vor allem inschriftliche – Denkmäler einreihen, bei denen der Text klar und deutlich auf dieses Zeitalter verweist. Diese Stücke dürften mit Recht eher für zur bestimmten Gelegenheiten hergestellte Produkte, als für Erzeugnisse unausgesetzt produzierender Werkstätten angesehen werden.

In den letzteren Jahren tauchte jedoch bei mehreren, gut ausgeführten gemeißelten Denkmälern der Zweifel auf, daß sie sich nicht an die erste Hälfte des 3. Jahrhunderts, also an die Blütezeit der Stadt knüpfen lassen, sondern daß sie wahrscheinlich später, in der zweiten Hälfte des Jahrhunderts gefertigt worden sind. Diese chronologische Frage besteht auch im Falle einiger Sarkophagen auf und es scheint wahrscheinlich zu sein, daß auch die Steinkiste von P. Ael. Mercator nicht in der ersten, sondern in der zweiten Hälfte des Jahrhunderts erzeugt worden ist.²

Ein wesentliches Problem der Steinmetzarbeit von Brigetio ist, welche die jüngsten Stücke sind und durch welche Merkmale sich die kontinuierliche Steinmetzarbeit im Laufe der zweiten Hälfte des 3. Jahrhunderts verfolgen lassen.

Zur Frage der Steinbearbeitung in der zweiten Hälfte des 3. Jahrhunderts können wir den Grabstein des Reiters der legio I adiutrix, Aurelius Ianuarius (*Abb. 1*) anführen, die in der Umgebung von Brigetio, in Császár zum Vorschein gekommen ist.³ Die Entstehung des großen Grabdenkmales weist aufgrund der nach dem Namen der Legion stehenden ligierten Buchstaben SE – die zu dem Attribut Severiana ergänzt wurden – auf die Zeit des Alexander Severus.⁴ Auf die Bezeichnung bzw. Abkürzung des Beinamens Severiana ist diese Buchstabenbindung ein ziemlich ungewöhnliches Verfahren und ihre Auflösung in der vorliegenden Inschrift scheint nicht eindeutig zu sein. Es kann beobachtet werden, daß nur der untere Teil des in das E ligierten S-Buchstabens deutlich ausnehmbar ist. Gleichzeitig ist der nächste Buchstabe, das T, dessen Hasta in unerklärlicher Weise schräg durchgestrichen ist und nach diesem steht statt Ulp. Ianuariae der Name Ulp. Anuriae, folglich stehen wir einer fehlerhaften Meißelung gegenüber. Auf der Inschrift kann zwischen den einzelnen Namen das Bindewort ET getroffen werden und falls wir nun die Bindung SE für Severiana annehmen, ferner die übrigen fehlerhaften Meißelungen außer acht lassen, so fällt hier die Bindung ET weg und nach dem SE steht T. Ulp. Ianuaria. Zu bemerken ist, daß wir dem Namen T. Ulpianus in Brigetio bislang noch nicht begegnet haben.⁵ Vor dem neuen Namen denken wir auch hier vielmehr an das Bindewort ET, der in den Buchstaben E gehauene S-Teil ist eine fehlerhafte Einmeißelung, wie in der Inschrift auch noch andere Fehler enthalten sind. Die Inschrift beweist demnach nicht eindeutig, daß das Steindenkmal aus der ersten Hälfte des 3. Jahrhunderts stammt.

² Ebd. 41., Taf. XX, 2.

³ CIL III 15188³. *Schober, A.*, Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien. (Wien 1923) 87. No. 188.; *Barkóczy, L.*, Brigetio. 38. F. 28., Taf. X, 2.

⁴ *Schober, A.*, loc. cit.

⁵ *Mócsy, A.*, Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen. (Bp. 1959) 149.; *Barkóczy, L.*, Acta Arch. Hung. 16(1964) 299.

Abb. 1.

Die Ausarbeitung und die Struktur des Grabdenkmales, sei es auch noch so geteilt, ist dennoch plump und kann nicht in die Reihe der aus der ersten Hälfte des 3. Jahrhunderts stammenden Steindenkmäler eingefügt werden.⁶ Bei der Darstellung der Kleider kommen augenfällig die flächenhaften Bearbeitungen zur Geltung und die Plastizität kann nur bei den Köpfen wahrgenommen werden. Die starre Formung der Gesichter, die in großen Flächen geschnitten Kleider, ferner stellenweise die Markierung der Falten nur durch eingemeißelte Linien und die an der linksseitigen Gestalt wahrnehmbare große runde Schnalle setzen die Entstehungszeit des Grabsteines schon eher in die zweite Hälfte des 3. Jahrhunderts.

Das Grabdenkmal von Aur. Ianuarius ist für uns deshalb wichtig, da es in einigen Beziehungen, wie wir sehen werden, bestimmt mit einem solchen Grabdenkmal aus Brigetio in Verbindung gebracht werden kann, das gewiß zu Beginn des 4. Jahrhunderts gefertigt worden ist.

Auf dem aus Brigetio stammenden Grabdenkmal der Aelia Messorina⁷ weist die Inschrift auf keine genauere Zeitbestimmung, jedoch können bei der Bearbeitung des Bildfeldes die späten Stilmerkmale eindeutig beobachtet werden (*Abb. 2*).

Die flächenhafte Lösung der Büste der Frau, des Mannes und des Kindes, die Betonung der eckigen Nasen und der Augen kann mit der Steinmetzart der ersten Hälfte des 3. Jahrhunderts in keine Verbindung gebracht werden. Die ungeübte und unsichere Andeutung der Kleiderfalten, ihre stellenweise nur mit eingemeißelten Linien erfolgte Andeutung weist auf noch ältere Zeiten, als die des Grabdenkmales von Aur. Ianuarius hin. Diese Merkmale zeigen schon eher eine Verbindung zu den in Szentendre gewiß aus der Konstantinischen Zeit und aus Intercisa stammenden, einen ähnlichen Stil aufweisenden Grabdenkmälern (*Abb. 7, 11, 14*). Bei der in dichten Wellen geordneten Haartracht der Frauenporträts muß nicht unbedingt an Iulia Mammea gedacht werden, eine solche Haartracht läßt sich auch an den Darstellungen der Fausta und der Helena vom Beginn des 4. Jahrhunderts beobachten.⁸ Das Kind zeigt eine Verbindung auch zu der ebenfalls aus Brigetio stammenden Kinderdarstellung des Grabsteines von Ursinus ducennarius vom Beginn des 4. Jahrhunderts (*Abb. 3*). Das Akanthusblatt im Giebel erscheint auch öfters auf den spätesten Grabdenkmälern in dieser vereinfachten Form selbst in Brigetio, es kann außerdem noch in zwei Fällen beobachtet werden.

In Brigetio läßt sich bezüglich der Inschrift und der Meißelung am besten das Grabdenkmal von Ursinus ducennarius chronologisch umgrenzen⁹ (*Abb. 3*).

⁶ Vgl. *Barkóczy, L.*, Brigetio. 34ff. und die Tafeln.

⁷ CIL III 3531.; *Barkóczy, L.*, Brigetio. 38. F. 21. Taf. VIII, 1. Die mit dem Fundort im Zusammenhang stehenden Bemerkungen: ebd.

⁸ *Delbrueck, R.*, Spätantike Kaiserporträts von Constantinus bis zum Ende des Westreiches. (Berlin-Leipzig 1933) 46ff. Außer den angeführten Porträts wird die Haartracht von den Münzenbildern gut veranschaulicht: Taf. XI.

⁹ CIL III 11036.; *Barkóczy, L.*, Brigetio. F. 85.

Abb. 2.

Schon der Rang eines „ducennarius“ in der Donaugegend weist auf eine späte Zeit hin¹⁰ und ist vor der militärischen Reform der Kaiser Diokletian und Konstantin weder in der legio I adiutrix, noch anderswo bekannt. Die Buchstaben und die Schriftzeichen weisen ebenfalls auf eine späte Zeit hin, es sind die L-Buchstaben mit hochgezogenem unterem Schenkel charakteristisch, von denen eine bessere Variante in Brigetio zuerst zu Beginn des 4. Jahrhunderts erscheint¹¹ und sie sind auch noch an einer in Versform verfassten Inschrift aus der konstantinischen Zeit zu beobachten.¹² Neben diesen können auch die im Bildfeld des einen traditionellen Aufbau zeigenden Grabdenkmals sichtbaren PorträtDarstellungen nicht in die Stilpraxis der Steinmetzen des 3. Jahrhunderts eingefügt werden. Das Fehlen der Plastizität, die flächenhafte Darstellung der Gestalten, die viereckigen Nasen, die Betontheit der Augen sind charakteristische Zeichen für diese späte Zeit, jedoch zugleich unter anderen auch für die Figuren des Grabdenkmales des Aristius Fortunatus von Intercisa, wo an der Schulter des Mannes eine Zwiebelkopffibel späteren Typs erkennbar ist (*Abb. 17*). Die Ausarbeitung der Kleidungsstücke erinnert stark an die Darstellung der an dem Denkmal des Aur. Ianuarius sichtbaren Kleider (*Abb. 1*). Die Darstellung des kleinen Knaben schließt sich in seinen charakteristischen Zügen dem auf dem Grabdenkmal der Aelia Messorina sichtbaren Kinderporträt an (*Abb. 2*). Zur Darstellung des Pferdes und des das Pferd führenden Soldaten zwischen dem Bild und dem Inschriftenfeld können wir die Inschrift des Aur. Valens aus Intercisa und das Relief von Győr anführen (*Abb. 25, 26*). Charakteristisch sind noch die in den Akroterien angebrachten kleinen Rosetten, zu denen ungefähr ähnliche auch auf den bereits erwähnten Grabdenkmal des Aur. Valens erscheinen. Bei der Ausarbeitung der Gesichter sind die eckigen Nasen und die betonten Augen außer dem Grabdenkmal des Aristius Fortunatus auch auf dem im Museum zu Ljubljana aufbewahrten Poträt aus der Konstantinischen Zeit gut zu beobachten¹³ (*Abb. 18*).

Die späten Stilmerkmale und die Inschrift weisen darauf hin, daß das Grabdenkmal des Ursinus ducennarius schon aus der Zeit Konstantins stammt.

Späte Merkmale sind auf dem anderen, aus Császár stammenden (*Abb. 4*) Grabdenkmal zu sehen.¹⁴ Es wurde das Bildfeld eines früheren Grabdenkmales umgemeißelt, ein ähnlicher Fall ist in Intercisa sogar zweimal zu beobachten. Die Inschrift (*Abb. 4*) erwähnt den Namen des Aelius Carus tribunus, der in der legio XXX Ulpia Victrix dient und aus Germania Inferior stammt.¹⁵ Die Struktur der Schrift bzw. Inschrift und die sonstigen epigraphischen Bedenken weisen auf das 2. Jahrhundert, am spätesten auf den Beginn des 3. Jahrhunderts hin. Die Rahmung des Bildfeldes ist von der allgemeinen Praxis abweichend schmaler als die des Inschriftenfeldes. Das Bildfeld wurde nachträglich erweitert, die Figuren sind

¹⁰ Befaßt sich mit dem ducennarius im Zusammenhang mit einem etwa zur Zeit des Konstantins umgemeißelten und überschriebenen Grabdenkmal ausführlich: *Gabler, D.-Pusztai, R.*, Arrabona 7(1965) 121ff. mit weiterem Schrifttum.

¹¹ Auf der im Jahre 314 herausgegebenen bronzenen Gesetzestafel: *Paulovics, I.*, La table privilèges de Brigetio. AH 20. (Bp. 2936) Taf. III.

¹² CIL III 4346.; *Barkóczy, L.*, Brigetio. F. 55. Taf. XVIII, 5.

¹³ *Šašel, J.*, Kronika. Časopis za Slovensko Krajevno Zgodovino 6(1958) No. 16.

¹⁴ CIL III 151188². *Barkóczy, L.*, Brigetio. 36. F. 13., Taf. V, 2.

¹⁵ *Ritterling, E.*, Legio. PWRE XII. (Stuttgart 1925) 1827.

Abb. 3.

umgemeißelt und der Stil der Meißelung steht mit dem Alter der Inschrift nicht in Einklang. Oben kann die kurze Anordnung der Haartracht der drei Hauptfiguren mit dem Haar des an einem der spätesten Grabdenkmäler von Intercisa sichtbaren Porträts in Verbindung gebracht werden und dieser Grabstein dürfte nicht früher als in der Zeit der konstantinischen Dynastie hergestellt worden sein (*Abb. 22*). Auf die späte Zeit verweist die flächenhafte Bearbeitung der Figuren, die eine geringen Plastizität zeigenden Gesichter, doch sind die betonten Augen trotz alledem noch hervorzuheben. Charakteristisch sind die unproportionierten Figuren, die bloß mit eingemeißelten Linien angedeuteten Kleiderfalten und die an der linksstehenden Gestalt beobachtbare große runde Schnalle. Diese Bearbeitungsart ist an dem Grabdenkmal von Szentendre und die Einzelheiten betreffend auch an mehreren Grabtafeln von Intercisa zu beobachten (*Abb. 7, 11, 14, 16*).

Ein besonderes Interesse verleiht der Darstellung das am unteren Teil des Bildfeldes, zwischen den Brustbildern von zwei kleineren, grob bearbeiteten Figuren auf drei Füßen stehende Opfertischlein mit nach außen gewendeter Platte. Dieses in das Bildfeld komponierte Detail von einer Opferszene kann an der im weiteren an die Reihe kommenden Grabstelen von Szentendre aus der konstantinischen Zeit und an zwei gleichen Denkmälern aus Intercisa beobachtet werden, wo die verschiedenen Stilmerkmale ebenfalls auf den Beginn des 4. Jahrhunderts verweisen (*Abb. 7, 20, 29*).

Aus Brigetio sind noch zwei, den vorangehenden gleichaltrige fragmentierte Grabtafeln zu erwähnen. Die eine stellt drei Figuren dar (*Abb. 5*) und trägt im Giebel ein Akanthusblatt,¹⁶ die andere zeigt zwei Figuren, doch ist auch hier im Giebel ein vereinfachtes Akanthusblatt zu sehen.¹⁷ Für beide Stücke sind, geradeso wie bei den vorangehenden, die flache Bearbeitung der Figuren, die eckigen Nasen und die betonten Augen charakteristisch. Das Akanthusblatt im Giebel scheint in dieser späten Zeit vorherrschend zu sein, da es auch in Intercisa vertreten ist.

Ein gutes Beispiel für die späte Steinmetzarbeit in Brigetio ist ein großes Kapitell.¹⁸ Das Haupt auf dem Kapitell (*Abb. 6*) trägt Stilmerkmale, die auch für die Großplastik vom Ende des 3. und Beginn des 4. Jahrhunderts charakteristisch sind. Sehr kennzeichnend ist die Bearbeitung der Augen, was schon in sich darauf verweist, daß das Kapitell nicht früher, als die Tetrarchie- oder die konstantinische Zeit entstanden sein konnte.¹⁹

Das Kapitell ist bestimmt kein in sich stehendes Stück, da es ja zu einem großen Gebäude gehört haben dürfte. Dies spricht zugleich auch für die großen Bauarbeiten allgemeine Bautätigkeit am ganzen Limes in Betracht gezogen, muß dies mit der Zeit des Konstantins in Verbindung gebracht werden.²⁰ Die Stein-

¹⁶ Barkóczy, L., Brigetio. Taf. XLIX, 2.

¹⁷ Ebd. Taf. XLIX, 4.

¹⁸ Gosztonyi, Gy., Kapitelle und Pfeilerkapitelle aus Aquincum und seiner Umgebung. LA II. DissPann II: 11. (Bp. 1941) 247., 258. No. 16.; Barkóczy, L., Brigetio. Taf. LX, 2.

¹⁹ L'Orange, H. P., Studien zur Geschichte des spätantiken Porträts. (Roma 1965) Abb. 32ff.

²⁰ Vgl. Barkóczy, L., Intercisa I. AH 33 (Bp. 1954) 50., 56.; F. Fülöp ist in den vergangenen Jahren in der Nachbarschaft von Brigetio, im Laufe der im Kastell von Almásfüzitő durchgeführten Ausgrabungen auf die Bauperiode der Konstantinzeit gestoßen. Freundliche mündliche Mitteilung von F. Fülöp.

Abb. 4.

Abb. 5.

metzarbeit von Brigetio und Umgebung fußt bis zum Beginn des 4. Jahrhunderts auf traditionellen Grundlagen und man kann von einer ununterbrochenen Steinmetztätigkeit sprechen. Eine wesentliche Stiländerung kann auch hier von Ausgang des 3. Jahrhunderts an beobachtet werden, als diese auch in der Großkunst zur Geltung kommt.

Außer den gemeißelten Denkmälern kommen im 4. Jahrhundert Steine vor, die bloß Inschriften tragen. Ein sehr charakteristisches Stück dieser Art ist eine in Marmor gemeißelte Inschrift in Versform,²¹ deren Buchstaben und Schriftsystem völlig mit einer konstantinzeitlichen Inschrift von Varaždinske Toplice überein-

²¹ *Barkóczy, L., Brigetio. F. 55., Taf. XVIII, 5.*

Abb. 6.

stimmt.²² Einige aus der zweiten Hälfte des 4. Jahrhunderts stammende, sehr schwach ausgeführte Inschriftensteine weisen darauf hin, daß die Werkstätten nicht mehr kontinuierlich in Betrieb stehen, weshalb diese Exemplare schon als Einzelstücke zu betrachten sind.²³

2. Von dem Lager *Ulcisia Castra* (Szentendre), dem späteren *Castra Constantia* stellt ein charakteristisch spätes Grabdenkmal der noch unpublizierte Grabstein von *Flavius Superianus biarchus* dar²⁴ (Abb. 7).

²² Hoffiller, V.-Saria, B., *Antike Inschriften aus Jugoslawien*. (Zagreb 1938) 268. Nr. 581.

²³ Barkóczi, L., *Brigetio*. 22. F. 53., Taf. XVIII, 2.; F. 54/a., Taf. XVIII, 3.; F. 54/b., Taf. XVIII, 4.

²⁴ S. Soproni war so freundlich die Fotoaufnahme des Steines und ihre Veröffentlichung mir zu überlassen. Hier können wir uns weder mit dem Stein, noch mit der Inschrift ausführlicher befassen, jedoch da es sich um ein sehr wichtiges Denkmal handelt, wäre eine ausführliche Publikation zu begrüßen.

Der Grabstein folgt nicht den traditionellen pannonischen Formen. Oben, im abgerundeten, halbkreisförmigen Bildfeld ist die Figur eines Mannes und einer Frau, beide mit abgeschlagenem Gesicht. Bei den Figuren fehlt die Plastizität und diese flächenartige Darstellung ist auch für die späteren Steinmetzarbeiten kennzeichnend. Die Kleiderfalten sind nur mehr mit eingemeißelten Linien angedeutet. Charakteristisch für dieses Grabdenkmal ist der in das Bildfeld komponierte Opfertisch mit auswärts gewendeter Tischplatte, mehr eingemeißelt als plastisch bearbeitet worden ist. Diese in das Bildfeld komponierte partielle Opferszene kann in Intercisa auf dem Grabdenkmal der Aurelia Nardanosa und der an einer anderen, wahrscheinlich ebenfalls aus Intercisa stammenden umgemeißelten Stele beobachtet werden, jedoch erscheint die Szene auch im Bereich von Brigetio auf einem Grabstein aus Császár (*Abb. 4, 20, 29*). Diese Komposition verbindet die drei Denkmäler miteinander, wenn auch nicht betreffs der Werkstätte, jedoch chronologisch unbedingt. Die dreizeilige Inschrift des Grabdenkmales läßt uns keinen Zweifel darüber, daß es bereits im 4. Jahrhundert gefertigt worden ist. Die Buchstaben F und L sind mit der Schreibweise des Aquincumer Francus (*Abb. 8*) und mehreren anderen späteren Inschriften identisch, der militärische Rang eines Biarchus und der Name Flavius²⁵ kann am frühesten mit der Zeit des Konstantinus in Verbindung gebracht werden. Das Grabdenkmal dürfte auf diese Weise kaum früher als das dritte Jahrzehnt des 4. Jahrhunderts entstanden sein.

3. Von den Aquincumer Steindenkmälern ist das Grabdenkmal von Francus, das übrigens schon seit langem in der Fachliteratur bekannt ist, eines der augenfälligsten Stücke der Steinmetzarbeiten des 4. Jahrhunderts (*Abb. 8*).²⁶

Auch die Form der Inschrift und der Buchstaben verrät den späten Zeitpunkt; eine solche Form der Buchstaben F, G und L kann auf dem Grabdenkmal der konstantinischen Zeit in Szentendre, jedoch auch auf den Bauinschriften und Stempelziegeln der valentinianischen Zeit angetroffen werden.²⁷ Beim Umdrehen des Steines ging hervor, daß sich auf dem unteren, schmäleren Teil eine Darstellung befindet, die bisher der Aufmerksamkeit der Forscher entgangen ist (*Abb. 9*). Diese Darstellung hilft uns bereits besser bei der Zeitbestimmung und auch bei der Feststellung der Verwendung des Steines.

Auf dem schmalen Teil kann das mit einem schmalen Grat in zwei Teile geteilte konkave Feld beobachtet werden, an dessen beiden Enden ein in Halbkreisform ausgebildeter Einsprung zu sehen ist. In der Mitte befindet sich in einem viereckigen, oben sich bogenförmig schließenden Rahmen das Brustbild eines Mannes (*Abb. 10*), mit einer breiten Zwiebelkopffibel an der rechten Schulter. Auf der Umrahmung sind den entzweigeteilten Feldern entsprechend mit eingetiefter Profilierung gleichfalls je zwei halbkreisförmige Ausbildungen zu beobachten.

²⁵ Vgl. ILS 2799, 2787, 2804, 2805. Vgl. zur Inschrift von Szentendre gerade im Zusammenhang mit den Flaviern: Mócsy, A., *DissArch* 4(1962) 47–53.

²⁶ CIL III 3576.; Alföldi, A., *Budapest története. I. Budapest az ókorban* (Die Geschichte von Budapest I. Budapest im Altertum). (Bp. 1942) 704. – Weitere Auslegungen hinsichtlich der Inschrift: ebd.

²⁷ Mitteilung von S. Soproni, der so freundlich war mir die Ziegel zu zeigen, auf welchen solche Buchstaben vorkommen.

Abb. 7.

Abb. 8.

Die Verzierung des schmalen Teiles des Steindenkmals und an beiden Enden die zwei grifförmigen Verlängerungen weisen darauf hin, daß die Inschrift waagerecht an das Ziegel- oder Steingrab gelegt wurde und es besteht eine große Wahrscheinlichkeit dafür, daß es nicht im Freien, sondern in einer Grabkammer gestanden haben dürfte.²⁸ Die Bearbeitung des Porträts kann wegen des späteren Entzweischneidens des Steines nicht genau verfolgt werden. Die erhalten gebliebenen Teile der Haartracht sind in vieler Hinsicht dem Haar des auf dem Denkmal des Ursinus ducennarius von Brigetio sichtbaren Kinderporträts (Abb. 3) ähnlich oder noch mehr dem Porträt des Grabdenkmals von Aur. Valens aus Intercisa (Abb. 25). Die Fibel ist charakteristisch ausgearbeitet. Sie kann weder mit den T-Fibeln der zweiten Hälfte des 3. Jahrhunderts, noch mit den am 3. und zu Beginn des 4. Jahrhunderts in Gebrauch befindlichen Fibeln mit großem Bügel identifiziert werden.²⁹ Sie stellt unbedingt einen späteren Typ dar; es ist nicht ausgeschlossen, daß sie mit den breiten vergoldeten Bronzeplattenfibeln zu vergleichen ist³⁰ und dann kann sie nicht älter als die Mitte des 4. Jahrhunderts sein.

4. In Intercisa, in dieser an orientalischen Traditionen reichen Stadt kann die Kontinuität der zu Beginn des 3. Jahrhunderts einsetzenden, jedoch bereits auf breiten Basen tätigen Steinmetzarbeit in der zweiten Hälfte des Jahrhunderts und zu Beginn des 4. Jahrhunderts in ihren Zusammenhängen bereits besser beobachtet werden, als z. B. in Brigetio.³¹ Um diese Kontinuierlichkeit verfolgen zu können, haben wir aus dem reichen Material von Intercisa drei solche Gruppen ausgewählt, die in die Reihe der in der ersten Hälfte des Jahrhunderts hergestellten Produkte der Steinmetzen nicht mehr eingefügt werden können und die spätesten Stücke ihrer einzelnen Typen sich bis zu den ersten Jahrzehnten des 4. Jahrhunderts verfolgen lassen.

²⁸ Auf die waagerechte Lage der Grabtafel lenkte meine Aufmerksamkeit L. Török.

²⁹ Kovrig, I., Die Haupttypen der kaiserzeitlichen Fibeln in Pannonien. DissPann II : 4. (Bp. 1937) 125ff., Taf. XXII–XXIII.

³⁰ Ebd. 126., Taf. XXIV.

³¹ Bezüglich des Denkmalmaterials von Brigetio vgl. Barkóczy, L., Brigetio. – Mitteilung und Auswertung des Steines von Intercisa: Erdélyi, G., Intercisa I. AH 33 (Bp. 1954) 169–231. – mit weiterem, ausführlichem Schrifttum.

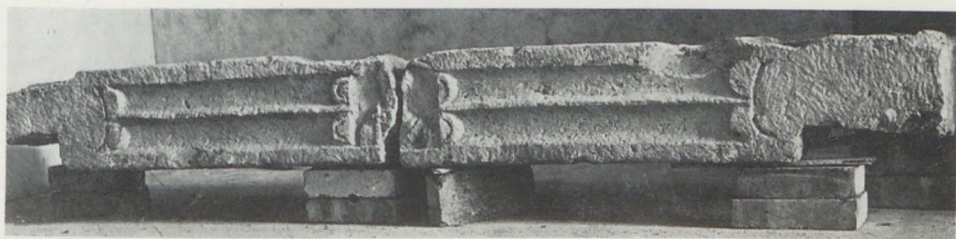

Abb. 9.

In der späteren Phase des 3. Jahrhunderts kann demnach auch in Intercisa bei gewissen Grabdenkmalgruppen die einfachere Ausführung, das Fehlen der ornamentalen Elemente beobachtet werden. Im allgemeinen sind diese dicke, grobe, jedoch sehr charakteristisch ausgearbeitete Stücke und weisen in den meisten Fällen keine Opferszenen auf.³²

In Intercisa gibt es solche Stücke, die G. Erdélyi um das Grabdenkmal von M. Aur. Rufinianus, dem einstigen Soldaten der legio I adiutrix gruppierte.³³ Die Verfasserin bemerkt, daß die Frau eine für das Zeitalter von Iulia Mammea charakteristische Haartracht hat, das kurze Haar und der Bart des Mannes hingegen in der Reichskunst vom Zeitalter des Maximinus Trax in Gebrauch war. Dieselbe Einfachheit charakterisiert das Grabdenkmal von Ael. Munatius, dem capsarius der cohors Hemesenorum, wo nach Feststellung von Erdélyi³⁴ die Barttracht des Mannes der von der Mitte des 3. Jahrhunderts einheimisch gewordenen Mode folgt. Die chronologische Parallelisierung mit der römischen Großkunst in einer Provinz kann nicht immer akzeptiert werden und insbesondere dann nicht, wenn sich der Aufbau der Steindenkmäler nicht unter die in der ersten Hälfte des Jahrhunderts gebrauchten Grabtafeln einfügen läßt. So stammen diese Denkmäler schon jedenfalls aus der zweiten Hälfte des Jahrhunderts, besonders dann, falls das zu dieser Gruppe gehörende, ähnlich aufgebaute Stück bereits die späten Stilmerkmale an sich trägt.

Wenn auch seiner Ausführung nach nicht, so gehört zufolge seines Aufbaues – wie dies auch Erdélyi bereits festgestellt hat³⁵ – das Grabdenkmal von Aelius Caesumarius dennoch zu den beiden vorangehend erwähnten Stücken. Die im eingetieften Bildfeld ausgearbeiteten Figuren sind flach und die vielmehr nur markierten, als ausgearbeiteten Kleiderfalten weisen ebenso wie bei den späteren Stücken von Brigetio, Szentendre oder den anderen späteren Stücken von Intercisa bereits auf den Ausgang des 3. und den Beginn des 4. Jahrhunderts hin. Wie wir später sehen werden, hat G. Erdélyi nicht bloß zufälligerweise das Stück mit dem Grabdenkmal von Medomus Super, dem einstigen Soldaten der legio II

³² Ebd. 192. mit weiterem Schrifttum.

³³ Ebd. 192. Nr. 28., Taf. XL, 1. – Weitere Zusammenhänge: ebd.

³⁴ Ebd. 193. Nr. 18., Taf. XL, 3.

³⁵ Ebd. 193. Nr. 71., Taf. XL, 2.

Abb. 10.

adiutrix, mit einem der spätesten Steinmetzarbeiten von Intercisa in Verbindung gebracht.³⁶ Der Konzeption und dem Aufbau nach betrachtet, ist der späteste Vertreter der drei zusammenhängenden Grabdenkmäler das Denkmal von Ael. Caesumarius. Ist die vermutete Verbindung richtig, so konnten die Grabdenkmäler von M. Aur. Rufinianus und Ael. Munatius eben wegen ihrer Kontinuitätlichkeit jedenfalls in einer der späteren Phasen des 3. Jahrhunderts hergestellt worden sein.

Eine andere solche Gruppe stellen jene Stücke dar, die um das in den ersten Jahrzehnten des 3. Jahrhunderts gefertigten Grabdenkmal des Herennius Pudens gereiht werden können.³⁷ Um vieles älter als diese ist der Grabstein von Aurelia Baracha, den Germanius Valens, der Soldat der cohors Hemesenorum seiner Gattin gestellt hat.³⁸ Den Zerfall der klaren Struktur zeigt – wie dies Erdélyi schreibt,³⁹ – der sich auf kurze Säulen stützende offene dreieckige Giebel, über den ein Muschelmotiv eingekeilt ist. Charakteristisch ist die die Säulen umlaufende Spirale. Laut der Feststellung von Erdélyi erscheint die Haartracht der Frau von den ersten Jahrzehnten des 3. Jahrhunderts an. Gleichzeitig deutet das System der Buchstaben und der Schrift bereits auf die zweite Hälfte des Jahrhunderts hin.

³⁶ Ebd. 193. Nr. 26., Taf. XLI, 3.

³⁷ Ebd. 193. mit weiteren Zusammenhängen.

³⁸ Ebd. 190. Nr. 19., Taf. XXXVIII, 4.

³⁹ Ebd. 190ff.

Abb. 11.

Mit gutem Sinn knüpfte Erdélyi auch das Grabdenkmal des Cl. Antonius,⁴⁰ dessen Aufbau und Verzierung in den wesentlichen Merkmalen mit den vorangehenden Stücken übereinstimmt (*Abb. 11*), an die um die Grabtafel des Herennius Pudens und der Aurelia Baracha gruppierten Stücke. Das Grabdenkmal von Cl. Antonius ist noch in der Form gedrungener, dicker, kleiner und gröber bearbeitet. Die Rosette in dem hohen Giebel ähnelt noch der Rosette auf dem Grabdenkmal des Herennius Pudens, jedoch zeigt die Schuppenverzierung der Säulenschaft bereits eine Verwandtschaft mit den eingemeißelten, Linien der Säulen der Aurelia Barcha. Im Vergleich zu den früheren Stücken ist hier die Betonung der Augen der Figuren, die plastische Formung der Augenränder, die grobe Bearbeitung der Kleiderfalten, die nur statt einer Plastizität als eine Andeutung gelten, charakteristisch. Diese Stilmerkmale führen jedenfalls weiter über die von Erdélyi festgestellten 70er Jahre des 3. Jahrhunderts hinaus.⁴¹ Die derartig betonte Ausbildung der Augen in der Großkunst kann vielmehr mit dem Zeitalter der Tetrarchie und der konstantinischen Zeit in Verbindung gebracht werden.⁴² Die Formung der Kleiderfalten schließt sich eindeutig den Darstellungen an, die auf den Grabtafeln von Szentendre und mehreren Grabtafeln von Intercisa wahrgenommen werden können (*Abb. 7, 14, 20*).

Ein Charakteristikum dieses Grabdenkmals ist, daß das Inschriftenfeld statt von Efeublättern von Weinranken umrahmt ist. Diese Umrahmungsweise kann einerseits nicht von einem anderen Stück von Intercisa, vom Grabdenkmal der Aurelia Agrippina (*Abb. 22*), wo die Bearbeitung des Porträts schon mit Gewißheit auf die Zeit der Konstantinischen Dynastie verweist, getrennt werden, andererseits läßt sie sich auch von einem ähnlich verzierten, späten, aus dem 4. Jahrhundert stammenden Sarkophag von Siscia nicht absondern.⁴³ Die Buchstaben der Inschrift weisen ebenfalls auf eine späte Zeit hin. Wir müssen es für wahrscheinlich halten, daß der militärische Rang eines vexillarius des Cl. Antonius erst nach der diokletianisch-konstantinischen Reform entstanden sein dürfte, da wir ihm in dieser Form früher nicht begegnen. So kann das späteste Stück dieser Steindenkmalgruppe, das Grabdenkmal von Cl. Antonius bis in das zweite-dritte Jahrzehnt des 4. Jahrhunderts vorversetzt werden.

Im Rahmen einer dritten Gruppe ist das kleine Grabdenkmal von Aur. Cassianus (*Abb. 12*), charakteristisch.⁴⁴ Die Rosette im hohen Giebel, die gerippten Akroterien sind für die Produkte dieser Werkstatt besonders typisch. Wegen der die zweite Hälfte des 3. Jahrhunderts kennzeichnenden kurzen Haartracht, und der rohen Ausführung der Kleiderfalten bestimmte Schober die Grabtafel schon früher als ein Stück des 3. Jahrhunderts.⁴⁵ Für den späten Zeitpunkt der Werkstätte bilden die kleinen Grabdenkmäler von Marinus Silvanus (*Abb. 13*) und

⁴⁰ Ebd. 191. Nr. 35., Taf. XXIX, 3.

⁴¹ Ebd. 191. – Hampel datierte früher das Grabdenkmal auf die Wende des 3.–4. Jahrhunderts. Vgl. Erdélyi, G., Intercisa I. 191. Nr. 35. – mit komplettem früherem Schrifttum.

⁴² Vgl. L'Orange, H. P., loc. cit.; Delbrueck, R., a. a. O. 9ff. – Beachtenswert hierzu sind die von R. Delbrueck mitgeteilten Münzendarstellungen.

⁴³ Hoffiler, V.–Saria, B., a. a. O. 268. Nr. 581.

⁴⁴ Erdélyi, G., Intercisa I. 192. Nr. 34., Taf. XXIX, 2. Weitere Zusammenhänge sind im Denkmalmaterial von Intercisa ebenfalls hier aufgereiht.

⁴⁵ Schober, A., a. a. O. 101. Nr. 222., Abb. 114.

Abb. 12.

Domitius Longinus, der Soldaten der cohors Hemesenorum weitere Beweise. Obwohl sie keine figürliche Verzierung enthalten, weisen die hochgerippten Akroterien und die im Giebel angebrachte Rosette, wie dies bereits Erdélyi festgestellt hat, mit den vorangehenden zusammen unbedingt auf eine gemeinsame Werkstatt hin.⁴⁶ Auf diesen beiden Stücken ist die Schrift bereits schwächer, jedoch sind einzelne Buchstabentypen mit den auf dem Grabdenkmal des Aur. Cassianus sichtbaren Buchstaben in Verbindung zu bringen. Dennoch zeigt der Charakter der Schrift in vieler Hinsicht mehr mit der Grabinschrift des Cl. Antonius (*Abb. 11*) eine Verwandtschaft.

Es scheint, daß die hohen Giebel in einer späteren Phase des 3. Jahrhunderts häufiger waren, jedoch kann bei den obigen Stücken die Zeit, wie lange sie in der zweiten Hälfte des Jahrhunderts in Gebrauch sind, nicht genau festgestellt werden. Die obere Grenze wird hier von der noch vorhandenen oder umorganisierten cohors Hemesenorum festgelegt, welche unter Diokletian oder Konstantin vorgenommen worden ist.⁴⁷

Im vorangehenden haben wir Steindenkmäler von drei Typen untersucht. Die spätesten Vertreter all dieser drei Typen können bis zum Ausgang des 3. Jahrhunderts verfolgt werden, jedoch führt uns bei den ersten zwei die Kontinuität bereits in die ersten zwei Jahrzehnten bzw. in das dritte Jahrzehnt des 4. Jahrhunderts.

Im folgenden möchten wir einige solche spätrömische Steindenkmäler mit Aufmerksamkeit verfolgen, die zwar ihre Vorläufer bereits im 3. Jahrhundert haben, jedoch in keine so kontinuierliche Reihe, wie sich die vorangehenden Stücke einstellen lassen.

Hierher gehört auch das Grabdenkmal von Aur. Marcus.⁴⁸ Die beiden Akroterien fehlen bereits, im hohen Giebel befindet sich das Akanthusblatt (*Abb. 14*). Die späte, vereinfachte Anwendung der Akanthusblätter konnten wir auch bereits bei drei Denkmälern aus Brigetio beobachten. In der Ausbildung der Augen kann mit dem Porträt des Grabdenkmals von Cl. Antonius eine Verbindung nachgewiesen werden, die kaum etwas plastische Ausarbeitung der Kleiderfalten zeigt dasselbe wie das Grabdenkmal von Szentendre und das von Cl. Antonius. Auch der Gürtel mit rundel Schnalle weist auf ein spätes Zeitalter hin. Die Stilmerkmale und Parallelen datieren das Grabdenkmal auf das Ende des 3. oder auf den Beginn des 4. Jahrhunderts.

In keinem der von uns erörterten Gruppen läßt sich die Grabtafel von Medomus Super, dem miles leg. II. ad.⁴⁹ einfügen (*Abb. 15*). Obwohl die Vorläufer auch in der zweiten Hälfte des 3. Jahrhunderts erkannt werden können, lassen sie sich dennoch nicht kontinuierlich verfolgen und die näheren Verbindungen können vielmehr mit den späten Grabtafeln nachgewiesen werden als mit dem Grabdenkmal des Aurelius Marcus (*Abb. 14*) und – wie wir es später sehen werden – mit der Grabtafel von Aristius Fortunatus (*Abb. 16*).

⁴⁶ Erdélyi, G., *Intercisa* I. 192.

⁴⁷ Vgl. zusammenfassend und mit weiterem Schrifttum: Fitz, J., *Intercisa*. PWRE Suppl. IX. (Stuttgart 1962) 97ff.

⁴⁸ Erdélyi, G., *Intercisa* I. 193, Nr. 20., Taf. XLI, 5.

⁴⁹ Ebd. 193. Nr. 26., Taf. XLI, 3.

Abb. 13.

Dem Stil und der Technik nach ist dieses Stück eines der spätesten Grabdenkmäler von Intercisa. Bedauerlich ist, daß das Haupt der Figuren fehlt, jedoch selbst auf diese Weise kann noch die Auflösung des plastischen Sinnes beobachtet werden. Diese primitive Verfassung der Kleiderfalten, ihre Markierung vielmehr nur mit gemeißelten Linien, statt der plastischen Ausarbeitung ist für die Erzeugnisse dieser Periode charakteristisch. Die Bearbeitung der Kleiderfalten ist mit denen auf dem Grabdenkmal von Aelius Caesumarius Technik identisch, jedoch kann dasselbe auch auf dem Grabdenkmal von Cl. Antonius, Aurelius Marcus, oder sogar auf dem des Fl. Superianus von Szentendre beobachtet werden, das vom Beginn des 4. Jahrhunderts stammt. Die zwischen der Inschrift und dem Bildfeld eingemeißelte Opferszene weist ebenfalls auf die späte Zeit hin. Auch hier ist das Fehlen der Plastizität charakteristisch und das ganze Stück ist vielmehr nur eine aus gemeißelten Linien bestehende Komposition. Ausgesprochen spätzeitig ist die Haartracht der Frauenfigur der Opferszene.⁵⁰ Im Zusammenhang mit dem im Giebel untergebrachten Akanthusblatt müssen die Grabtafel von Aurelius Marcus und drei Steindenkmäler von Brigetio erwähnt werden, die wir auf das Ende des 3. bzw. auf den Beginn des 4. Jahrhunderts bestimmt haben. Wie bereits erwähnt, kann das Grabdenkmal des Medomus Super – wie wir sehen werden – schon von mehreren Gesichtspunkten aus mit dem Grabdenkmal des Aristius Fortunatus in Verbindung gebracht werden und bedeutet, wenn auch nicht die gleiche Werkstätte oder ein und denselben Steinmetzen, dennoch die gleiche oder ungefähr gleiche Zeit.⁵¹

Das Grabdenkmal des Centurio Aristius Fortunatus (*Abb. 16*) setzte die bisherige Forschung auf die zweite Hälfte des 3. Jahrhunderts.⁵² Es kann jedoch weder sein Stil, noch seine Ausarbeitung in die 3. Gruppe der pannonischen Steindenkmäler des 3. Jahrhunderts eingefügt werden. Das Grabdenkmal ist von kleinem Umfang, von traditionellem Aufbau, sein Giebel ist umrahmt, in seine Akroterien können tief eingemeißelte bogenförmige Linienverzierungen beobachtet werden. Möglicherweise war für den Giebel ein Akanthusblatt vorgesehen, vielleicht wurde auch dieses, wie die Opferszene, nicht vollendet. Im glatt umrahmten Bildfeld ist die Büste des Ehepaares eine kaum gegliederte Fläche. Das dicht gewellte Haar der Frau, das kurze Haar des Mannes und sein kurzer Bart sind charakteristische Merkmale so wie auch die eckigen Nasen, die stark betonten Augen und die nur mit gemeißelten Linien vorgenommene Markierung der Kleiderfalten charakteristisch sind (*Abb. 17*). Keine der früheren Publikationen erwähnt, daß sich an der Schulter des Mannes eine Zwiebelkopffibel befindet, die nicht einmal zu den frühesten Typen gehört. Die Zwiebelkopffibel deutet schon im voraus darauf hin, daß das Steindenkmal nicht früher als das Ende des 3. Jahrhunderts entstanden sein konnte. An der Fibel sind die Knöpfe ziemlich groß, so kann sie auch ein späterer Typ sein und dann müssen wir bereits die ersten Jahrzehnten des 4. Jahrhunderts in Betracht ziehen. Die Betontheit der Augen zeigt am frühesten auf die Tetrarchiezeit hin,⁵³ jedoch kann diese Art der Augenausbildung sowie die eckige

⁵⁰ Ebd. 193.

⁵¹ Vgl. ebd.

⁵² Ebd. 193. Nr. 36., Taf. XLI, 4.

⁵³ Vgl. *L'Orange, H. P.*, loc. cit.

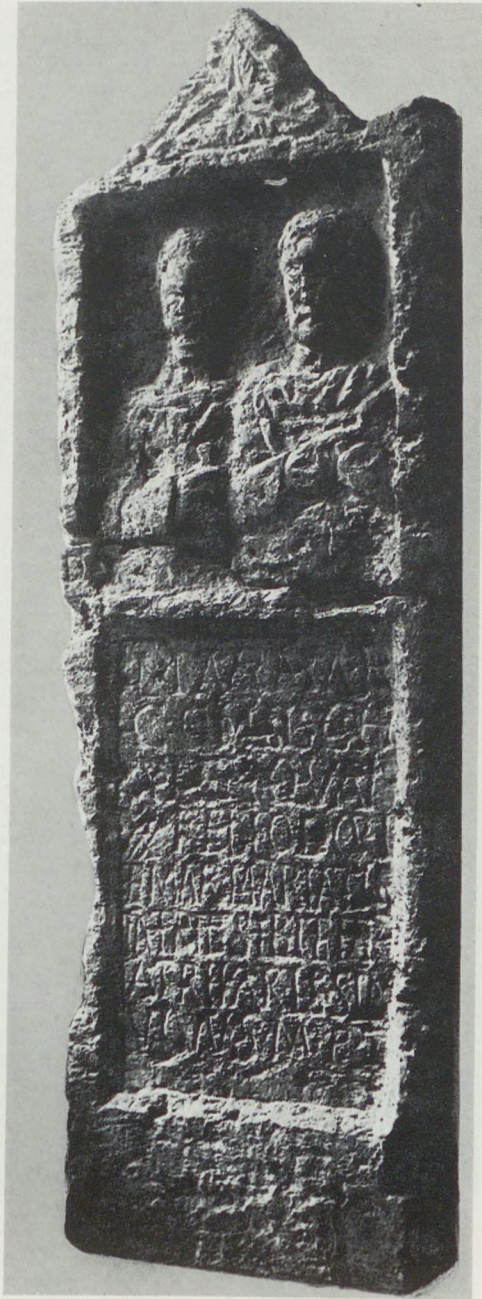

Abb. 14.

Nase bereits am Grabdenkmal des Ursinus von Brigetio mit dem Beginn des 4. Jahrhunderts, mit der konstantinischen Zeit in Verbindung gebracht werden. Da in dichte Wellen geordnete Haar des weiblichen Porträts dürfte vielmehr auf die Frisur der Helena und der Fausta hinweisen.⁵⁴ Der Vergleich mit dem konstantinzeitlichen Porträt⁵⁵ von Ljubljana (*Abb. 18*), wo die Ausbildung der Nase, der Augen und des Bartes sehr starke Verbindung mit den Steindenkmälern von Intercisa hat, weist darauf hin, daß das Grabdenkmal nicht aus den ersten Jahren des 4. Jahrhunderts, sondern zumindest aus dem zweiten oder dritten Jahrzehnt desselben Jahrhunderts stammen muß.

Im Zusammenhang mit dem Grabdenkmal des Aristius Fortunatus ist noch die Verzierung der Akroterien mit eingetieften Bogenlinien beachtenswert. Diese Verzierung ist wie wir es bereits früher erörtert haben, für die Werkstatt charakteristisch, der auch die Grabdenkmäler von Marinus Silvanus und Domitius Longinus in einer späteren Phase des 3. Jahrhunderts entstammten. Es kann nicht bewiesen werden, daß der Grabstein des Aristius Fortunatus eine der letzten Repräsentanten dieser Werkstatt wäre, jedoch dürfte der Hersteller die erwähnten Stilelemente eines späteren Stückes der Werkstatt übernommen haben.

Die in der Zone unter dem Bildfeld des Grabsteines von Aristius Fortunatus begonnene Figur mit schlechten Proportionen gehörte wahrscheinlich zu einer unvollendeten Opferszene. Ist sie auch nicht gleich, so weist sie dennoch mit der auf dem Grabdenkmal vorkommenden Figur des Medomus Super eine Verbindung auf (*Abb. 15*).

Zur Datierung der vom Beginn bzw. den ersten Jahrzehnten des 4. Jahrhunderts stammenden Grabdenkmäler gibt außer den erwähnten Stilmerkmalen noch ein Baudenkmal aus Intercisa, mit figürlicher Darstellung einen guten Anhaltspunkt.

Im Bereiche des Lagers von Intercisa kam ein großer gehauener Steinblock zum Vorschein (*Abb. 19*), dessen Rand zwar schon abgeschlagen ist, jedoch seine einen Reiter mit weitem Mantel darstellende Figur gut erhalten geblieben ist.⁵⁶ Die grobe, mit schlechten Proportionen durchgeführte Ausführung des Reiters deutet jedenfalls auf eine späte Zeit hin. Die kurze Haartracht, die ausgeprägt hervorgehobenen Augen, die Ausbildung der Nase und des Mundes, das Fehlen der Plastizität, die Darstellung der Kleiderfalten und des Pferdegeschirrs mit nur eingemießelten Linien entsprechen den Stilmerkmalen, die wir beiden den Steindenkmälern entweder auf den Beginn des 4. Jahrhunderts oder auf die Konstantinzeit bestimmt haben. Diese Merkmale sind in ihren Hauptzügen – wie wir bereits erwähnt haben – zugleich auch Kennzeichen der Großkunst dieses Zeitalters.⁵⁷

⁵⁴ Delbrueck, R., a. a. O. 46ff. – Außer den angeführten Porträts zeigen die Haartracht auch die Münzbilder gut : Taf. XI.

⁵⁵ Vgl. Anm. 13.

⁵⁶ Erdélyi, G., Intercisa I. 225ff. Nr. 273., Taf. LXXVI, 3. – Erdélyi datiert es auf das Ende des 3. Jahrhunderts und erwähnt, daß es dieselbe Auffassung widerspiegelt, wie das Grabdenkmal von Aristius Fortunatus und Aur. Valens. (Nr. 32., Taf. XLVII, 3. und Nr. 36., Taf. XLI, 4.)

⁵⁷ L'Orange, H. P., loc. cit.; Ausführlicher: Delbrueck, R., a. a. O. 9ff.

Abb. 15.

Der Steinblock selbst dürfte schon wegen seiner Maße nicht zu irgendeinem Privat- oder öffentlichem Gebäude gehört haben. Im Zusammenhang mit dem an seiner rechten Seite befindlichen Bogen muß man an einen Torteil denken. Dieses große bearbeitete Stück, wie darauf G. Erdélyi bereits hingewiesen hatte, konnte nur der Teil eines Lagertors gewesen sein.⁵⁸

Wir konnten bereits früher feststellen, daß der letzte große Umbau des Lagers von Intercisa, als die fächerförmigen Ecktürme eingebaut, die porta decumana mit einem großen hufeisenförmigen Turm eingemauert, die porta principalis sinistra und dextra umgebaut wurden, zur Zeit des Konstantins erfolgt ist. Die Zeit des Umbaus hängt jedenfalls mit der Bautätigkeit Konstantins an der Donau zwischen 320–330 zusammen.⁵⁹ Der erörterte Steinblock dürfte der Teil eines Seitentores gewesen sein.

Die traditionelle Grabsteinbearbeitung, wie es sich aus dem vorher Gesagten umzeichnet, wurde auch in der zweiten Hälfte des 3. Jahrhunderts fortgesetzt, jedoch kam es zum Ausgang des Jahrhunderts und zu Beginn des 4. Jahrhunderts zu einer bedeutenden Stilwandlung.

Wir können noch weitere zwei charakteristische Fragmente von Intercisa nicht unerwähnt lassen. Beide Stücke wurden zur Zeit der Jahrhundertwende gefertigt. Das eine ist das Fragment einer Soldaten gestalt, mit einer runden Schnalle, das andere bildet ebenfalls das Fragment einer Soldatenfigur, das von einem Relief abgesplittert wurde.⁶⁰ Auf diesem letzteren Fragment sind die runde Schnalle, die Riemenzunge und das unter der rechten Achselhöhle des Soldaten sichtbare, in einen Adlerskopf auslaufende Schwert charakteristisch, die in konkreter Weise auf die Zeiten der Jahrhundertwende verweisen.⁶¹

Es gibt eine andere Gruppe der Steindenkmäler von Intercisa, die nicht den traditionellen Formen folgt und sich nicht in die eine oder andere der früheren Gruppen einfügen läßt. Ferner können auch solche Fälle beobachtet werden, wo man frühere Steindenkmäler umgemeißelt hat, jedoch bezog sich diese Ummeißelung nur auf das Bildfeld oder auf einen Teil dieses.

In dieser gemischten Gruppe erwähnen wir an erster Stelle das hinten halbrund gemeißelte kleine Grabdenkmal von Aurelia Nardanosia cives Armeniaca.⁶² (Abb. 20) Das Frauenporträt ist abgeschlagen, von seiner Haatracht hat man schon früher festgestellt, daß sie auf spätere Zeiten verweist. Im Zusammenhang damit können wir auf die Haatracht der weiblichen Mitglieder des Kaiserhauses

⁵⁸ Erdélyi, G., Intercisa I. 226.

⁵⁹ Im Zusammenhang mit dem Limes- und Lagerbau zur konstantinischen Zeit bezüglich Intercisa: Barkóczy, L., Intercisa II. AH 36. (Bp. 1957) 535. Seit dem im Jahre 1949 durchgeführten Ausgrabungen von Intercisa zeigte sich diese Periode auch noch an mehreren anderen Lagerstätten.

⁶⁰ Erdélyi, G., Intercisa I. Nr. 222., Taf. LXXI, 4 und Nr. 220., Taf. LXXI, 5.

⁶¹ Járdányi-Paulovics, I., Arch. Ért. 78(1951) 110ff., Taf. XI, 1–2.; Erdélyi, G., Intercisa I. 223. Vorkommen des Schwertes mit dem Adlerkopf auf Paradeanzern: vgl. Keim, J.–Klummbach, H., Der römische Schatzfund von Straubing. (München 1951) Taf. XXVII.; Zu den mit Adlerkopf verzierten Schwertern der Tetrarchiezeit vgl. unter anderen: L'Orange, H. P., a. a. O. Abb. 32.

⁶² Erdélyi, G., Intercisa I. 185f. Nr. 38., Taf. XLVII, 2.

Abb. 16.

Abb. 17.

in den ersten Jahrzehnten des 4. Jahrhunderts verweisen.⁶³ Ein Frauenkopf aus Timgad, den man mit einem Fragezeichen versehen mit dem valentinianischen Haus in Zusammenhang gebracht hat, scheint jedoch eine gute Parallele zu sein.⁶⁴ Diese Haartrachtform kann noch im Ung. Nationalmuseum auf einem pannonischen Relief mit unbekannten Fundort beobachtet werden, wo an der Schulter der rechtsaußen stehenden Figur eine schlecht gemeißelte Zwiebelkopffibel zu sehen ist (Abb. 21). Ansonsten zeigt die Formung der Kleiderfalten dieselbe Technik, die wir bereits im Vorangehenden, bei den Stücken in der Konstantin-Zeit Konstantins beobachten konnten.

⁶³ Delbrueck, R., a. a. O. 46ff.

⁶⁴ Ebd. Taf. 89.

Abb. 18.

Charakteristisch ist der in das Bildfeld komponierte Opfertisch mit nach außen gewendeter Platte und zwei Figuren. Diese Art Konzeption erscheint nur bei solchen späten Stücken. Sie konnte auch auf dem einen Grabdenkmal von Császár und auch von Szentendre beobachtet werden (*Abb. 4, 7*). Diese Darstellung kommt jedoch, wie wir es sehen werden, auch auf einen umgemeißelten Grabstein von Intercisa vor. Das System der Inschrift und der Schriftweise stammt selbst aus einer späten Zeit. Charakteristisch ist der aufgezoogene untere Schenkel des Buchstaben L, worüber wir bereits im Zusammenhang mit dem Grabstein des Ursinus decennarius aus Brigetio feststellen konnten, daß er in diesem Gebiete früher als das 4. Jahrhundert nicht vorkommt.

Der Stil der Steinmetzarbeit, die Haartracht der Frau, die in das Bildfeld komponierte Opferszene weisen alle darauf hin, daß das Grabdenkmal nicht aus einer früheren Zeit als die des Konstantins herstammen kam, jedoch konnte es auch später zur Mitte des Jahrhunderts hergestellt worden sein.

Abb. 19.

Einen alleinstehenden Typ vertritt der kleine Grabstein von Aurelia Agrip-pina⁶⁵ (Abb. 22). Aufgrund seines Aufbaues kann er jedoch keiner der bekannten Gruppen angeschlossen werden. Im steilen Giebel befinden sich ein Adler, darunter im stark eingetieften Bildfeld eine auf einer Kliné liegende Gestalt, im dritten Feld ein mit seiner Platte nach außen gewendeter Opfertisch mit zwei Figuren (Abb. 23). Der Adler ist aus Pannonien als Grabdenkmalmotiv bekannt. Eine auf der Kliné liegende Gestalt kommt selten vor, sowohl in den früheren als auch in den späteren Darstellungen müssen wir mit einem südlichen Einfluß rechnen.⁶⁶ Die Weinranke um das Bildfeld vertritt eine fortgeschrittenere Stufe als das auf

⁶⁵ Erdélyi, G., Intercisa I. 191. Nr. 75., Taf. XLVII, 1.

⁶⁶ Ebd. 195. Mit Schrifttum und Meinungen bezüglich der pannonischen Stücke.

Abb. 20.

Abb. 21.

dem Grabdenkmal von Cl. Antonius sichtbare ähnliche Motiv (Abb. 11). Ein ähnliches Weinrankenmotiv erscheint auch auf einem, aus dem späten 4. Jahrhundert stammenden Sarkophag aus Siscia.⁶⁷ Bei den Gestalten sind das kurze Haar, die Ausbildung der Augen typisch, die langen Köpfe weisen alle auf die Zeit des konstantinischen Hauses hin, u. zw. auf dessen spätere Phase.⁶⁸

Die einzige Verzierung der kleinen, mit einfachem, steilem Giebel versehenen Grabtafel von Lissinia Galla⁶⁹ bildet als Umrahmung des Giebels das Seilgliedmotiv (Abb. 24). Auch an der Ausführung und Schreibweise sieht man es an, daß wir einem späten Stück gegenüberstehen, das wir heutzutage genauer noch gar nicht datieren können, doch glauben wir, daß es nicht früher, als in der ersten Hälfte des 4. Jahrhunderts entstanden sein konnte.

⁶⁷ Vgl. Anm. 43. Die Inschrift befindet sich auch hier in einer *tabula ansata* eingefaßt.

⁶⁸ Die PorträtDarstellungen des Grabdenkmals von Intercisa lassen sich vielleicht am besten mit den von Delbrueck veröffentlichten Münzenporträts der Konstantinzeit vergleichen: a. a. O. 9ff. und Taf. I–IX.

⁶⁹ Erdélyi, G., Intercisa I. 196. Nr. 37., Taf. XLVII, 4.

Die Plastizität, das Proportionsgefühl und das fachmännische Können, die wir auf den bisher erörterten Grabdenkmälern noch beobachten konnten, sind auf dem Grabstein von Aur. Valens⁷⁰ bereits überhaupt nicht zu sehen (*Abb. 25*). Auf der völlig flach gebildeten Soldatenfigur zeigt der späte Gürtel etwas Plastizität, jedoch sind Mantel und Haupt ebenfalls nur als Flächen angedeutet. Hinter dem Soldat ein verhältnismäßig kleines Pferd, ebenso wie auch der Soldat ohne Andeutung des Bodens in der Luft. Der Grabstein hat keinen Giebel, hingegen sind innerhalb des Bildfeldes zwei Bogenformen ausgebildet und die Rosetten in diesen untergebracht. Der Komposition des Bildfeldes ähnliches Stück kann weder in Intercisa noch in der Umgebung gefunden werden. In gewisser Hinsicht müssen wir hier als Parallele das in Sopron aufbewahrte, jedoch aus Győr stammende späte Grabstein (*Abb. 26*) erwähnen.⁷¹ Auch bei diesem Stück ist zufolge der Verschiebung der Proportionen die bodenlose – an der rechten Schulter mit einer großen Fibel dargestellte Figur charakteristisch – und auf beiden Grabsteinen erscheint ein Pferd führender Soldat in gleicher Weise. Das Grabdenkmal des Aur. Valens kann weder seinem Aufbau, noch seinen Stilmerkmalen nach an die Konstantinzeit geknüpft werden. Die Ausarbeitung des Porträts läßt sich vielmehr mit dem Steinporträt des Aquincumer Francus vergleichen (*Abb. 10*). Mit

Abb. 22.

⁷⁰ Ebd. 196. Nr. 32., Taf. XLVII, 3. Mit weiterem Schrifttum.; Hekler datierte das Steindenkmal schon früher auf die erste Hälfte des 4. Jahrhunderts. Erdélyi hielt dies für die pannonischen Verhältnisse für zu spät und datierte es auf das Ende des 3. Jahrhunderts. Schrifttum: ebd.

⁷¹ Gabler, D., Arrabona 11(1969) 24. Nr. 15. Die Annahme, daß ein früherer Grabstein umgemeißelt wurde, ist nicht wahrscheinlich.

dem Grabdenkmal aus Győr zusammen muß es älter als die Zeit des Konstantins sein oder vielleicht sogar die Zeit des konstantinischen Hauses übertreffen und so wurde es vermutlich in einer späteren Phase des 4. Jahrhunderts hergestellt.⁷²

Im 4. Jahrhundert ist öfters wahrzunehmen, daß man ältere Grabdenkmäler, gemeißelte Steine ummeißelt und neu verwendet. Im Rahmen der vorliegenden Bearbeitung war die aus Császár stammende eine Grabtafel, die in den Zeiten um Konstantin sekundär verwendet wurde, ein derart umgemeißeltes Grabdenkmal. Aus Intercisa sind uns zwei solche Stücke bekannt.

Das eine Stück ist ein fragmentierter Grabstein, das erhalten gebliebene Bildfeld war grob, in Dreieckform ausgebildet⁷³ (Abb. 27). Diese Form wurde vermutlich mit Vorhaben derart ausgebildet, nachdem man wahrscheinlich nur ein Porträt benötigte. So blieb zwischen den beiden Erwachsenen das früher bereits ausgemeißelte Kinderporträt, das dann später umgemeißelt wurde, erhalten. Den linksseitigen, fehlenden Teil des Grabsteines, auf welchem das Porträt einer eingeborenen Frau ohne jede Spur irgendeiner Ummeißelung zu sehen ist – konnte G. Erdélyi identifizieren.⁷⁴ Die rechte Seite fehlt, die erhalten gebliebene Darstellung zeigt klar, daß der Mann ein Soldat war. Von diesem früheren im Flachrelief ausgebildeten Bildfeld unterscheidet sich das umgemeißelte Porträt des Kindes wesentlich. Das kurze, nach vorn gekämmte Haar, die betonten Augen und die eckige Nase weisen jedenfalls darauf hin, daß die Ummeißelung nicht früher als aus der Konstantinischen Zeit stammen kann.

Eine solche, teilweise erfolgte Ummeißelung kann auf dem Grabstein von Mosonszentjános beobachtet werden, der ebenfalls nicht später als aus der konstantinischen Zeit stammt.⁷⁵

Eine Ummeißelung läßt sich auf einem anderen aus Intercisa oder Aquincum stammenden Grabdenkmal beobachten⁷⁶ (Abb. 28, 29). Die auf der Ummeißelung beobachteten Stilmerkmale weisen auf die Umgebung von Intercisa. Das ziemlich große Grabdenkmal wurde noch in der ersten Hälfte des 3. Jahrhunderts hergestellt, jedoch seine Inschrift im 4. Jahrhundert entfernt, und sekundär verwendet, das Bildfeld umgemeißelt. Das ursprünglich an zwei Seiten mit korinthischen Säulen, oben mit einem Rankenfries begrenzte Bildfeld hat der Steinmetz noch mehr eingetieft und um der großen Figur einen Platz zu sichern, das Bildfeld oben in Halbkreisform vergrößert. So wurde der obige Rankenfries bis zum Rand des Giebels entfernt. Das kurze Haar, das betonte Auge und die eckige Nase der Männergestalt veranschaulicht gut die Verbindung zu den bereits erörterten und

⁷² Zu neuerer Auswertung der Inschrift des Grabsteins von Aur. Valens vgl. Hoffmann, D., Das spätrömische Bewegungsheer und die Notitia Dignitatum. I. (Düsseldorf 1969) 250.

⁷³ Erdélyi, G., Intercisa I. 183.

⁷⁴ Ebd.

⁷⁵ Gabler, D.–Pusztai, R., Arrabona 7 (1965) 114–126. Das an dem Giebel in die kleine Nische eingetiefte Brustbild ist, wenn auch mit beschädigtem Gesicht, keine vom Ende des 1. oder vom Anfang des 2. Jahrhunderts stammende Ummeißelung. Die Ausführung des Porträts, ferner das Haar und die Bekleidung weisen darauf hin, daß das Bild mit der neuen Inschrift gleichaltrig ist bzw. dazu gehört, also aus den ersten Jahrzehnten des 4. Jahrhunderts stammt.

⁷⁶ Romer, F.–Desjardins, E., Inscriptiones monumentorum romanorum eiusdem Musei Nationalis in Budapest. (Bp. 1873) 127., Taf. XXXVI, 226.

Abb. 23.

Abb. 24.

Abb. 25.

aus den ersten Jahrzehnten des 4. Jahrhunderts stammenden Stücken. Aber auch die schweren Kleiderfalten, die der Steinmetz meist nur mit gemeißelten Linien markiert hat, weisen darauf hin. An der rechten Schulter ist eine in der früheren Bearbeitung nicht erwähnte große, breite Zwiebelkopffibel späteren Typs sichtbar (*Abb. 29*). Die Büste des in das Bildfeld kontinuierlich komponierten Kindes mit zwei Gestalten an seiner Seite, steht als Komposition mit den auf den Grabdenkmälern von Szentendre, Császár und dem der Aurelia Nardanosa sichtbaren Opfer- bzw. teilweise dargestellten Opferszene in Verbindung. Diese Komposition verknüpft die erwähnten Stücke, wenn auch nicht der Werkstatt nach, so doch chronologisch miteinander. So müssen wir auch die Entstehung des erörterten umgemeißelten Denkmals von Intercisa um die Zeit des Konstantins in den 30er Jahren des 4. Jahrhunderts, vielleicht in etwas späteren Zeiten suchen.

*

Bereits in der Einleitung haben wir darauf hingewiesen, daß wir im Rahmen dieser kurzen Bearbeitung keine vollkommene Materialsammlung anstreben und dies auch nicht unternehmen konnten, da es keine Möglichkeit gab das komplette nordostpannonische Denkmalmaterial einer ausführlichen Analyse zu unterziehen. Um eine ausführliche Bearbeitung geben zu können, wäre es unbedingt nötig das ganze pannonische Material oder zumindest das Steindenkmalmaterial der großen Zentren – unter anderem von Aquincum – sich auf alle Stücke erstreckend von dem Gesichtspunkt, wieweit und in welcher Form die Steinmetztraditionen in den einzelnen Gebieten aufrechterhalten geblieben sind, zu analysieren und zusammenzufassen. Die epigraphischen Daten geben in vielen Fällen keinen ausreichenden oder genaueren chronologischen Aufschluß, weshalb es sehr wichtig ist, den Komplex der Inschrift und des Steinmetzstils zu bestimmen. Es scheint wahrscheinlich zu sein, daß sich in einzelnen Gebieten Pannoniens die Steinmetztraditionen verschiedenartig bewahrt haben, jedoch zeigt das Limesgebiet jedenfalls gegenüber den übrigen Teilen der Provinz eine Sonderstellung. Wir müssen nicht nur diejenigen Stücke für spätzeitige ansehen, deren Bemeißelung grob, unproportioniert ist, deren Buchstaben schlecht oder einfachere Stücke sind. Als Beispiel könnten wir den Sarkophag von Paloznak anführen,⁷⁷ der eine gut ausgeführte Arbeit zeigt, zugleich verweisen die Stilmerkmale des im mittleren Akroterion des Daches untergebrachten Männerporträts, ferner die Zwiebelkopffibel bereits auf das Ende des 3. und den Beginn des 4. Jahrhunderts.

Mit den erörterten Grabdenkmälern und den architektonischen Zierelementen versuchten wir zu illustrieren, daß das auf traditionellen Grundlagen wirkende Steinmetzhandwerk nicht nur in der zweiten Hälfte des 3. Jahrhunderts besteht, sondern auch noch zu Beginn des 4. Jahrhunderts nachweisbar ist. Die Zahl der Steindenkmäler ist natürlicherweise geringer, als in der ersten Hälfte des 3. Jahrhunderts, jedoch arbeiteten einzelne Werkstätten auch noch in der späteren Phase weiter.

In Brigetio würde die Kontinuität in der zweiten Hälfte des 3. Jahrhunderts das Grabdenkmal von Aurelius Ianuarius und Aelia Messorina bedeuten und diese zwei Grabdenkmäler führen uns im Zusammenhang mit dem Grabstein

⁷⁷ *Palágyi, S.*, VMMK 11(1972) 109–114.

Abb. 26.

Abb. 27.

von Ursinus ducennarius zu dem dritten Jahrzehnt des 4. Jahrhunderts. Es ist sehr wahrscheinlich, daß in Aquincum diese Kontinuität noch besser beobachtet werden könnte, jedoch hierzu müßten natürlicherweise die Stiländerungen der gemeißelten Denkmäler festgestellt und ausführlich studiert werden. Aus Aquincum teilen wir bloß ein einziges Grabdenkmal mit, jedoch zeigt auch dies, daß die Steinmetzwerkstätten noch zur Mitte des 4. Jahrhunderts bzw. in der zweiten Hälfte des Jahrhunderts tätig waren. Viel kräftiger erscheint diese Kontinuität in Intercisa und die Herstellung der Steindenkmäler kann auch auf mehreren Wegen bis zum Ende des 3. bzw. bis zum ersten Jahrzehnt des 4. Jahrhunderts verfolgt werden. Zweifelsohne erleidet die Arbeit der Steinmetzwerkstätten zur Mitte des 3. Jahrhunderts einen Bruch. Sie arbeiten jedoch, wenn auch nicht mit der früheren Intensität, bis zum Ende des Jahrhunderts weiter. Noch stärker fällt die Intensität des Steinmetzhandwerkes am Ausgang des Jahrhunderts zurück, die traditionelle Steinbearbeitung lebt, wenn auch sporadisch, weiter. Am Ende des Jahrhunderts und zu Beginn des 4. Jahrhunderts erscheinen an den traditionell aufgebauten Denkmälern solche Stilmerkmale, die auch in der Großkunst vorherrschend sind und uns zumindest bis zu den konstantinischen Zeiten führen. Solche sind die Haar- und Barttracht der Männer, bei den weiblichen Porträts die die Helena-Frisur nachahmende Haartracht, die betonte Ausarbeitung der Augen, die eckige Nase, die Bildung der Figuren, die Abweichung von der Plastizität, die Formung der Kleiderfalten sowie die Darstellung und das Vorhandensein der Zwiebelkopffibel von späterem Typ. Außer den vorher erwähnten hilft uns bei der chronologischen Bestimmung noch die Inschrift und der konstantinzeitliche Kopf aus Ljubljana. Eine sichere Basis dieser spätzeitigen Steinmetztätigkeit bildet der das Lagertor von Intercisa verzierende Stein, wo der Stil der Meißelung der Reiterfigur in jeder Hinsicht mit den erörterten Grabdenkmälern in Verbindung gebracht werden kann. Der große Umbau des Lagers von Intercisa erfolgte zur Zeit des Konstantins im dritten Jahrzehnt des 4. Jahrhunderts und auch die erwähnte Reiterdarstellung gehört dieser Phase an. Der größte Teil der spätesten Denkmäler kann mit dieser Bauperiode umgrenzt werden und die Herstellung der traditionell aufgebauten Grabdenkmäler schließt mit diesem Zeitalter oder nicht viel später nachher.

Gleichzeitig gibt es auch eine solche Gruppe der Steindenkmäler, die bereits mit den traditionell aufgebauten Formen bricht. Solche sind: der Grabstein von Szentendre, die Francus-Tafel von Aquincum, das Grabdenkmal von Aurelia Nardanosa und Aur. Valens aus Intercisa, jedoch könne auch die früher hergestellten und später umgemeißelten Grabsteine hierhergereiht werden. Diese Grabdenkmäler können – wie bereits weiter oben angedeutet – nicht von früher, jedoch möglicherweise aus einer späteren Zeit als die des Konstantins, eventuell auch aus der zweiten Hälfte des 4. Jahrhunderts stammen.

Im wesentlichen wurden Bauinschriften noch unter Valentinian aufgestellt, warum hätte man in der zweiten Hälfte des Jahrhunderts keine figürlichen Steindenkmäler herstellen können. Auch das scheint nicht unmöglich zu sein, daß sowohl das Grabdenkmal von Francus oder das von Aur. Valens bis in die 70er Jahre des Jahrhunderts vorgeschoben werden können. Der mit Sicherheit auf das in der zweiten Hälfte des Jahrhunderts vorhandene Steinmetzhandwerk verweisende, aus Győr stammende, jedoch in Sopron aufbewahrte Grabstein, zeigt im

wesentlichen mit dem Grabdenkmal des Aur. Valens und mit der Figur der einen Tischplatte von Intercisa eine Verbindung.⁷⁸

*

In der ersten Hälfte des 3. Jahrhunderts kann der große Aufschwung unter den Severern die Verbreitung des Steinmetzhandwerkes und der sonstigen Gewerbe in der ganzen Provinz beobachtet werden. Insbesondere ist dies dem Limes entlang wahrzunehmen. Mit weitem Wirkungskreis arbeitenden Steinmetzwerkstätten waren in einzelnen größeren Städten und Lagern tätig, jedoch kann auch die Spur der Tätigkeit von Gelegenheitssteinmetzen in der Provinz aufgefunden werden. Aufgrund des mit der Zeit der Severer im Zusammenhang stehenden wirtschaftlichen Aufschwunges, der Geschichte der Truppen und sonstiger epigraphischer Bedenken sowie der auf Identität hinweisenden Stilmerkmale scheint es handgreiflich zu sein, den Großteil der Steindenkmäler auf die erste Hälfte des 3. Jahrhunderts zu datieren. Mitgewirkt in dieser Datierung hat auch die sich in Pannonien in der zweiten Hälfte des Jahrhunderts ausgebildete schwere politische Lage. Auf die zweite Hälfte des Jahrhunderts lassen sich nur diejenigen Denkmäler versetzen, wo die Inschrift konkret auf diese Zeit hinweist.

Wenn auch die gemeißelten Denkmälern ortsweise auch bearbeitet oder überblickt worden sind, kam es nur selten zu einer zusammenhängenden Stilanalyse. Innerhalb der Provinz wurden in den einzelnen Publikationen die regionalen Verhältnisse nicht genügend betont. Über die Steindenkmäler hinaus ist das innere Leben der Provinz sowie ihre Geschichte in der zweiten Hälfte des 3. Jahrhunderts nicht genügenderweise beleuchtet. Das eine Hindernis hierfür ist, daß mit den Zeiten um Traianus Decius in den Gräberfeldern der Münzumlauf aufhört und in Ermangelung eines datierenden Materials auf diese Weise die Gräber aus der zweiten Hälfte des 3. Jahrhunderts kaum datiert werden können. Gleichzeitig stehen uns keine solchen Gräberfeldpublikationen zur Verfügung, die die Fortsetzung der in der ersten Hälfte des 3. Jahrhunderts oder noch früher angelegten Gräberfelder verfolgen, die Periode der zweiten Hälfte des Jahrhunderts entsprechend bestimmen und die eventuelle Unterbrechung der Bestattungen oder die verschiedenen Eigenarten festgelegt hätten. Obwohl uns solche Gräberfeldabschnitte zur Verfügung stehen, wurden jedoch diese in Ermangelung von Münzfunden chronologisch nicht genügend ausgewertet und zum Teil noch gar nicht publiziert. Die Kenntnis der zweiten Hälfte des Jahrhunderts wurde von den vielen, in der Provinz unter Gallienus verborgenen Münzschatzen erschwert, woraus man den Schluß ziehen kann, daß diese Provinz durch den Einzug der Roxolanen eine sehr schwere Erschütterung erlitten hat.⁷⁹

Es ist nicht zu bezweifeln, daß in der zweiten Hälfte des 3. Jahrhunderts die die Kämpfe um Dazien, die Kämpfe der pannonischen Gegenkaiser oder aber der Einzug der Roxolanen auf die Provinz eine ernste Wirkung ausgeübt haben. Der überwiegende Teil der unter Gallienus verborgenen Münzschatze ist im Inneren

⁷⁸ Erdélyi, G., Intercisa I. Nr. 126., Taf. L, 2.

⁷⁹ Barkóczi, L., Intercisa II. 527., 529.

Abb. 28.

der Provinz und nicht am Limes zum Vorschein gekommen.⁸⁰ Wir können annehmen, daß die Verbergung nicht in allen Fällen Folge einer äußeren Aktion war, sondern es müssen auch die inneren Ereignisse in Betracht gezogen werden. Diese könnten gerade die wegen den Verhältnissen in Dazien erfolgten militärischen Auf- bzw. Durchmärsche, Steuererhebungen gewesen sein, die schon an sich selbst ein schlechtes Wirtschaftsleben nach sich ziehen und zufolge derer sich nicht nur die Steindenkmäler, aber auch die Grabbeigaben stark vermindert haben.

Aus den münzdatierten Grabfunden etwa bis 250, bis zur Zeit des Traianus Decius, sind uns die pannonischen Gewerbeprodukte bekannt. Hinsichtlich dieser Erzeugnisse ist es nicht begründet, für die zweite Hälfte des Jahrhunderts tiefgreifende Änderungen vorauszusetzen. Es wurden auch weiterhin dieselbe Waren produziert, natürlich mit kleineren Abweichungen. Der Import pausierte und es kamen wesentlich weniger Gegenstände in die Gräber. Eine Ausnahme bildeten nur die letzten zwei Jahrzehnte des 3. Jahrhunderts insbesondere die Zeit der Tetrarchie, als bei gewissen Materialgruppen bereits eine bedeutende Änderung beobachtet werden kann.

Es scheint, daß es auch im Leben der Siedlungen im allgemeinen zu keinen größeren Änderungen gekommen ist. Weder am Limes, noch im Inneren der Provinz kann eine so große Zerstörung beobachtet werden, die die unter Gallienus verborgenen vielen Münzfunde begründet hätte. Bei so vielen verborgenen Münzschatzen lassen sich dafür in den Zeiten unter Mark Aurel am Limes überall dicke Brandschichten beobachten.

Ist auch die Zahl der Steinmetzarbeiten in der zweiten Hälfte des 3. Jahrhunderts um ein bedeutendes zurückgefallen, kann kein Stilbruch festgestellt werden, da ja dieselben Steinmetzen oder ihre unmittelbaren Nachkommen das Gewerbe weiter ausgeübt haben. Zur Mitte und in der zweiten Hälfte des Jahrhunderts hatten die Steinmetzen keine Gelegenheit dazu, um das Porträt der sich rasch wechselnden Kaiser kennenzulernen, sie hielten natürlich an den bereits ausgestalteten und geerbten Formen fest. Trotz all dieser wäre vom Gesichtspunkt des Steinmetzhandwerkes sehr wichtig eine ausführliche und eingehende Analyse, um in der zweiten Hälfte des Jahrhunderts die eventuell kleineren Stiländerungen besser auseinanderhalten zu können. Zu einer stärkeren Stiländerung ist es am Ende des 3. Jahrhunderts gekommen, als auch die Großkunst mit markanten, neuen Zügen erscheint. Trotzdem ist diese Stiländerung in Pannonien nicht immer eindeutig und auffallend, bzw. es kann in den traditionellen Formen schwer wahrgenommen werden.

Die traditionelle Grabsteinsetzung kann bis um Konstantin verfolgt werden, bzw. endet zu seinen Zeiten. Diesen Zeitpunkt unterstützt außer den Stilmerkmalen auch der zur Zeit Konstantins durchgeführte allgemeine Limesbau, mit dem in Zusammenhang – wie dies auch das Säulenkapitell von Brigetio zeigt – auch sonstige, wahrscheinlich öffentliche Gebäude errichtet worden sind.

Die konstantinzeitliche Reform führte in städtischer, bürgerlicher und militärischer Hinsicht zur bedeutenden Änderungen der bisherigen Lebensrahmen. Bei den entlang des Limes oder allgemein bei den sich immer bewegenden Reiter-

⁸⁰ Vgl. *Albeker, M.–Biró-Sey, K.*, NK 68–69 (1969–1970) 13–23.

Abb. 29.

truppen konnte das Stellen von Grabsteinen bereits keinen solchen Faktor bilden als bei den früheren, schon seit langer Zeit sesshaften städtischen und militärischen Gemeinschaften. Das Steinmetzgewerbe hielt sich jedoch auch nach Konstantin aufrecht und von den vorgeführten Grabdenkmälern wurden einige bereits aller Wahrscheinlichkeit nach in der zweiten Hälfte des 4. Jahrhunderts gefertigt. Wir können auch aufgrund der Bauinschriften auf Steintafeln der valentinianischen Zeiten an das Stellen von Grabsteinen und das Fortleben des Steinmetzgewerbes denken.

VII. SZÁZADI SÍROK KEREPESRŐL

TÖRÖK GYULA

1966. március 25-én egy koponya töredéket vitt a Természettudományi Múzeum Embertani Tárába Honyec László, és elmondta, hogy ez a kerepesi kavicsbányában talált sírok egyikéből származik. Éry Kinga ment ki a helyszínre, aki jelentette: „A kitermelés már elpusztította a domb gerincét, amelynek nyugati oldalán kerültek elő a sírok. A levágott partfalban három sír metszete látszott. Mindhárom sír északi, koponya felőli végét megbolygatták. E három sírből kettőt Honyec tárt fel az előző napokban, amelyeket kiszállásomkor sikerült hitelesíteni. A harmadik sírt én tártam fel. . .” „A temető avar kori”.¹ Éry Kinga a sírokat A. B. és C. betűkkel jelölte.

A lelőhely további vizsgálatát és a szükséges leletmentést 1966. április 18-tól május 5-ig végeztem el.²

A lelőhely a Budapest és Gödöllő közötti HÉV vonal északi oldalán, annak kerepesi megállójával szemközi dombnyúlványon van. Az északról dél felé ereszkedő lejtő lábánál néhány kertés ház, ezek mögött a lejtő keleti szegélyén egy kis homokbánya mellett a Szilasról Kerepesre vezető dűlőút és vízér: a nyugati oldalon pedig a szóban forgó kavicsbánya található (1. ábra).

A helyszínre érkezéskor a homokbánya (2. ábra) partoldalában két sötét folt látszott: az egyik 252 cm átmérőjű, kör alakú, de egyharmada már elhordott volt.³ A helybeliek elbeszélése szerint a homokbányászás során már régebben is találtak egy hasonló gödröt ugyanilyen cserepekkel és lókoponyával.

A helyszíni megfigyelés és a leletek arra engednek következtetni, hogy itt magyar honfoglalás kori lakóhely volt, és gyúlékony kunyhók, sátrak vagy faházak állhattak a homokba ásott pincegödrök fölött.

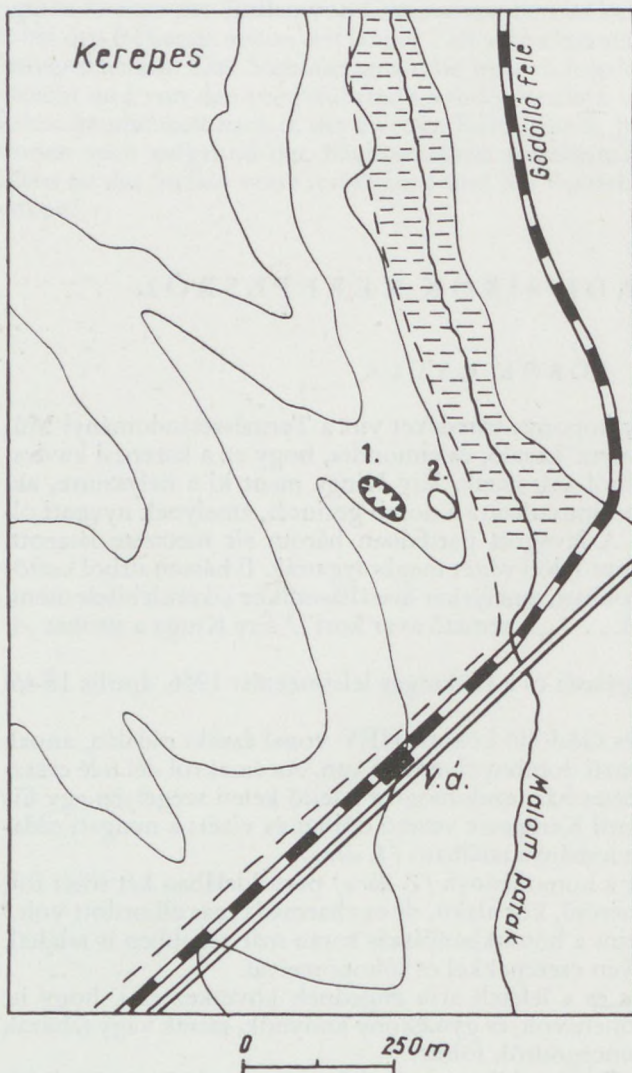
A házak (sátrak) oromdíszei a lókoponyák lehettek, amelyek a tűzvészek alkalmából hullhattak a tetőt leszorító kövekkel együtt a pincegödrökbe.⁴

¹ MNM Adattára 863-08-10/1966. A.

² MNM Adattára 863-05-21/1966. R.

³ A tarka föld függőleges metszete 138 cm mélyen nyúlt a sárga homokba. Ennek egykori kiásásakor rézkori sírt pusztítottak el, amelynek kis része a nyugati falban 60 cm mélységnél edénytöredékekkel együtt maradt meg. A gödör keleti ívének alsó részében – a fenéktől 30 cm-re – kis mélyedés volt a falban és ott tyúktojás-héjakat találtunk. A tarka földből előkerült leletek közül a sok X. századi cserép, zsarátnok, nagyobb kövek, állatsont töredékek, egy lókoponya töredékei és egy tarsolylemez alakú vaslemez az említésre méltó.

⁴ A X. századi leletanyag 67. 1. 1.–8. A számokon szerepel a Középkori Osztály leltárában.

1. ábra

Az említett honfoglalás kori beásástól mintegy 9 m-rel keletre szögletes alapú, 280 cm oldalú, nagyjából elhordott ház homokba mélyedő maradékának északi oldalát ástuk ki.⁵

⁵ A kelta kor „D” periódusára jellemző cserepek, vad- és háziállat csontok töredékei, valamint nagyobb mennyiségű vassalak került elő a töltésközből.

2. ábra

A kavicsbányában (3. ábra) – annakidején – a mennyiségre törő termelésnél mitsem törődtek az előkerült leletekkel és így azok a helyszínen megsemmisültek. A kavicsbányászók és a helybeli lakosok szerint mintegy 40–50 sír pusztult így el, közöttük volt egy lovas sír is. A kavicsbánya megszüntetésekor nyitva maradt gödör északnyugati oldalában látszott az *A. B. C.* jelölésű sírok fekete földje, erről kapott hírt az Embertani Tár.

A leletmentés során a dombblejtő érintetlenül maradt északnyugati oldalának szélén, a humusz lefejtésével nyolc sír feltáratva vált láthatóvá (4. ábra). E nyolc sírt feltártuk, a munka során ezeket – a betűs jelölést folytatva – *D. E. F. G. H. I. J.* és *K.* jelzéssel láttuk el, így összesen 11 sírről számolhatunk be.⁶ A bányagödör északi, keleti és déli oldalaiiban nyoma sem volt sírgödörnek; ebből következik, hogy a temető nem lehetett nagy kiterjedésű, elpusztult a nagyobbik része a lovassírral együtt, de a teljesen megmentett nyolc sír figyelemre méltó.

Az első három sírről Éry Kinga az alábbiakat írta:⁷

„*A. sír.* Honyec László tárta fel. Tájolása É–D. Mélysége kb. 100 cm. Kiszállásomkor a felnőtt egyén tibiai még érintetlenül a sírban voltak, s a lábfejektől balra kis, kézzel gyúrt, sötétszürke agyagedényt (5. ábra 1) találtam.⁸

⁶ Leletanyag a MNM népvándorlás kori leltárában a 67. 3. 1–51. számokat kapta.

⁷ Éry Kinga jelentésének 2. lapjáról.

⁸ Az *A.* sír maradványában talált edény magassága 10,7, tá: 6,9, szá: 8 cm. Alig kihajló szájpereme körömmel vagdalt, oldalán elmosódó szabálytalan karcolások nyomával.

3. ábra

B. sír. Honyec László tárta fel. Tájolása É–D. Mélysége kb. 60 cm. A gyermeksírban egy agyag *orsókarika* (6. ábra 8) volt.⁹

C. sír. Kiszállásomkor tártam fel. Felnőtt nő, tájolása É–D. Mélysége kb. 80 cm. Háton fekvő, nyújtott alkarú. Melléklete: 1. A bal állkapocságon nyitott, sima, *bronzkarika* (6. ábra 9). 2. A nyak körül néhány szem *gyöngy* (6. ábra 10): kettős csontkakúpos, henger alakú, barna, fehér, sárga és néhány betétes gyöngy. A szegycsont felső végénél összesodródott ismeretlen *vastárgy*, rajta a legnagyobb betétes gyöngy. Minden bizonyosan a nyakláncához tartozott. 3. A bal caput humeri külső oldalán kettős csontkakúpos agyag *orsógomb* (6. ábra 11) vonaldíszítéssel. 4. A jobb medencelapát alatt négyszögletes *vascsat* (6. ábra 12).¹⁰

A leletmentéssel az alábbi nyolc sír került feltárára.

D. sír. Nő. M: 118, csh: 155 cm. A koponya bal oldalánál és alatta kiscsömbös bronz *fülbevaló* és *fülbevaló* töredék (6. ábra 14). Nyakcsigolyáknál *vaslánc* néhány szeme és egy kékes-lila üveg *gyöngyszem* (6. ábra 13) a tengelyében bronz csövecskével. Bal könyökhajlalon belül lapos, gyufásdoboz alakú, belül üres *csonttok* (6. ábra 15), amelynek négy külön tagból álló hosszú oldalát faragás díszíti, míg az alap-tok és a két vége korhadó anyagból készülhetett s ezért hiányzik. Szélesebb elő- és hátlapját azonos, lant alakú gazdag díszítés, míg a két keskeny oldallapot csak nyújtott zezzug vonalú barázda tagolja. Az egyes lapokat külön készíthették s összeillesztésüknél csak ragasztóanyagot használhattak, ugyanis szegecselésnek vagy kötözésnek nyoma sincs. Medencében négyszögű *vascsat* töredékei. – A kinyújtott bal kéz végénél kettős csontkakúp alakú, barnásszürke *orsógomb* (6. ábra 16), kúppalástjain 5–5 bepecsételt, sugaras kerékdísz. Bal csuklón és a combcsonton *sertécsont* keresztben feküdt.

⁹ A B. sír orsókarikájá szürke színű és finoman iszapolt agyagból készült.

¹⁰ A C. sírban a szegycsontnál levő *vastárgy* – tisztítás után – vaskarikákból álló láncdarabka lett és a rajta fekvő (nyakláncba tartozó) gyöngy fehér alapanyagú üveg, amely világoskék csurgatott dísz és piros betétszemeket kapott.

E. sír. Férfi (8. ábra). M: 132, csh: 161 cm. A koponya két oldalán ezüstözött kiscsüngő bronz *fülbevaló* (7. ábra 1–2). A medence jobb szélén négyszögű vascsat töredékei és a jobb medencelapát alsó részén lant alakú *vascsat* (7. ábra 11). Ez utóbbihoz tartozó öv – a *szíjvég* (7. ábra 12) és övveretek alapján – széles lehetett. Az öv a gerincre fekvő szakaszon 6,1 cm hosszú, 3,8 cm széles *ezüstlemez veret* (7. ábra 6), amelynek hosszú oldalaihoz kettős lemezű, íves tagok csatlakoznak, rövid oldalait és az íves tagok egyenes oldalát gyöngysor-minta díszű pánt szegélyezi. A négy sarkán szegecslyukak, közepén pedig rekeszbe helyezett világoszöld üvegszem van. A kettőslemezű, félköríves tagokat keskeny oldalpánt zárja le, akárcsak a sima, széles, ezüstözött bronz nagyszíjvéget. Az íves tagokban végződő övnyúlványokat 2–2, míg az öv szíjvégebe nyúló részét három szegecs fogta. Az öv veretei közé tartoztak még a bal, ill. jobb medencelapát alatt talált négyszögű ezüstözött bronz ill. *vasveretek* (7. ábra 5, 7, 10, 17) öt-öt szegeccsel. E hátsó vereteken kívül a medence jobb, ill. bal szélén egy-egy keskeny, ezüstözött bronz *szalagveret* (7. ábra 3–4, 8–9) 3–3 szegeccsel; a medence jobb, ill. bal széle fölött – elöl – hasonló szalagveretek és még egy-egy négyszögű *vasveret*, mintegy pótolva az annakidején elveszett bronz vereteket. Három, lehajló szélű, sima bronz *keisíjvég* (7. ábra 13–15) záródó mellékszíj lógott le az övről, ezek egyike a bal combcsonton, kettő a combcsontok között volt. A bal kézcsontok és a combcsont között *késpenge*, a combcsont alá csúszva pedig hajlított bronz-*lemez* két szegeccsel. A lábszárvégeken *sarvasmarha ág yékesigolya* és *bordadarab*. A lábujjcsontok és a sírvég között *edény* (5. ábra 3) kézzel viszonylag szépen formált, barnásszürkére égetett, tölcselesen felálló szájú. M: 12,6, tá: 6,6, szá: 9,3 cm.

F. sír. Gyermekek. M: 108, csh: 104 cm. A tarka föld eltávolítása után a nagy sírhely egyik fele üres volt. A J. sír feltárásánál tűnt ki, hogy a gyermek padmalyos temetést kapott. A gyermek koponyája balra dőlt, a jobb váll és koponya között *tyúk* több összetartozó csontja.

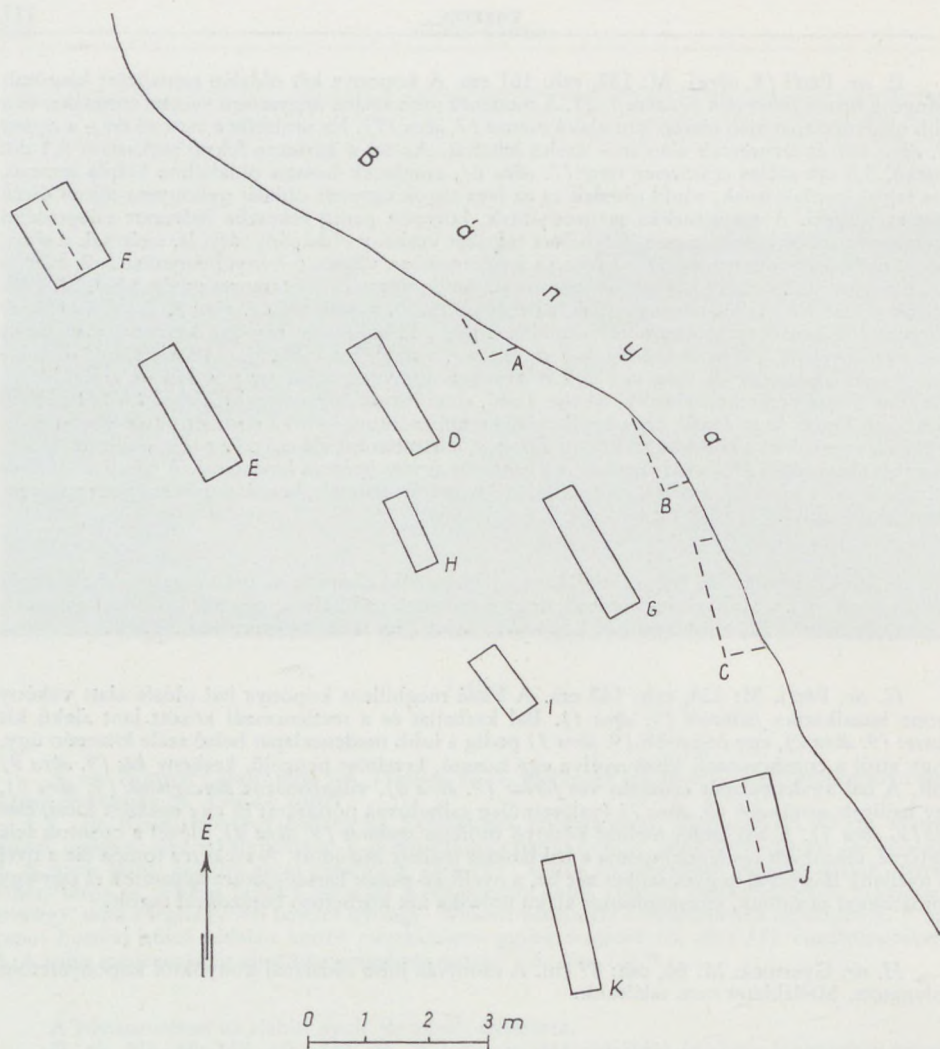
G. sír. Férfi. M: 124, csh: 162 cm. A kissé megbillent koponya bal oldala alatt vékony bronz huzalkarika *fülbevaló* (9. ábra 1). Bal karhajlat és a medenceszél között lant alakú kis *vascsat* (9. ábra 2), egy nagyobb (9. ábra 3) pedig a jobb medencelapát belső széle közepén úgy, hogy attól a combcsontok közé nyúlva egy hosszú, kettétört pengéjű, keskeny *kés* (9. ábra 9) volt. A bal medencelapát közepén vas *firódr* (9. ábra 8), világosbarna *kovaszilánk* (9. ábra 6), egy hajlított *vastöredék* (9. ábra 7) (valószínűleg csíholóvas pótlására) és egy egészen kicsi, éles *kés* (9. ábra 5). A bal lábfej mellett könnyű ütőfejes *szekeerce* (9. ábra 4), élével a csontok felé fektetve, elkorhadt nyelének nyoma a bal lábszár mellett húzódott. A szekeerce tompa éle a nyél és nyéllyuk irányával hegyes szöget zár be, a nyélfogó pofák hatszögletűre képzettek és egy-egy bordataggal záródnak, csontkapiramis alakú ütőfoka két körbefutó barázdával tagolt.

H. sír. Gyermekek. M: 66, csh: 87 cm. A csontváz jobb oldalánál könyöktől koponyatetőig bolygatott. Mellékletet nem találtunk.

I. sír. Gyermekek. M: 77, csh: 82 cm. Mindkét kéz csontjainál *tojásbóják*, bal kézen belül egy *sértéscsont*. A lábujjak végénél eldőlt *edény* (5. ábra 2) volt. Az edény kettős csontakúp alakú, szürkésbarna színű, durva anyagú és kézzel formált. M: 10,3, tá: 7,5, szá: 7,3 cm.

J. sír (11. ábra). Cca. 16 éves iuvenis (10. ábra). M: 106, sz: 54 + 48, csh: 137 cm. Az 54 cm széles sírakna üres volt, csak teljes kitisztításával látszott egy ujjperc csont a K-i oldal aljában. A K-i partoldal alsó szakaszán a 48 cm széles padmalyos beásásban egy ifjú csontvázára találtunk, amely fölött a világosabb, vékony földréteg érintetlen maradt, tehát az üres sírakna felől helyezhették be a halottat. A balra dőlt koponyán egy elpusztulóban levő kiscsüngős bronz *fülbevaló* (6. ábra 18), a medencében lant alakú, nagyobb (6. ábra 19) és egy kisebb, négyszögű *vascsat* (6. ábra 17), a jobb combcsontfejen *vaskés* (6. ábra 20) volt.

K. sír. Nő. M: 134, csh: 154 cm. A koponya a bal váll felé eltolódott, a karcsontok szorosan a test mellett. Sírbatételkor lepelbe csavarhatták, ennek nyomai a vastárgyakon felismerhetők voltak. Koponyatetőnél *tojásbóják*, a koponya jobb oldalánál eldőlt *edény* (5. ábra 4). Az edény

4. ábra

durva anyagból, kissé szabálytalanra alakított, barnafoltos szürke, enyhén öblös oldalán körbefutó zezzug vonalú barázdák elmosódó nyomai. M: 11,7, tá: 7,2, szá: 7,8 cm. Az állkapocsnál egy-egy bronz *fülbevaló* (6. ábra 1–2) ovális ívű huzalból, többtagú csüngőrészszel. A csüngőtag legjellemzőbbje a két, rovátkolt huzalgűrű közé fogott, háromoldalú hasáb, egy-egy kerek rekesz rátéttel. A rekeszekben színes massa lehetett, de ennek már csak rozsdától átítatott és megfeketedett törmeléke van meg. A hasábos rész alatt ugyancsak huzalgűrűk közé fogott préselt kiscsömör zárja a gyűrűtagot. A medencében *vaskés* töredékei (6. ábra 7), a medence alsó szélén lant alakú *vascsat* (6. ábra 6) négyszögű vas csattest kerettel. A medence és a combsontfej között vastag *orsókorong* (6. ábra 5), halványvörös (tégla színű), kissé szabálytalan alakúra csiszolt. Vastagsága 1,4–1,6 cm. Az orsókorong mellett sima csont *tűtartó* (6. ábra 4) és egy vas *akasztókampó* (6. ábra 3) nagy karikafüllel. A combsontok között – térdközben – *jub ágyékesigolya* csont és *csirkecsont* darabok.

5. ábra

Az 4. sírban felnőtt egyén volt, de a hiányos csont- és leletanyag miatt neme meghatározhatatlan. A vizsgálat tíz sír közül kettőben férfi, háromban nő és ötben gyermek csontvázát állapította meg. Ez a tény is tükrözi a sírok temetőszéli helyzetét. A sírok átlagos mélysége 100 cm, de a lejtős partoldal az utolsó odatemetés óta sokat kophatott. A sírok szélessége és hosszúsága a halottak méreteihez viszonyítva kényelmes, de nem túlméretezett. Valamennyi halottat hanyattfektetve, nyújtott testtartásban helyezték el, csak a koponyák természetes eldőlése következtében van közöttük némi különbség. Két halottat a függőleges falú sírgödör keleti oldalába vájt mélyedésbe fektettek, ezekről a „Padmalyos temetés” c. fejezetben szólunk.

A megrongált első három sír kivételével – átlagban – a sírok iránya, a koponyát véve a csontváz irányjelzőjéül, 334° . A megcsonkított első három sír iránya

– a maradék részek alapján – a nyolc sír szélső értékei, azaz 326–348⁰ közé esett. Éry Kinga É–D megjelölését ezért az égtájak legközelebb eső fő irányára kell vonatkoztatni. Mind a tizenegy sírba a halottakat koponyával ÉNy és É közé eső irányban helyezték el; ez az irányítás a korai avar leletektől való elhatárolódásra enged következtetni.¹¹

Az állatcsont-,¹² tojás- és edénymellékletek a halotti torra utalnak. Húséttel látták el az *E.* férfi a *D.* és *K.* női, az *F.* és *I.* gyermeksírok halottait. Az állatcsontokból következtethető, hogy szarvasmarhát csak a fém övveretes férfi (*E.* sír) torán vágtak; sertést vagy juhot (kecskét) két nő (*D.* és *K.* sír) és egy gyermek (*I.* sír) temetésénél; szárnyast pedig egy nő (*K.* sír) és egy gyermek (*F.* sír) esetében. Tojás volt a *K.* női és az *I.* gyermeksírbán. Szarvasmarha, sertés, juh, szárnyas és tojások sírba tétele egy kis temetőrészen belül már a letelepedettség bizonyos mértékére mutat az avar kor középső szakaszában is. Bizonyára a szekercés férfi (*G.* sír), a padmalyos sírú ifjú (*J.* sír) is kapott az utolsó útra húséttel is, mert semmi sem bizonyítja, hogy elmarasztalt egyének lettek volna, inkább arra kell gondolnunk, hogy a hús kicsontozott volt és a megmaradó agyagedényekkel szemben a sírjukba tett edények fából lehettek (kupa, kulacs, vödör) és elpusztultak. Agyagedény a tizenegy sír közül csak négyben volt: *E.* férfi-, *K.* női-, *I.* gyermeksírbán, ill. a bizonytalan nemű *A.*-ban. Ezek a szarvasmarha- juh- vagy sertéshússal együtt kerültek földbe. Ebből az tűnne ki, hogy egyszerűbb mellékletnek kell tartani a faedénybe, bőrísákba tett italt, mint akár a legdurvább készítésű és égetésű agyagedénybe helyezett. Kerepesen az edények mind durva anyagúak és megmunkálásúak.¹³ Rosszul égették ki: színük vörösbarna és szürke foltosak. Az *A.* sírből előkerült edény szájrpereme körömmel vagdalt; az *A.* és *K.* sír edényeinek oldalán határozatlanul karcolt barázdák adnak némi díszítési jelleget. Avar kori változatai ezek a szarmata hagyományok szerint készített, azaz kézzel formált bögréknek.

A két férfisírbán találtunk vizsgálatra érdemes fém készítményeket: az *E.* sírbán a kiscsőbös fülbevaló párt és fémveretes övet, a *G.* sírbán pedig a harci szekercét. A két férfisírból előkerült fülbevalókról a nők és gyermekek sírjaiban találtakkal együtt szólnunk.

Az *E.* sírbán az öv széles, ún. tűszőöv. Az öveknek abba a csoportjába tartozik, amelyekben az öv a hátgerincre fekvő szakaszon, a gerinciránynak megfelelő elhelyezésben hármastagú fémveret díszít visel. Az *E.* sír feltárásánál a mellső veretek és csat, továbbá az alkar- és medencecsontok, valamint az ágyékcsigolyák felszedése után a sírt eredeti fekvésében (8. ábra) fényképeztük s mutatjuk be. A hármastagú veret az enyhe S-ívelésű gerinc bal oldala mellett, díszítésével a földön feküdt. Az öv többi veretének helyzete jelezte, hogy sírbahelyezésnél az öv balra elcsúszott. A nagyszíjvég elő- és hátlapja közti üreget – hogy össze ne rop-

¹¹ Kovrig I., Das awarenzeitliche Gräberfeld von Alattyán. AH 40. (Bp. 1963) 229. II. csoportnál a ritus.

¹² Az állatcsontok meghatározását Bökönyi Sándornak köszönjük. MNM állatcsont gyűjteményének leltárában 67. 3. 1–16. számok alatt találhatók.

¹³ Kerepes-Széphegy (Szilasliget) későavar temetőjében már kézi korongolású edények is előfordultak. MNM népvándorlás kori leltárában 20/1936. 2.

6. ábra

panjon a nyomástól – hársfalemez töltötte ki,¹⁴ a hármastagú veret íves tagjait kitöltő anyag pedig növényi anyagból készített hevederszerű csík volt, akárcsak maga a széles öv.¹⁵ Hasonló, hármastagú veretet mutat be Kovrig Ilona Alattyánról,¹⁶ kissé eltérőt Salamon Ágnes Környéről,¹⁷ de magunk is tártunk fel hasonlókat a halimbai temetőben¹⁸ ékvágásos, fonatos, poncolt és pontkördíszes szíjvégek kíséretében; a solymári temetőben pedig a dunaújvárosi (Dunapentele, Sztálinváros) boglárók stílusában préselt középrésszel, övrózsák és préselt, sujtásos mintájú szíjvégek kíséretében.¹⁹

A kerepesi öv veretei közül a keskeny szalagszerűek – sírban talált helyzetük-nél fogva – még nem lyukvédők, de szerepük lehetett azok kialakításában: így a vékonyabb öveknél megrövidített alakban két szegeccsel,²⁰ később az egyik oldal közepén bevágással,²¹ majd patkó alakban, újra három szegeccsel,²² mint lemezes lyukvédők fordulhatnak elő.

Megvizsgálva a fenti lelőhelyekről származó hármastagú veretekkel ellátott öveket, kitűnt, hogy azokban sem voltak lyukvédők a tüsszőövön. Ez a tény indokolja az ilyenfajta övekkel ellátottak elválasztását az avar kor középső szakaszán belül megfigyelhető későbbi csoportoktól.

A szélesebb, négyszögű veretekre – ezüstözött bronzból, öt nagyfejú szegeccsel – megfelelő párhuzamot említhetünk a teljesen feltárt halimbai temető²³ hatodik sírjából. A legalsó réteghez tartozó, kirabolt halimbai sírban megmaradt még egy apró granulációval díszített, kiscsömögös, arany fülbevaló és a sír szélére dobott, kitűnő vasanyagú, háromélű nyílhegy is. Mindhárom tárgy kapcsolatot mutat a kerepesi temető ifjú (J.) és férfi (E. és G.) sírjainak leleteivel.

A halimbai temetőben a 341. sír a négyrétegű avar kori sírok legalsó rétegéhez tartozott,²⁴ és jellemző leletanyaga a nagy, lant alakú vascsat, a széles, préselt,

¹⁴ Stieber József egy. docens vizsgálata szerint a nagyszíjvég betétje: „Mikroszkópi vizsgálattal pontosan meg lehetett állapítani, hogy hársfa (Tilia) mardványáról van szó. Elsősorban a kislevelű és a nagylevelű hárs (cordata és T. platyphyllos) jöhet számításba. E két faj között biztos szylotómiai különbség nincs.”

¹⁵ Az öv fémrozsdától megőrzött nagyobb darabjáról Stieber J. az alábbiakat állapította meg: „A felszíni rétegből főzéssel, vizes áztatással, salétromsavas, lúgos, sósavas, floroglucinos, cinkkloridos, alkoholos és jódos kezelésekkel állítottam elő preparátumokat. A mikroszkópos vizsgálatok kimutatták, hogy ez az anyag feltétlenül növényi eredetű. Benne rostok és rostkötegek ismerhetők fel, továbbá négyszögletes és polygonális parenchymasejtekből álló szövetrészek. Egy esetben a rostokra keresztben húzódó parenchyma szövetet is észleltem. . . . A növényi eredetet a mikroszkópi szövettani sajátosságokon túlmenően a mikrokémiai vizsgálatok is igazolják, a sejtek ugyanis nagyon jól adták a cellulóze-reakciót. Ezzel szemben lignin reakciót nem sikerült észlelni.” A vizsgálatért ezúton is köszönetünket fejezzük ki.

¹⁶ Kovrig I., i. m. XLVIII–L. t., a 226., 457., 458., 472. és 406. sírok hármastagú övveretei.
¹⁷ Salamon Á.–Erdélyi I., Das völkerwanderungszeitliche Gräberfeld von Környe. Stud. Arch. 5. (Bp. 1971) 88., 71. sír.

¹⁸ Halimba avar temetőjének 71. sírjában. Feldolgozás alatt. MNM népvándorlás kori leltár, 63. 2. 314.

¹⁹ A solymári vasúti rakodó melletti dombvégen eddig 64 avar kori sírt bontottunk. A 25. sz. lovassír mellett a 24. sz. férfi viselt hármastagú övveretet.

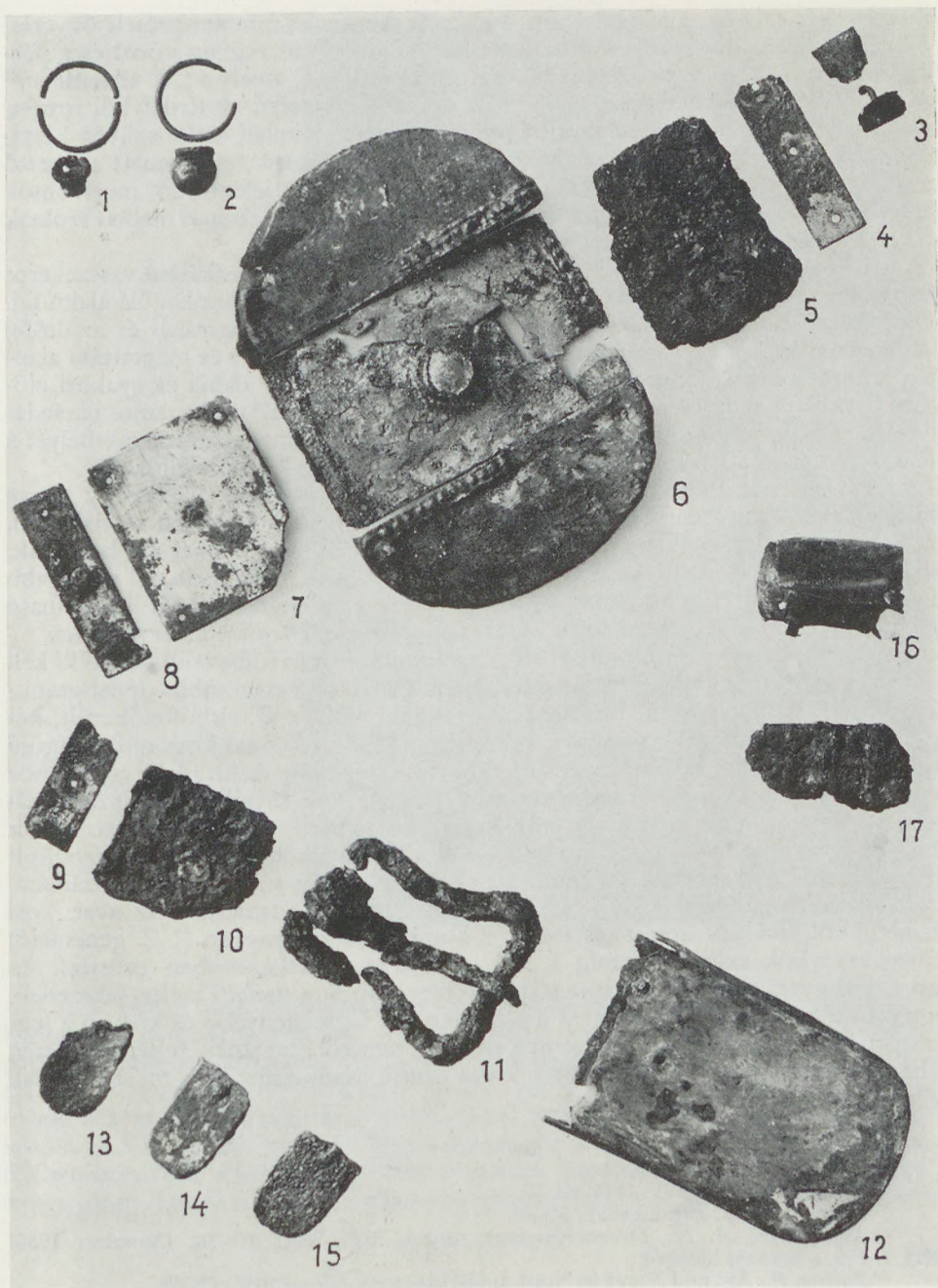
²⁰ Marosi A.–Fettich N., Dunapentelei avar sírleletek. AH 18. (Bp. 1936) 73., 30. kép 5–9. Keszthelyről.

²¹ Horváth T., Az üllői és a kiskörösi avar temető. AH 19. (Bp. 1935) I. t. 22–24. Üllő 2. sír.

²² Bóna I., Arch. Ért. 97(1970) 247., 5. kép 8–10.

²³ MNM népvándorlás kori leltárban 83. 2. 8–12. számok alatt.

²⁴ Török Gy., Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 5(1966) 69–70., 2. ábra.

7. ábra

ablakbetétes szíjvég, a lemezből öt, domború szegecsfej-mintára préselt övveret. A széles szíjvég díszítése a két barázda közé fogott futó zegzug vonal és a párhuzamosan futó két árok közötti keresztben rovátkolás, amely a „II. állatstílusú” darabokon fogazásként jelentkezik.²⁵ Ez egyidős készítésű az Erdélyből ismert, téglalap alakú arany ablakbetétes övveretekkel.²⁶ A halimbai széles szíjvég készítésénél keményfa dúcra préselhették a vékony ezüstlemez, erre mutat a díszítő motívumok kivágásának technikája és az ezüstlapon jelentkező motívumok helyenkénti elmosódottsága. Ezek a 670-es éveknél korábbi datálás mellett szólnak a kerepesi övvel kapcsolatban is.

A kerepesi G. férfisírban talált, kitűnő anyagú és megmunkálású vasszekerce fegyverként való felhasználására utal a tompára vert él és a csonkagúla alakú fej. Díszítése: a nyéltartó pofák pengéhez és ütőfejhez csatlakozásánál és az ütőfej végén árkolások közé fogott bordák. Anyagának jó minősége és megtartása alapján a korai avar vasak csoportjába sorolható;²⁷ jellegzetes alakja és gyakori előfordulása alapján dél-oroszországi elterjedése bizonyítható;²⁸ párhuzamos barázda-díszítése pedig viking hatásra mutató.²⁹ Bárhol is készült, használatának helyét a Káma–Volga–Kubán széles sávjától a Kárpát-medencéig megtaláljuk.

A G. sírból előkerült vasár is kitűnő anyagból készült. Tűvékony hegye hirtelen erőteljes fúróárrá vastagodik s nagyobb része a fa markolat rostjait őrzi. A homorú felületekkel spirálisan kiképzett fúrótagjai mintegy két cm hosszúak, majd a hengeres nyakrészbe simulnak, így a markolatfa miatt 3 cm-nél vastagabb fa átfúrására már nem alkalmas, de tegez és nyereg készítésénél jól használható lehetett. Készítési helyét illetően a harci szekercére megállapítottak érvényesek.

A férfi-, nő- és gyermeksírokban egyaránt előforduló fülbevalók közül ki kell emelni a kis bronz karikaívhez csonkakúppal csatlakozó kiscsüngős típust granulációval (J. padmalyos sír, halimbai 6. sír – aranyból), a D. sírból előkerült, két préselt hármás félgömbből összeforrasztott nyakkal csatlakozó kiscsüngő csüngőjű bronz fülbevalót; a karikaívhez csonkakúppal, csonkakúp és kiscsüngő csüngőhöz rovátkolt huzalgyűrűvel csatlakozó típust (E. sír). A K. sírből előkerült darabnál az ötvös az előzők elemeit azzal gazdagította, hogy a karikaív és kiscsüngő rovátkolt huzalgyűrű tagjai közé egy háromoldalú hasábtartót iktatott, amelyre rovátkolt huzalgyűrűből készített rekeszeket az ékkövek vagy színes betétek számára. A kiscsüngős fülbevalók változataira számos analógiát ismerünk az avar kori temetőkben, amelyek szerint készítésük a korai gazdag anyagban (1–2. generáció) főleg aranyból, ezüstből,³⁰ míg a 3–4. generáció temetkezéseiben ezüstből és bronzból gyakoribbak.³¹ Az ismertetett kerepesi sírok a temető szélén fekszenek, így számolnunk kell azzal, hogy a legegyszerűbb, legszegényebb és korban a legutolsó temetkezései voltak a temetőnek. A temető magjának feltárása esetén világosabb lett volna a kapcsolat a korai típusú arany-ezüst és a most feltártak generációjának fülbevalói között.

²⁵ Ua., FA 20(1969) 85., 3. ábra 3.

²⁶ Kovács I., Dolg. 4(1913) 174. sír.

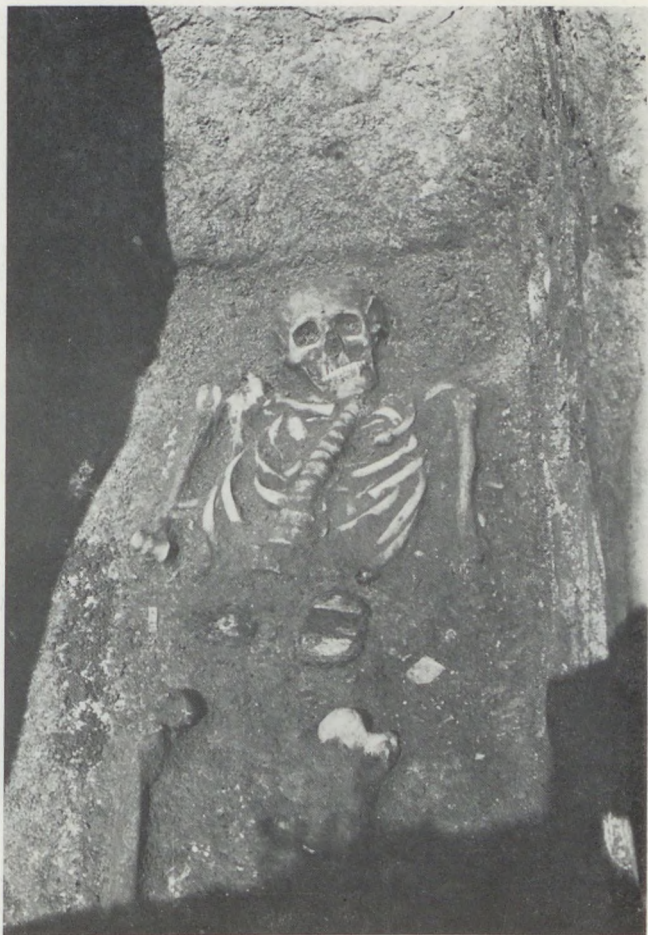
²⁷ Kovrig I., Arch. Ért. 82(1955) 30–44.

²⁸ Kirpitsnikov, A. N., Drevnerusszkie oruzsje. I–II. SzAI E1–36. (Moszkva 1966) XII. t. 1–3. a későbbi időkből.

²⁹ Paulsen, P., Axt und Kreuz in Nord- und Osteuropa. (Bonn 1956) 69–85.

³⁰ Csallány D., FA 1–2(1939) 121–155. III. t. 2. IV. t. 1–2.

³¹ Salamon A.–Erdélyi I., i. m. X. t. 11–12., XI. t. 42., XIV. t. 29–30.

8. ábra

A K. sírban talált összetettebb készítésű fülbevalóhoz példaként ugyancsak a halimbai temetőből hozhatunk fel néhányat. A 118. sírból előkerült fülbevalópárnál³² a rekeszes középrész egy-egy bizánci arany solidus súlyával egyező.³³ Ez azt jelenti, hogy készítésük még a bizánci arany beáramlása idején történt, de mégis az avar korszak első két generációjának másfajta fülbevaló típusai után, legkésőbb a VII. század második harmadában. Ez a típus a VII. század második felében bronzból, durva huzalgyűrűs rekesszel, nagyszemű bronz granulációval, üveggyöngy gömbön bronz, kalapszerű rátéttel ismert a halimbai 265. sírből³⁴

³² MNM népvándorlás kori leltárban 64. 20. 76.

³³ A vizsgálatot ezúton is köszönjük Biróné Sey Katalinnak.

³⁴ *Török Gy.*, Veszprém Megyei ... 72., 3. ábra 1–5.

ovális bronzcsat kíséretében és a 258. sírból³⁵ szemes és csurgatott díszű üveggyöngyök kíséretében. A kerepesi fülbevalók hordozói már a VII. század első felében megérkeztek a Kárpát-medencébe.

A *D.* sírban talált orsógomb jellegzetes pecsétlő mintájával az a típus, amelynek díszei megtalálhatók a dák–szarmata–római kori kerámiától³⁶ a korai avar kor gömbhasú szürke kerámiájáig,³⁷ de már nem jellemzőek a késői avar korra.

A *D.* sírban még egy érdekes tárgy volt: egy díszített csontlapokkal borított, gyufásdobozhoz hasonló alakú és nagyságú tok. Négy hosszú oldala közül a két keskeny csak nyújtott zegzug barázdával, a két szélesebb lap két-két egymásba kapcsolódó lant alakú motívummal díszített. Két végén nem volt csontlap borítás. Maga a tok elkorhadt és a csontlapok belső felülete nem őrizte meg a vasrozsdát, mégis tűtartó toknak tartjuk. Állattartó népeknél a fa- és csontfaragás közelebb áll népművészetükhöz, mint az ötvösök által készített fémtárgyakon található, sokszor nemzetközi – avar viszonylatban bizánci – mintakincs. Ezt az összetett motívumot, mivel itt csontfaragáson, egy másik, nagyobb avar temető VII. századi részében préselt övvereteken,³⁸ sőt továbbélve öntött nagyszíjvégeken is megtaláljuk,³⁹ az itt megletelepedők magukkal hozott népművészeti mintaelemének kell tekinteni. Ez esetben nem a „pont-kör” részletekre, hanem az S-motívumokra és az ezekből összeállított lant és szív idomú mintákra gondoltunk.

PADMALYOS TEMETÉS

A kerepesi temető *J.* (ifjú) és *F.* (gyermek) sírja volt padmalyos készítésű. A *J.* sír feltárásnál a humusz felső sötétebb rétegének eltávolítása után szabályosan kirajzolódott a 168 cm hosszú és 54 cm széles sírgödör tarka foltja. Ebben hatoltunk le 106 cm mélységre, az érintetlen kavicsréteg felszínéig (10. ábra). Ez a sírakna teljesen leletanyag és csontrészek nélküli volt. A sírfal tövének tisztításánál a keleti oldal függőleges síkján kívül egy kézujjcsontot találtunk, és tovább bontva előkerült a jobb kéz többi csontja, az alkar, majd a sír egész keleti hosszát betöltő, 48 cm széles és 38 cm magas oldalfülkében egy fiatal egyén (iuv.) teljes csontváza. A sírakna K-i oldalába a tulajdonképpeni sírt úgy vágta be, hogy a fülkemennyezet befelé egyre alacsonyabb, a fenék kissé íves és mélyebb lett (11. ábra). A csontváz hossza 137 cm (csak bokáig mért!). A hazai népi temetkezésben a hasonló sírokat „padmalyos”-nak mondják.⁴⁰ A *J.* sír feltárása segített ahhoz, hogy az öt nappal korábban feltárt *F.* gyermeksír hasonló kiásását és a halott sírbahelyezését rekonstruálhassuk. Az *F.* sírnál is a kiásott sírakna partosabb keleti oldala felé fülkét vájtak és abba rejtették a nyilván féltett és szeretett gyerme-

³⁵ Uo. 3. ábra 6–12.

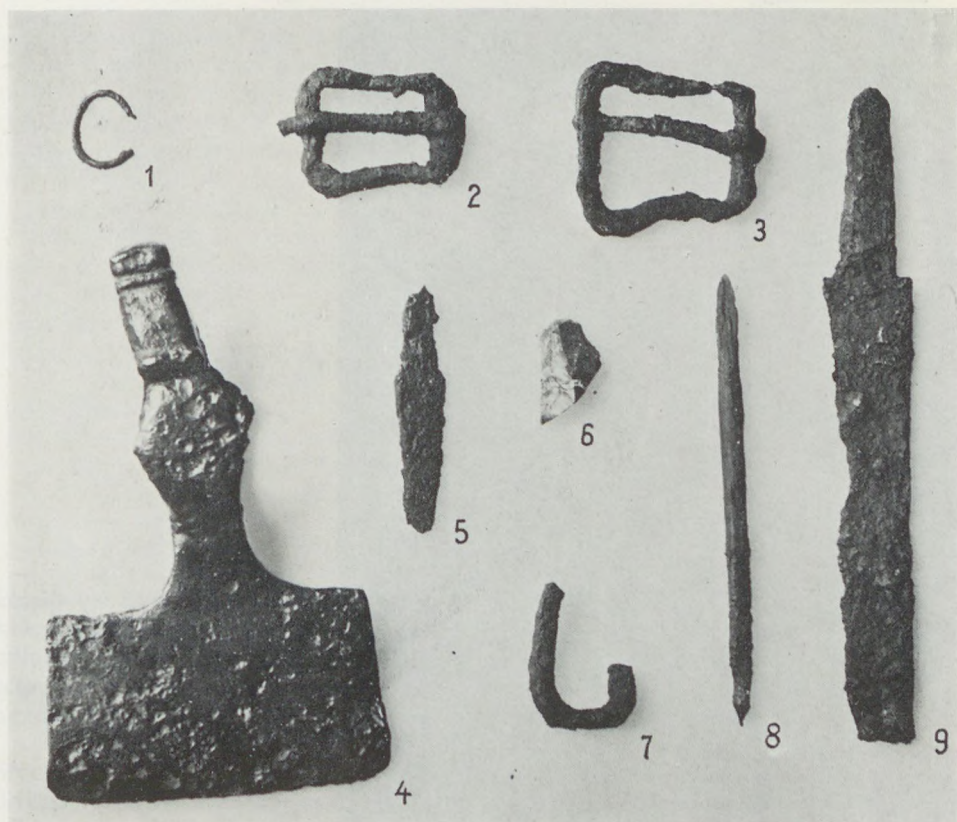
³⁶ Mócsy A., Arch. Ért. 82(1955) 65., XV. t. 13.

³⁷ Bóna I., A népvándorlás kora Fejér megyében. FMT I/5. (Székesfehérvár 1971) 19. kép (Kálóz-Nagyhörösökpusztja).

³⁸ Török Gy., Das awarenzeitliche Gräberfeld von Halimba im VI–IX. Jahrhundert. Stúdijné zvesti AuŠAV 16(1968) 267

³⁹ Hampel J., Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn. III. (Braunschweig 1905) 134. t. 1. (Csúny).

⁴⁰ Padmalyos temetkezés, Dienes István szíves tájékoztatása alapján, a tiszánánai és szakonyi honfoglalás kori temetőkben is előfordult. Utóbbi lásd: Dienes I., A honfoglaló magyarok. (Bp. 1972) 3. ábra 7. sír.

9. ábra

ket. Az üresen hagyott sírknéből (sírgödör) történt padmalyos alámélyítést itt a felső vastag, egybefolyó tarka földréteg miatt nem lehetett azonnal felismerni, míg a J. sírnál maradt egy világosabb, érintetlen boltozati réteg az oldalfülke ürege és a humusz között.

A népvándorlás korával foglalkozó hazai irodalomban Csallány Dezső⁴¹ foglalta össze először a fülkesíros temetkezéseket és a korai avar réteghez kapcsolta: „Használatuk a VI. század utolsó évtizedeitől a VII. század végéig terjed ki.”⁴² Újkori mongol és kirgiz párhuzamokra hivatkozva a fülkesíros temetkezést alkalmazó népet „... a közép-ázsiai eredetű és mongol faji vonásokat mutató avarsághoz fűzöm”.⁴³ Megjegyzendő, hogy az általa idézett Plano Carpini is a

⁴¹ Csallány D., i. m. 132–134.

⁴² Uo. 133.

⁴³ Uo. 134.

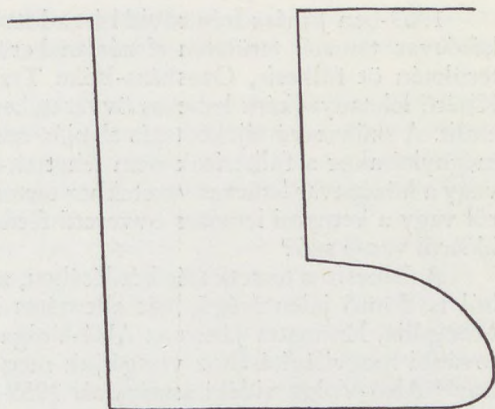

10. ábra

sírgödör egyik oldalába ásott fülkéről beszél: „A halottat pedig az oldalfülkébe helyezik.”⁴⁴ A mai kirgizeknél is a sírgödör egyik oldalába ásott fülkébe helyezik a halottat. Fentiekből kitűnik, hogy Csallány Dezső nem tesz különbséget a fülkesíros és az oldalfülkés = padmalyos temetkezések között. Mindkettőt értelemszerűen „egy zárt emlékcsoport”-hoz kapcsolja.⁴⁵ Értékes ásatási megfigyelései és irodalmi gyűjtése azonban zömmel a fülkesíros gazdag legkorábbi avar temetkezésekre vonatkoznak. Nincs szándékunk ezzel azt mondani, hogy a padmalyos sírok – mint látni fogjuk az Alsó-Volga vidéki anyagnál – a legkorábbi avar temetkezésekkel egyidőben nem fordulhatnak elő közösen a fülkesírosokkal, vagy a

⁴⁴ Uo. 133.

⁴⁵ Uo.

11. ábra

50 cm

középvár korúaknál a rejtett fülkés, gazdag (esetleg fejedelmi) temetés lehetősége ki lenne zárva. Mi abból indulunk ki, hogy a két temetkezési változat előfordulása nálunk „életanyag, idő, sírirány”⁴⁶ és területi elhelyezkedés tekintetében is különbséget mutat, így a korai avar kori zárt emlékcsoport mellett egy későbbi csoport kezd kibontakozni: a padmalyos sírokba temetkező és azokat kísérőké.

Csallány Dezsőnek munkája megírásakor még nem állhatott rendelkezésére az ötvenes évek hazai és szovjetunióbeli kutatási anyaga. Harmatta János 1954-ben a fülkesíros temetkezéseket elsősorban a volgai bolgárok lakta vidékkel hozta kapcsolatba és a kutrigur-bolgárok anyagának tartja⁴⁷ Csallány fülkesíros „ázsiai avar” csoportját.

Kovrig Ilona 1955-ben megjelent cikkében⁴⁸ az avar megszállással foglalkozva jegyzi meg, hogy a jó minőségű és gondos megmunkálású vasak (kengyel, zabla, kopja...) nem a Maros–Tisza–Aranka közén gyakori fülkesíros temetkezésekre jellemzőek, hanem az azt környező és főleg dunántúli területek avar leleteire. E vasak előfordulásával „feltehetőleg már a VI. század harmadik harmadában számolhatunk”. Az utóbbiak körében fordulnak elő a külön eltemetett lószerszámok is, amelynek szokását Dél-Szibériából, az Altáj vidékéről és Észak-Mongóliából ismeri.⁴⁹ Kovrig egyetértve Harmattával, valószínűbbnek tartja, hogy a szóban forgó fülkesíros temetkezés bolgár kutriguroktól származik, s a jó minőségű és megmunkálású vasak hazánkban az ázsiai avarok VI–VIII. századi sírjaiban találhatók.⁵⁰ A jellegzetes temetkezési szokás hirtelen megszakadását, helyesen, a kutrigurok 631–632. évi vereségével és menekülésével magyarázza.

⁴⁶ Uo.

⁴⁷ Harmatta J., Arch. Ért. 81(1954) 205.

⁴⁸ Kovrig I., Arch. Ért. 82(1955) 30–44.

⁴⁹ Uo. 43.

⁵⁰ Uo.

1969-ben Juhász Irén rövid hírt adott hat fülkesírről, amelyek Orosházán, két későavar temető területén elszórtan kerültek elő:⁵¹ Orosháza-Bonum téglagyár területén öt fülkesír, Orosháza-Béke Tsz. homokbányájában egy fülkesír volt. Kísérő leletanyagként lemezes övvereteket, félkörívesen végződő, sima szíjvéget említ. A szűkszavú tájékoztatás alapján nem dönthető el, hogy a későavar temető megnyitásakor a fülkesírok nem lehettek-e már ott, s az övveretek a legkorábbi vagy a középvár lemezes veretekhez tartoznak-e, azaz a 632. év előtti temetkezésről vagy a kerepesi lemezes övveretű férfisirunkkal és két padmalyosunkkal egyidősről van-e szó?

A fülkesíros temetkezés kérdésében, amely a padmalyos változat szempontjából is döntő jelentőségű, két ellentétes álláspont alakult ki: Csallány Dezső Mongólia, Harmatta János az Alsó-Volga vidéke mellett tört lándzsát. A kérdés további megvilágításához vizsgáljuk meg I. V. Szinicin,⁵² továbbá K. F. Szmírnov⁵³ Alsó-Volga vidéki ásatásairól 1959-ben megjelent tanulmányokat.

Szinicin (i. m. 27. ábra 3) a 35. kurgán 13. sírjának vázrajzát és függőleges metszetrajzát mutatja be, és ez olyan, mintha a kerepesi J. sír rajzát látnánk. Ugyanott (33. ábra 2) a 2. kurgán 3. szarmata sírjának padmalyos rajzát láthatjuk. A 35. ábra 3. képen a 3. kurgán első, a 4. képen pedig a 4. kurgán első szarmata sírját mutatja be (lelőhely: Bereznovka). A 43. ábra 3. képen a bereznovkai 5. kurgán 3. és 4. padmalyos sírjának rajzát láthatjuk. Az 50. ábrán fülkes és padmalyos, vegyesen előfordult szarmata temetkezés sírját vizsgálhatjuk (a feltárás helye Kalmükovo). Különösen sok fülkes és még jónéhány padmalyos sír rajzára hívhatnánk fel a figyelmet, de már ennyi is elegendő a mondanivalóhoz. Rendkívül fontos számunkra, hogy a 34. ábra 1. képen a magyarországi koraavar leletekhez hasonló tárgyakat ismerhetünk meg Bereznovkáról.⁵⁴ I. V. Szinicin tanulmánya összegezésében azt mondja, hogy az ilyen típusú sírok bizonyítják, hogy a IV. századi hun mozgalom eseményei után egyes szarmata törzsek az Alsó-Volga vidékén az V–VII. századig is továbbéltek.⁵⁵

I. V. Szinicin cikkéből jelentős tanulságokat vonhatunk le:

1. szarmata származású törzsek a IV. század előtt is éltek már azon a vidéken, hasonló temetkezési szokással, amelyet a hunok inváziója sem semmisített meg, csak kiragadta közülük a szarmata származású alánok egy részét;

2. a szarmaták egy csoportja az avarok átvonulási idején is, 558 körül ki-szakadhatott onnan, csatlakozva az avarokhoz;

3. ez a csoport nevezhette magát – vagy mások nevezhették őket – kutrigur, kuturgur és ehhez hasonló hangzású névvel. Ezek a mi korai avar fülkesírosaink;

4. a VII. században törés mutatkozik a fenti kurgánokba történt temetkezés tekintetében (pl. részleges elvándorlás), és ezért I. V. Szinicin a szarmata temetkezések korát csak a VII. századig viszi;

⁵¹ Juhász I., MFMÉ 1969/2. 148–149.

⁵² Szinicin, I. V., *Arheologicszeszkie iszszledovanija Zavolzsszkogo otrjada 1951–1953 gg.* MIA 60. (Moszkva 1959) 39–205.

⁵³ Szmírnov, K. F., Kurganü u szel Ilovatka i politotdelszkoe Sztalingradszkoi oblaszti. MIA 60. (Moszkva 1959) 206–322. Az orosz fordításokért Fodor Istvánnak tartozom köszönettel.

⁵⁴ Szinicin, I. V., i. m. 109.

⁵⁵ Uo. 203.

5. az Alsó-Volga vidék egyes temetőiben mutatkozó törés elvileg egybeeshet egy olyan népmozgalommal, amelyik nyugat felé mozdította ki a szóban forgó nép egy részét;

6. ez a néptöredék Magyarországon (pl. Kerepesen!) megjelenhet padmalyos (Makkoserdőn⁵⁶ és Orosházán esetleg újból fülkesíros) temetkezési szokás hagyományával, de kétségtelenül már a VII. századra jellemző leletanyag kíséretében.

K. F. Szmírnov ugyancsak az Alsó-Volga vidék sztálingrádi körzetéből, Ilovatkáról ismertet hasonló temetkezéseket. Tanulmányában (i. m. 7. ábra) a 3. kurgánból előkerült fémtárgyakat mutat be, amelyek azt bizonyítják, hogy a mi avar korunknak megfelelő viseletű néptöredékek találhatók ott.⁵⁷ Az 5. ábra 6. rajza jellegzetes padmalyos sírról tanúskodik. A feltárások eredményeként K. F. Szmírnov is azt állapítja meg, hogy az Ilovatkán temetkezők a szarmaták leszármazói, de értékesen bővíti számunkra I. V. Szinicin munkájából levont következtetéseket: ugyanis a származáson kívül rámutat, hogy azok a hun-alán hatás megőrzése mellett bizonyos mongolid vonásokat is tükröznek.⁵⁸ Kerepesi temetőnkre vonatkoztatva ez azt jelenti, hogy nem kell minden sírnak feltétlenül padmalyosnak vagy fülkesnek lennie és indiai származású tiszta elemet takarnia. Az ide érkező középvár kori csoport felnőtt tagjai hagyományos temetést adtak korán elhalt gyermekeiknek, de őket már az avar lakosság többségének megfelelő temetkezési szokás szerint egyszerűen is temethették.

Összefoglalva megállapíthatjuk: egy avar kori kis temető kavicsbányászással elpusztított nagyobb része szélén nyolc sírt még egészében megmenthettünk. Az ide temetettek annak idején olyan közösséghez tartoztak, amelynek első, gazdagabb temetkezései a bemutatottnál régebbiek, azaz ide érkezésük és szereplésük megelőzte a temető szélére temetettüket. A nyolc sírból előkerült régészeti anyag összefüggéseit ezért elsősorban annak az időszaknak az anyagával kapcsolatban kell vizsgálni, amelyet a nyolc sír lezárt és csak másodsorban továbbélő hatásában.

A legkorábbi avar anyagtól lényegesen különbözik, de sok tekintetben kapcsolódik is ahhoz, azaz közvetlenül követi azt. Elkülönül a legkorábbiaktól a sír-irányítással, a sírok kifosztatlanságával, a padmalyos (nem fülkesíros) temetkezés előfordulásával, a leletanyag egyszerűbbségével, formaváltozatokkal, a tűszövő viseletével, a mellékszíjak kis számával, az övvereteken ékkőrekesz alkalmazásával, a kopjvas helyett szekerce használatával, az orsókarika mellett a kettős csonkakúp alakú orsógomb előfordulásával, a faragott csont díszítő motívumaival.

A legkorábbi avar anyaghoz kapcsolja a vasak kitűnő minősége és megmunkálása, a gömbcsüngős fülbevaló-forma, a faragással díszített lapos csont tok (Mór-Akasztódomb),⁵⁹ a pecsétlő használata és a lyukvédő övveretek hiánya; kapcsolódik a halimbai 6. és 341. sírok széles övein keresztül az alsó kifosztott réteghez.

⁵⁶ Huszár L., Acta Arch. Hung. 5(1954) 95.

⁵⁷ Szmírnov, K. F., i. m. 221.

⁵⁸ Uo. 321–322.

⁵⁹ Mindkettő nőnél, azonos helyen volt; egyező a szélességük s valószínűleg a hosszúságuk is, csak a móri csontlap indalevél díszítésű. Török Gy., Arch. Ért. 81(1954) 56., 22. sír.

Elfogadtuk és kiegészítéssel bizonyítottuk a kutrigur-bolgárok azonosítását a Maros–Tisza–Aranka közí fülkesíros csoporttal. Szoros kapcsolatot állapítottunk meg a kerepesi temető és a Fettich N., László Gy., Bóna I. publikálta Dunapentele, Igar, Tótipusztá, valamint a legújabban általunk feltárt Solymár avar kori anyaga között, ui. *ezek a néptöredékek ugyanabból a földrajzi egységből, ugyanabból a politikai és gazdasági érdekkörből (onogur-bolgár) szakadtak ki, csak a türkök zaklatása a Kerepesre kerülteket egy generációval előbb érthette, mint az onogur-bolgár birodalom összeomlását okozó türk-kazár támadás.*

Végül mit mond az embertani anyag? Az alattyáni tüzsoövesek közül csak a 457. és a 472. sírból van meg a csontvázanyag: mindkettő keleti mediterrán jellegű.⁶⁰ A kerepesi sírok vizsgálata alapján máris tisztázódott,⁶¹ hogy a J. sírban talált, padmalyos temetésű, 16 év körüli ifjú gracilis termetű, fogazata az indiai szubkontinens történeti népességének jellemző tulajdonságára utaló; a K. sírből előkerült tüzsoöves férfi jellegzetes Káspi-környéki gracilis típus; a D. sír női csontváza a keleti mediterrán jelleg mellett kismértékű mongolid hatásra emlékeztet. Elfogadva Szmirnov későszarmata-alán csoportra vonatkozó megállapítását, összevethetjük a kerepesi nyolc sír együtteséről mondottakkal: *A Kerepesen temetkezők a Kaspi-típus szarmata-alán származású csoportjához tartoztak*, akik a VII. század elejéig bezárólag mongol, ugor és onogur-bolgár hatást is kaphattak a Káma–Kubán között megfordult néptörzsektől.

⁶⁰ Lipták P., Historisch-anthropologische Auswertung der im awarenzeitlichen Gräberfeld von Alattyán erschlossenen Skelettreste. AH 40. (Bp. 1963) 252., 5. táblázat.

⁶¹ Tóth Tibor osztályvezetőnek ezúton is köszönetet mondunk a soron kívüli meghatározásokért.

GRÄBER AUS DEM 7. JAHRHUNDERT IN KEREPEŠ

Am Rande des größeren Abschnittes eines durch Schottergewinnung zugrunde gerichteten kleinen awarenzeitlichen Gräberfeldes konnten wir noch acht Gräber intakt bergen. Die hier Bestatteten gehörten einer solchen Gemeinschaft an, deren ersten reicheren Bestattungen älter als die vorgeführten sind, d. h. ihre Ansiedlung und ihr hiesiges Leben denen, die am Rande des Gräberfeldes begraben wurden, vorangegangen war. Die Zusammenhänge des aus den acht Gräbern zum Vorschein gekommenen archäologischen Materials müssen demnach vor allem im Zusammenhang mit dem Material jener Zeitspanne untersucht werden, deren Abschluß die acht Gräber bilden und erst sekundär in ihrer weiterlebenden Wirkung.

Dieses Material unterscheidet sich in wesentlichem Maße von dem der ältesten awarischen Gräber, ist aber gleichzeitig mit diesen in vieler Hinsicht verbunden, d. h. es bildet die unmittelbare Fortsetzung dessen. Die Gräber sondern sich von den ältesten durch ihre Orientierung und ihre Ungestörtheit, durch das Vorkommen der in Nischengräbern (nicht Stollengräbern) erfolgten Bestattungsweise, den einfacheren Charakter des Fundmaterials, die Formvarianten, die geringe Anzahl der Beiremen, das Tragen von breiten Gürteln, die Anwendung von Edelsteinfassungen an den Gürtelbeschlägen, den Gebrauch der eisernen Wurfspieße statt der Axt, das Vorkommen des bikonischen Spinnwirtels neben dem scheibenförmigen bikonischen Spinnwirtel und das Motiv der geschnitzten Beine ab.

Die Verknüpfung mit dem ältesten awarischen Material zeigt die ausgezeichnete Qualität und Bearbeitung des Eisens, die Form des mit kugelförmigem Anhänger versehenen Ohrschmuckes, der mit Schnitzereien verzierte flache Behälter aus Knochen (Mór-Akasztódomb),⁵⁹ der Gebrauch des Stempels und das Fehlen der rechteckigen Lochkranzbeschläge: das Material knüpft sich durch die breiten Gürtel der Gräber 6 und 341 von Halimba an die untere ausgeplünderte Schicht.

Die Identifizierung der Kutrigur-Bulgaren mit der von Csallány „Nischengräber-Gruppe“ genannten Population des Maros-Theiß-Aranka-Zwischenstromgebietes wurde unsererseits angenommen und mit einer Ergänzung noch unterstützt. – Es konnte eine enge Verbindung zwischen dem awarenzeitlichen Material des Gräberfeldes von Kerepes und dem von N. Fettich, G. László und I. Bóna publizierten Material von Dunapentele, Igar, Tótipusztá sowie dem von uns neulich freigelegten awarenzeitlichen Material von Solymár festgestellt werden; *diese Volksreste haben sich nämlich aus derselben geographischen Einheit, aus demselben politischen und wirtschaftlichen Interessenkreise (Onogur-Bulgaren) getrennt, doch durfte die Belästigung seitens der Türken die nach Kerepes Gelangten eine Generation früher erreicht haben, als das Eintreten des großen türk-chasarischen Angriffes der den Fall des Onogur-Bulgarischen Reiches nach sich gezogen hat.*

Was sagt schließlich das anthropologische Material? Von den breite Gürtel tragenden Personen von Alattyán ist nur das Skelettmaterial der Gräber 457 und 472 erhalten geblieben: beide zeigen einen ostmediterranen Charakter.⁶⁰ Aufgrund

der Untersuchung der Gräber von Kerepes wurde schon so viel klargestellt, daß der in Grab *J* mit Nischenbestattung begrabene Juvenile von etwa 16 Jahren eine grazile Statur hat, sein Gebiß ein für das historische Volkstum des indischen Subkontinents charakteristisches Merkmal aufweist, ferner der mit *K* bezeichnete Mann mit dem breiten Gürtel ein charakteristischer graziler Typ aus der Kaspi-gegend ist und schließlich das weibliche Skelett des Grabes *D* – außer seinem ost-mediterranen Charakter – in geringem Maße an einen mongoloiden Einfluß erinnert. Die bezüglich der spätsarmatisch-alanischen Gruppe gemachten Feststellungen von Smirnow angenommen, können wir diese mit dem vom Komplex der acht Gräber von Kerepes Gesagten vergleichen: *die in Kerepes Bestatteten gehörten der Gruppe sarmatisch-alanischer Abstammung von Kaspi-Typ an*, bei denen auch der mongolische, ugrische und onogur-bulgarische Einfluß der bis zum Anfang des 7. Jahrhunderts zwischen den Flüssen Kama und Kuban sich aufgehaltenen Volksstämme zur Geltung gekommen ist.

IX. SZÁZADI SÍROK LETENYÉN

H. KERECSENYI EDIT

1958 szeptemberében a Zala megyei Letenye község főterén, a 7. sz. főközlekedési út építése közben koraközépkori sírok kerültek elő, ugyanekkor egy leégett római kori telep maradványaira is bukkantak. A leletmentést Barkóczi László és szerző végezte.¹

Az útépítő munka folytatása során a Kossuth Lajos utcának az általános iskolától délre eső szakaszán a korábbi út felszíne alatt újabb sírokat találtak. 1958 november-decemberében szerző 15 sírt tárt itt fel. Ezeken kívül még öt, a munkások által szédült sírból lehetett vázmaradványokat, leleteket megmenteni. A helyszínen szerzett értesülések alapján az ásatás előtt nagyszámú sír (kb. 70) pusztult el a leletbejelentés elmulasztása miatt, részben az útépítés folyamán, részben még jóval az előtt is. Ugyanis sok, a leletmentés során előkerültekhez hasonló fekvésű csontvázat találtak az iskola építésekor, annak déli részén.

Megemlíthető még, hogy 1969 júliusában egy vízvezeték lefektetésekor ásott 50 cm széles árokban mintegy 80 cm mélységben a Kossuth Lajos utca 48 sz. alatti ház előtti zöldsávban Csondor Vilmos három sírt talált, míg egy negyediket a kocsifeljáró alatt bolygatott meg, egy továbbit pedig fenyőfa elültetése alkalmával kertjében, az iskolával közös kerítésnél talált meg. Sajnos, a leletről nem értesítették a múzeumot. Az út nyugati oldalán július végén ugyancsak 50 cm szélességben ásott árkot már figyelemmel kísértük, ebben azonban, sajnos, sírra nem bukkantunk.²

A feltárt kis temetőrész sírjait lankás domboldalba ásták, mely a Murától mintegy másfél km-re, a Béci patak kanyarulatában emelkedik (1–2. ábra). Az 1958-ban előkerült sírok az alábbiak.³

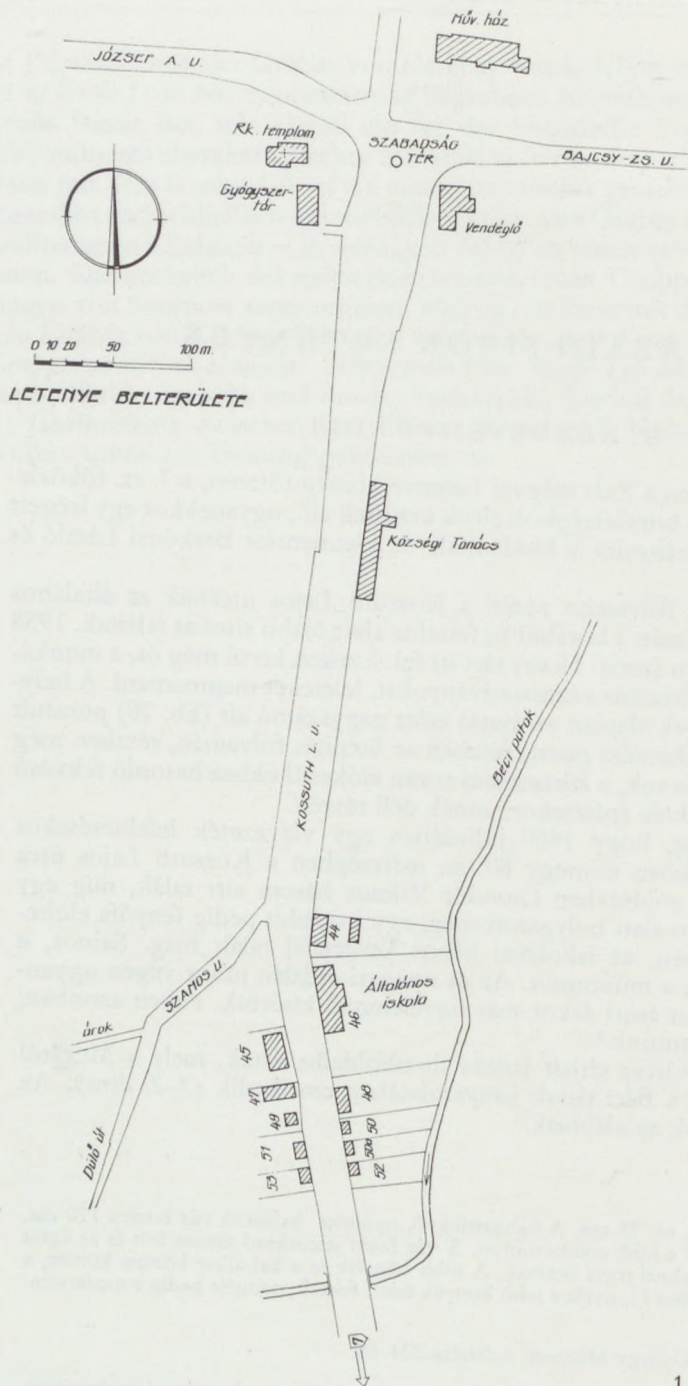
1. sír.

Férfi. M: 100, h: 215, sz: 75 cm. A hanyattfekvő, nyújtott helyzetű váz hossza 170 cm, rossz fenntartású. Jobb kéz a jobb combcsonton. A váz felett jelentkező szenes felt és az égett faszéndarabkák esetleges halotti torra utalnak. A jobb könyök és a bal alkar közepe között, a vázon keresztben *sarló* (3. ábra 1), nyele a jobb könyök felett feküdt, pengéje pedig a medencén.

¹ Nagykanizsa, Thury György Múzeum Adattára 224–68.

² Uo. 239–68.

³ Ezúton is köszönetet mondok Cs. Sós Ágnesnek és Török Gyulának szakmai tanácsaikért és értékes segítségükért. A római pénzek meghatározását B. Sey Katalinnak köszönöm.

1. ábra

A nyélnyúlvány végét behajlították, hogy a fa markolat le ne csúszhasson. A markolat fa korhadéka a feltáráskor jól észlelhető volt. A sarlót borító sűrű vászonszövést őrző vasoxid halotti lepelre mutat. Sarlóhossz: 32, legnagyobb pengeszélesség: 2,7 cm. – A bal alkar alatt *vaskés* (3. ábra 2), hegyével a könyök irányában. Nyélnyúlványán fakorhadék. H: 22, sz: 3,8 cm.

2. sír (10. ábra 1).

Nő. M: 150, h: 210, sz: 56 cm. A hanyattfekvő, nyújtott helyzetű váz hossza 145 cm, rossz megtartású. Mindkét kéz a combcsonton. A váz feletti rétegben faszénmaradványok és égési nyomok. A koponya két oldalán egy-egy rossz fenntartású, vékony bronzhuzalból készített, visszapödrött végű *fülbevaló* (3. ábra 3–4), átm.: 1,2 cm. A bal kéz gyűrűs ujján vékony bronzhuzalból hajlított szétmálló *gyűrű* volt, a konzerválás folyamán megsemmisült. A jobb combcsont külső oldalán kézi korongon készített, homokszemes anyaggal soványított, barnás színű *agyagedény* (7. ábra 1). Erősen kihajló peremének széle szögletes, ferdén levágott. Magas vállú, erősen kiöblösödő típus. Díszítése: három fésült hullámvonal köteg, ezek alatt körbefutó, egyenetlen vonalkötegek. M: 18,4, szá: 17, fá: 10,4 cm. – A jobb lábfej mellett durvaszemcsés anyaggal soványított, kézi korongon készített, vörösesbarnás égetett, behúzott peremű *agyagedény* (7. ábra 2). Párhuzamosan körbefutó karcolt vonalakkal, köztük egy cikcakk vonalú barázdával díszített. Ma: 10,6, szá: 9, fá: 7,4 cm.

3. sír.

Gyermek. M: kb. 100, h: 145, sz: 60 cm. Hanyattfekvő, igen rossz megtartású váz, lábszárait az útépités során térdig levágták. A jobb kéz a jobb combcsonton, a bal kéz a combcsont mellett, a koponya jobbra billenve. A váz felett és mellett mésznyomok mutatkoztak. Melléklet nélküli.

4. sír.

Gyermek. M: kb. 100, h: 160, sz: 60–75 cm (lábaknál). A hanyattfekvő, nyújtott helyzetű váz hossza 105 cm, közepes megtartású. Mindkét kéz a combcsontok mellett. A jobb láb fejét az út építése során levágták. A váz felett és mellett mésznyomok. A bal medencecsont alatt két egymásba kapcsolódó, vékony bronzhuzalból készített *fülbevaló*. A fülbevalók vége visszapödrött, csüngőjük tömör, tagolt bronzgömb. Átm.: 1,4 cm, csüngő átm.: 0,6 cm. Még konzerválás előtt szétmállottak, csupán az egyik csüngője (3. ábra 5) maradt meg.

5. sír.

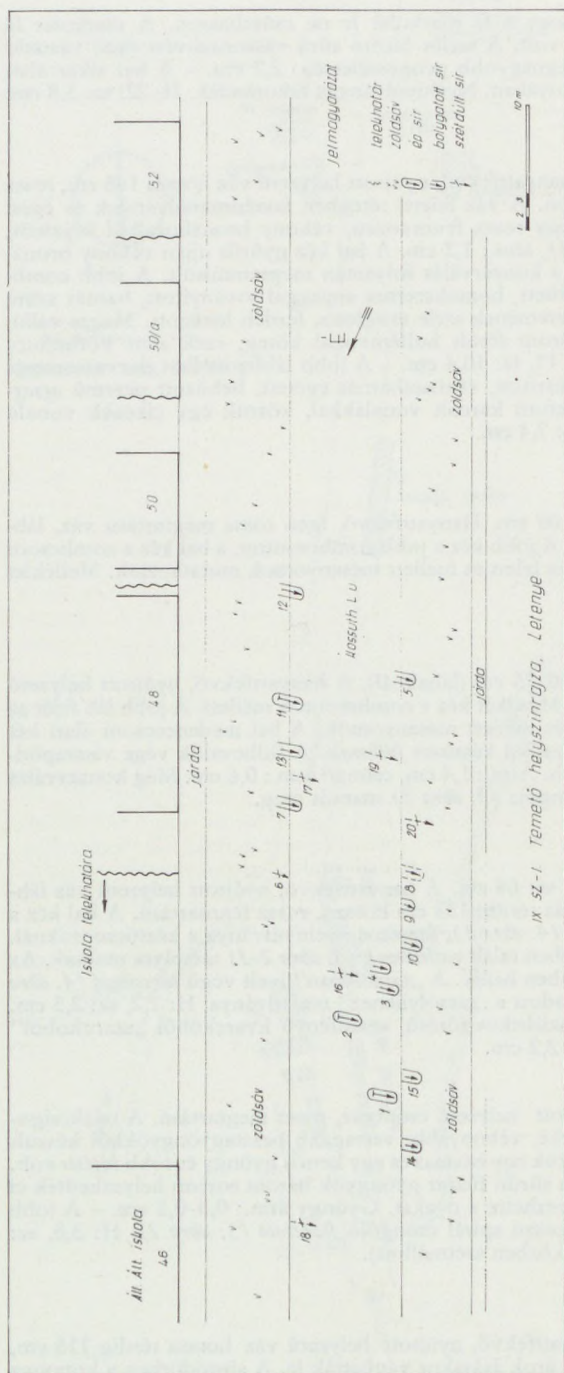
Férfi. M: kb. 150, h: 152 (térdig), sz: 65 cm. A hanyattfekvő, nyújtott helyzetű váz lábszárait az út építése során levágták. A váz térdig 133 cm hosszú, rossz fenntartású. A bal kéz a bal combcsonton. A bal kar alatt *vaskés* (4. ábra 1), farostos nyélnyúlványa a kéztőcsontoknál. H: 15,7 cm. A jobb medencecsont üregében talált *vaslemezek* (4. ábra 2–3) tarsolyra utalnak. Az erősen rozsdás lemezek egyike-másika ívben hajlik. A „tarsolyban” ívelt végű *tűzcsiboló* (4. ábra 4), melynek mindkét oldalára rározsdásodott a „tarsolylemez” maradványa. H: 7,2, sz: 2,5 cm. Mellette két apró, barnás színű, rideg szilánkos törésű, szarufényű kvarcköböl „szaruköböl” pattintott *tűzkő* (4. ábra 5–6). H: 2,1 és 2,2 cm.

6. sír.

Nő. M: 120 cm. Hanyattfekvő, nyújtott helyzetű csontváz, rossz megtartású. A nyakcsigolyák körül, ill. a csigolyákon kékekszürke, vékonyabb, vastagabb pasztagyöngyökből készült *gyöngysor* (5. ábra 1): összesen 157, közöttük egy hármás és egy kettős gyöngy és több *betétes* volt. A gyöngyök helyzete arra mutat, hogy a sűrűn fűzött gyöngyök három sorban helyezkedtek el a nyak körül, a legfelső sor szorosan övezhette a nyakat. Gyöngy átm.: 0,3–0,5 cm. – A jobb fültő mellett bronzhuzalból készített, hosszú spirál csüngőjű *fülbevaló* (5. ábra 2). H: 3,8, sz: 2,5 cm. Hasonló a bal oldalon (szállítás közben szétmállott).

7. sír.

Férfi. M: kb. 120, sz: 60 cm. A hanyattfekvő, nyújtott helyzetű váz hossza térdig 115 cm, rossz állapotú. A lábszárait az útmenti árok ásásakor vághatták le. A sírgödörben a koponya

2. ábra

a gödör Ny-i szélétől 35 cm-re jelentkezett, a gödör sarkai lekerekítettek. A jobb karcsont a csípőcsont felett, a bal csípő alatt, a kézfejek a combtőn. A bal medence magasabban mint a jobb, a gerinc erősen ferdült. Melléklet nélküli.

8. sír.

Nő (?). A hanyattfekvő váz hiányos, nyaktól térdig 100 cm hosszú, rossz állapotú. A koponyát az útmenti árok ásásakor, a lábszárait az út építésekor vágták le. Igen magasan, közvetlenül a régi út felszíne alatt jelentkezett. Mindkét kéz a combcsont mellett. A jobb térd mellett kézi korongon készült, durvaszemcsés homokkal soványított, zömök, szürkés színű *agyagedény* (7. ábra 3). Kihajló peremének széle kissé ferdén levágott. Vállán két bekarcolt, nagy ívű hullámvonal. Kereszt alakú, domború fenékbélyeggel. Felső része égett. M: 14,5, szá: 11,5, fá: 8,6 cm.

9. sír.

Gyermeke. M: 80 cm. A hanyattfekvő, rossz állapotú vázat deréktól lefelé az utépítés során szétdúlták. A jobb állkapocság alatt, a csont mögé nyomódva gömb alakú, zöldes színű, drótfülű *üvegomb* (4. ábra 7) volt. H: 1,8, átm.: 1,5 cm. A bal alkar alatt *vaskés* (4. ábra 8) lehetett: hegyének töredékét a könyök alatt még megtaláltuk.

10. sír.

Férfi. M: kb. 100, h: kb. 100 (térdig), sz: 72 cm. A sír fenéke a váz bal oldala felé kb. 10 cm-re lejt. Hanyattfekvő, térdig 133 cm, igen rossz megtartású. Karok a váz mellett nyújtva, lábszárait az utépítés során levágták. A váz felett égési nyomok, faszén darabkák. A bal alkar alatt, hegyével a könyök felé, fanyelű „*kettőskés*”, bőrrel bevont fa tokban. A tok oldalából középtájon kiálló két ezüst szeg feltehetőleg a függesztőzsinór rögzítésére szolgált. H: 16,7 (ebből a tok 11,6 cm), sz: 2,1 cm. Konzerválás során nagy része megsemmisült.

11. sír.

Nő. M: 180, h: 220, sz: 66 cm. A hanyattfekvő, nyújtott helyzetű váz rossz megtartású. Karok a váll mellett nyújtva. A váz az előzőleg feltártaknál mintegy 60 cm-el mélyebben, tiszta sárga homokban jelentkezett. A gödör sarkai lekerekítve. A nyakcsigolyák körül ill. a csigolyákon *gyöngysor* (5. ábra 3): 96 db, többségében kékes színű, egy berakott, – bordó-kék-fehér színű –, egy nagy kék színű üveg és egy még nagyobb sötétkék pasztagyöngy. A megmentetteken kívül más gyöngyszemek is voltak, de a földben szétmállottak. A gyöngyök mérete 0,4–0,7 cm. A halott füleiben bronz *fülbevaló* (5. ábra 4–5) volt kettős, kúp alakú csüngővel, melyet tengelyében átfúrva, bronzhuzallal fűztek a karikára, majd a csüngő két végét keskeny, sodrott bronzhuzallal díszítették. A fülbevaló karikájára mindkét oldalt spirális díszítést tekertek. – Mellettük még egy-egy *fülbevaló* (5. ábra 6–7) volt. Ezek vékony bronzhuzalból készültek, kúposan pödrott spirálcsővel. H: 2,6, sz: 1,5 cm. – A jobb felkaron, a könyök felett *vaskés* (5. ábra 9) ferde helyzetben, nyélnyúlványával (famaradványokkal) a kéz felé. H: 11,5 cm, ebből nyél h: 3,5 cm. A jobb kéz középső ujjának felső ujpperccén vékony, rosszezüst-lemezből készült *gyűrű* (5. ábra 8). Kiszélesedő részét beütött pontokból álló minta díszíti.

12. sír.

Férfi. M: 180, h: 215 (?), sz: 68 cm. A hanyattfekvő, nyújtott helyzetű váz hossza bokáig 162 cm, rossz megtartású. A lábfejeket az utépítő munka során levágták. A koponyától északra 10 cm-re, dőlt helyzetű *agyagedény* (7. ábra 4). Barnás-vöröses, durvaszemcsés homokkal soványított anyagú, kézi korongon készült, kihajló, ferdén levágott élő peremmel, magas vállú típus. A perem alatt kezdődő díszítése: 2-3 fogú fésűvel bekarcolt, lapos ívű hullámvonal kötegek, melyeket körbefutó kettős vonal zár. Ma: 19, szá: 18,3, fá: 11,1 cm. Az edényben és körülötte elszenesedett maradványok. – A bal alkar alatt eredetileg fanyelű *vaskés* (6. ábra 1), nyélnyúlvánnyal a csuklónál. H: 14,5 cm. A bal medencecsont mélyedésében egykor nyilván tarsolyban hordott leletegyüttes. E leletekhez tartozik a bal alkar felső oldalán talált *csiboló* (6. ábra 2), felette nagyméretű *tűzkövel* (6. ábra 3), továbbá a mellettük fekvő két *római bronzérem* (6. ábra 4–5). Az egyik teljesen kopott és olvashatatlan, valószínűleg IV. századi centenio-

nalis. A másik érem előlapján a császár feje jobbra néz, köpenyt és páncélt visel, a körirat olvashatatlan. A hátapon két szembenálló alak kezét fog, valószínűleg CONCORDIA. . . feliratú. Ez a típus a III–IV. század fordulójára tehető. – Nyilván a tarsoly alján volt egy fanyelű, árhoz hasonló tárgy (6. ábra 6), közvetlenül mellette pedig, de ellentétes irányban egy belül üreges, enyhén ovális átmetszetű és kívülről simára csiszolt, csontnyelű *vastárgy* (6. ábra 7), talán orvosló eszköz. H: 9 cm.

A tarsolyt *vaspántok* tarthatták össze (6. ábra 8), erre utalnak az itt talált, különböző ívben hajló *vaslemezek*: egy avar csuklós, öntött csat letört *csatteste* (6. ábra 9). Lehetséges, hogy a vaslemezek közül a nagyobb, átlukasztott töredék *páncéllemez* (6. ábra 10). A fenti leletegyüttes egyberozsdásodott tömegként jelentkezett, a valószínűleg durva kenderből szőtt ruházat erősen rányomódott textúrájával.

13. sír (10. ábra 2).

Nő. M: 180, h: kb. 160, sz: 64 cm. A hanyattfekvő, nyújtott helyzetű váz hossza bokáig 132 cm, lábfejeit az út szélén ásott árokkal levágták. A sírgödör lekerekített sarkakkal jelentkezett. Szorosan a nyakcsigolyák körül kétsoros, pasztagyöngyből fűzött *gyöngysor* (5. ábra 10): 89 apró, kékes-sárgás-zöldes színű szemek, egy kettős és egy ötös gyönggyel. A gyöngyök között van egy nagy, sokszögűre csiszolt kék üveggyöngy, egy fekete üvegpaszta sávbetéttel, s több pasztagyöngy sárga dudor- és fonatdísszel. A koponya jobb oldalán kisméretű, rosszezüstből készült *fülbevaló* (5. ábra 12), karikáján oldalt ráforrasztott apró, granulált szemekkel, csüngője barázdált csövecske. H: 1,6, sz: 0,9 cm. A bal oldali *fülbevalóból* csak szétmállott maradványok kerültek elő. A koponya bal oldalán bronz *fülbevaló* (5. ábra 11) is volt, mely visszapödrött végével a koponyatető felé helyezkedett el. Átm.: 1,7, v: 0,2 cm.

14. sír (10. ábra 3).

Nő. M: 100, sz: 100 cm. A hanyattfekvő, nyújtott helyzetű váz közepes megtartású; hossza térdig 120 cm, lábszárait térd alatt az útépítő munka során vágta le. A gödör felső sarkai lekerekítettek. A váz körül égési maradványok mutatkoztak. Az állkapocs mindkét oldalán egy-egy rosszezüst *fülbevalópár* (5. ábra 13–14), egyik karika nélkül. A *fülbevalók* a fürtös típushoz tartoznak: a hosszú, granulált csüngőt a karika alsó íve szakítja meg. H: 2,6 cm. A gerinc alatt, derék táján lyukas fenekű, korongolt, szemcsés iszapolású, szürke színű *agyagedény* töredéke volt. M: 8,4, fá: 12,1 cm.

15. sír.

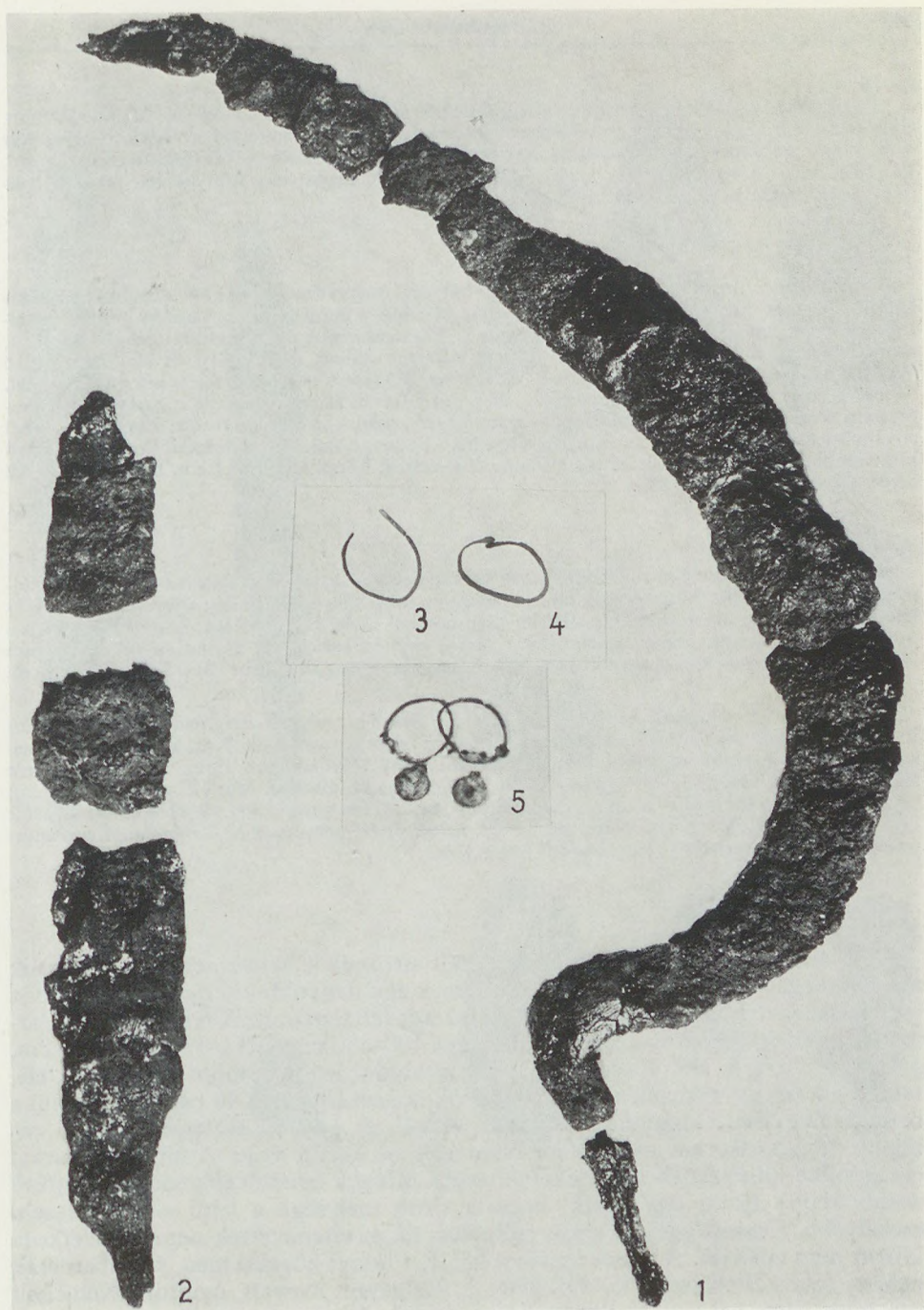
Férfi. M: 70 cm. A hanyattfekvő, nyújtott helyzetű váz közepes megtartású, hossza térdig 122 cm, lábszárait az útépítés során vágta le. A bal alkar alatt fanyelű *vaskés* (4. ábra 9), hegyével a könyök felé. A kés tokja bőrből volt, de a konzerválásig szétmállott. H: 15,5 cm, ebből a fakorhadékos nyél 6 cm.

16. sír.

A Kossuth Lajos utca 41. sz. ház előtt előkerült, a földmunka során feldúlt sírból az előbbiekhöz hasonló helyzetű *férfi* váz koponyáját sikerült megmenteni. A koponya mögött kézi korongon készített, durva homokkal soványított, barnásszürke színű, zömök *agyagedény* (8. ábra 1) volt, kihajló szájpere me ferdén levágott. Az edény falát négyfogú fésűvel benyomkodott, körbefutó pontsorminta és két enyhén bemélyedő, háromsoros, meredek ívelésű hullámvonal díszíti. Ma: 13,1, szá: 10,4, fá: 6,9 cm.

17. sír.

A földmunkák során szétdőlt sír, melyben az útépítő munkások szerint, a többihez hasonlóan, kelet felé néző *feldőlt egyén* csontváza feküdt. M: kb. 120 cm. A váz jobb térdé mellett kézi korongon készült, durva szemcsés homokkal soványított, szürke színű, zömök *agyagedény* (8. ábra 2) volt. Kihajló peremének széle ferdén levágott. Díszítése: három befésült hullámvonal-köteg, ezek alatt hasonló technikájú, szabálytalan, kissé ferdén bekarcolt kettősvonalak. Ma: 13, szá: 9,7, fá: 7,5 cm.

3. ábra

18. sír.

Az iskolával szemben előkerült és a földmunkák során feldúlt sír. *Férfi* (?). M: kb. 100 cm. Csípője mellett (?) kézi korongon készített, vastag falú, kavicsszemekkel soványított *agyagedény* volt, melyet a dömpér már összetört, és csak fenékrészét, kevés faltöredékét sikerült megmenteni. Fá: 10,1 cm. – A bal alkar alatt *vaskés* (4. ábra 10) volt, hegyével a könyök irányában. Nyél-nyúlványán famaradványok. H: 17,6 cm.

19. sír.

Az út nyugati oldalán a munkások nyújtott helyzetű csontvázat találtak. A leletekből a következőket lehetett már csak megmenteni. A lábak közelében nagyméretű *agyagedény* perem- és faltöredékei (9. ábra 1) voltak, ezek kézi korongon, kavicsszemekkel soványított agyagból készült, szürkés-barna színű, enyhén kihasasodó testű edényre utalnak. Perem erősen kihajló, a külső peremszél széles. Díszítése: széles közü, körbefutó, bekarcolt vonaldísz felett két hullámvonal. Ma: 17,6, szá: 14,3, v: 0,7 cm. Az utóbbi, ill. a váz lábának közelében szét tört *agyagedény* perem- és válltöredéke volt (az edényt dömpér nyomta szét). Kézi korongon készült, kavicsszemekkel soványított agyagból, szürke színű. Erősen kihajló pereme szögletes s mindkét irányban kicsit kiszélesedik. Vállát bekarcolt kettős hullámvonal díszíti. Ma: 4,4, szá: 4,1 cm. Közelében sérült *vaskés* (6. ábra 11). H: 15 cm.

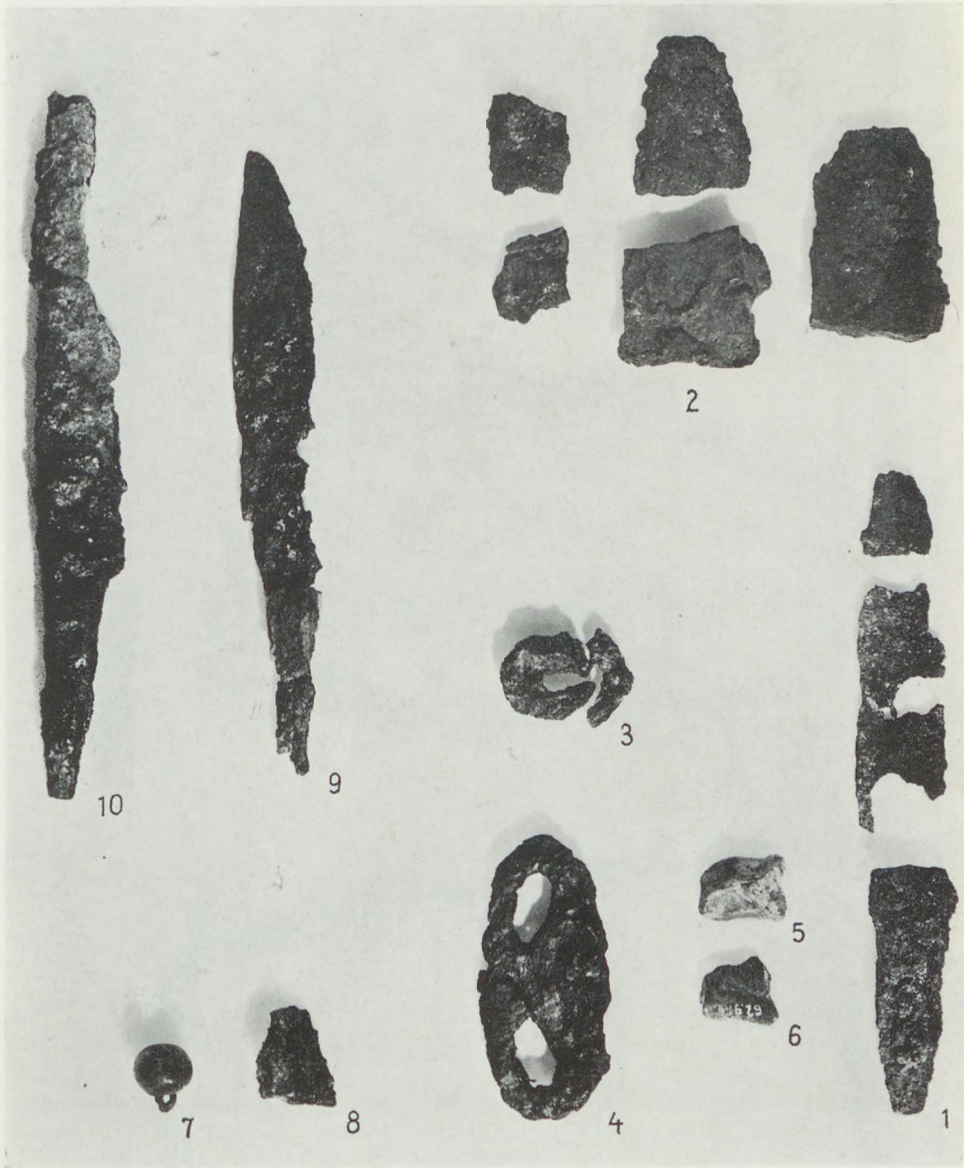
20. sír.

A 19. sírtól mintegy 4 m-re északra, az út rézsűjének kialakításakor talált hanyattfekvő, nyújtott helyzetű csontváz, felső része feltáratlan maradt. Jobb lába mellett nagy *agyagedény* (8. ábra 3) feküdt, melynek számos töredékét sikerült megmenteni. Kézi korongolású, homokkal soványított agyagból készült, barnás-szürke színű. Teste enyhén hasasodik. Hasán és vállán kétfogú fésűvel, egész meredeken bekarcolt három hullámvonal-köteg fut körbe. Ma: 18,3, fá: 11,8 cm.

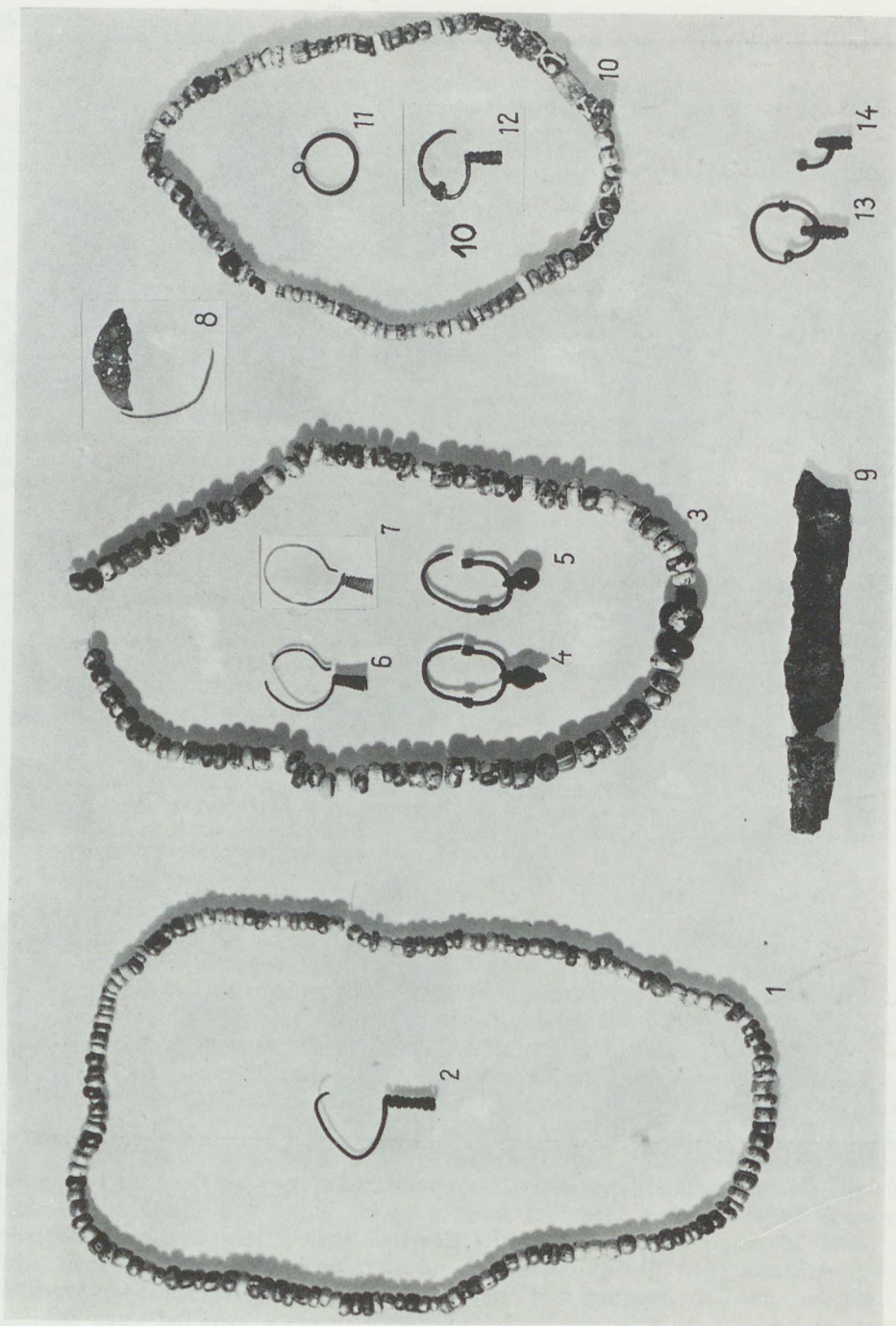
Szórványleletnek tekintjük azt az *agyagedényt* (8. ábra 4), melynek darabjait ugyancsak az út rézsűjének kialakításakor a 15. sír közelében szedték össze a munkások. Kézi korongon, kavicsszemekkel soványított agyagból készült, szürkés színű. Nyúlánkabb típus, peremének széle ferdén levágott. Oldalát több sorban kettős hullámvonalak díszítik. Ma: 12, szá: 10, tá: 9 cm.

A felsoroltakon kívül is számos edény perem-, fal- ill. fenéktöredékét (9. ábra 2–11) sikerült összegyűjteni a Kossuth Lajos utca 45–51. sz. házak előtti útszakaszon. Valamennyi az ismeretett edényekhez hasonló vagy fiatalabb korú volt.

A leletmentő ásatások során előkerült sírok és a helyszínen kapott adatok alapján megállapíthatjuk, hogy a feltárt sírok egy nagyobb kiterjedésű temetőhöz tartoznak, melyből még nagyszámú sír maradt feltáratlanul. A feltárt temetőrészben az egyszerű aknasírok átlagos mélysége 100–150 cm. A 11–13 síroké 180 cm, a 15. síré 70, a 8. síré 40 cm. E nagy szintkülönbség a későbbi terepkialakítás, tereprendezés következménye. A sírgödrök hossza általában 40 cm-rel nagyobb a bennük nagyjából középen elhelyezett váznál. A gödrök szélessége 56–75 cm között ingadozik, két esetben azonban egy m körüli volt. A sírgödör sarkai elnagyoltan kiképzettek vagy lekerekítettek. Mivel a temetőt elég meredek lejtésű domboldalba ásták, úgy tűnik, hogy a sírok mélysége a lejtő alsóbb részein csekélyebb. Összefüggést a sírok mélysége, ill. az eltemetettek neme és életkora között nem találtam. A vázak iránya a Ny–K-i irányt közelíti meg, általában csak néhány fokos eltéréssel ÉNy–DK felé. A vázhelyzet hanyatt, nyújtott. Némelyik váz jobb vagy bal keze a combcsonton feküdt. Koporsóra utaló nyomok nem mutatkoztak, az 1. sírban a sarló oxidált vasfelületére nyomódott durva kender-vásznon azonban halotti lepelre enged következtetni. A helyenként észlelt égési

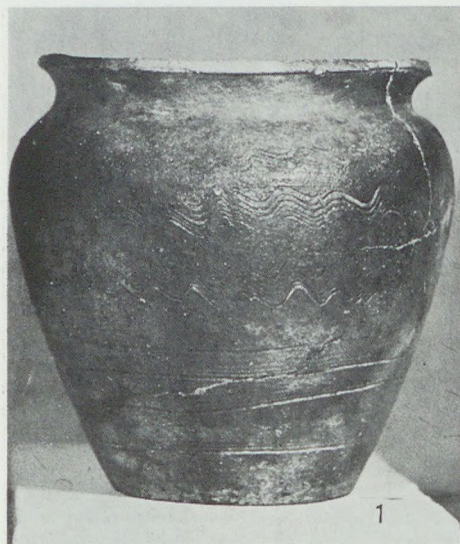
4. ábra

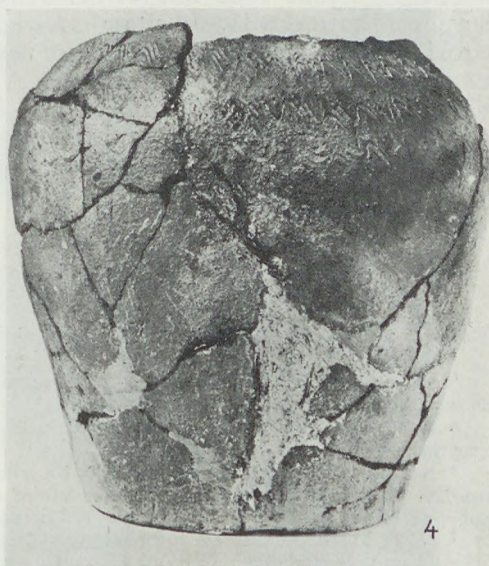
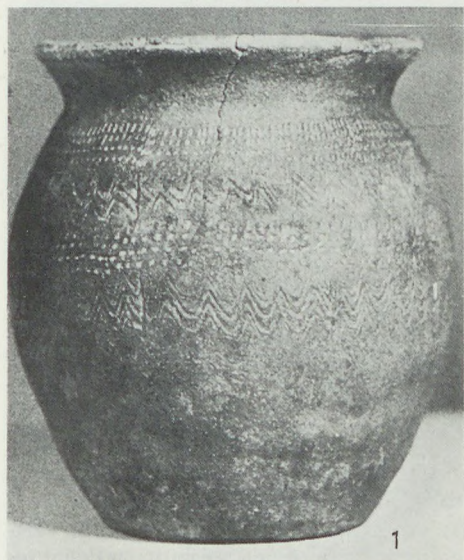
5. ábra

6. ábra

7. ábra

8. ábra

nyomok és faszénmaradványok halotti tor tartására utalnak. E maradványok a földdel keveredtek s nem közvetlenül a váz fölött voltak.⁴

A *férfi sírok* közül csak egynek nem volt melléklete (térden alul bolygatott), a többi öt sír általános melléklete a vaskés, a bal alkar alatt, hegyükkel a könyök felé. Figyelemre méltó a 10. sírban talált, bőrrel bevont fatokban elhelyezett kettőskés,⁵ valamint a 15. sír ugyancsak tokban tartott kése. A hat férfi sír közül kettőnek volt valószínűleg vasalt tarsolya,⁶ benne tűzcsiholó acéllal és kovakővel, ismeretlen rendeltetésű vas-, ill. bronztárgyakkal, avar csattöredékkel. Edény csak két sírban volt (12., 16). Az 1. sírban a halott derekára keresztbe fektetett fanyelű aratósarló földművelésre utal.⁷

A hat *női sír* közül kettőben volt edény. Egyik váz alatt, deréktájon, törött edényfenék került elő. Egy sírban volt vaskés, a jobb könyök felett. Három halottat temettek el gyöngysorral,⁸ öt sírban egy-egy fülbevalópár, kettőben két-két pár fülbevaló volt.⁹ Két sír halottjának volt gyűrűje,¹⁰ az egyik gyűrűt a balkéz gyűrűsujján találtuk.

A három bolygatott *gyermekes sír* közül kettőben volt melléklet. Az egyikben a medence alatt fülbevalópárt találtunk, míg a másikban a bal kar alatt kés és az állhoz nyomódva egy füles, zöld üveggomb volt.¹¹

Gyakori sírmelléklet az agyagedény. Az edények különböző méretűek, valamennyi durva homokkal vagy kavicsal soványított agyagból készült. Jellegzetes díszítésük a több fogú fésűvel bekarcolt, ill. benyomott hullámvonal.¹² Külön figyelmet érdemel a 19. sírban szórványként talált nagyméretű – nyilván gabonátároló – edény darabja. Ételmellékletre utaló elszenesedett maradvány a 12. sírban, a koponyánál talált edényből került elő. A többi sírban az edények a jobb vagy bal lábszár közelében feküdtek.

A feltárt temetőrészben a megfigyelések és a leletek alapján a IX. században temetkeztek. A leletanyag szoros kapcsolatot mutat a Dunántúlon és a közeli osztrák területen eddig előkerült IX. századi temetők ékszeranyagával és fazék-

⁴ Faszénmaradványok a sírgödör kiásásakor a felszínről is keveredhettek mélyebbre, – a felszínre pedig erdőégetésnél, halotti tor tartásánál és más jellegű tüzelésnél is kerülhettek.

⁵ A kettős kés viselésére vonatkozóan: *László Gy.*, Arch. Ért. 1941. 175–186.

⁶ A vasak lehettek a tarsolyban is, mert megtalálásukkor nem volt megfigyelhető a „vasalás” szerkezeti összefüggése.

⁷ *Kovács K.* szerint a sarló sírbatételét babonás hiedelem is okozhatja: A kolozsvári hohstatiak temetkezése (Kolozsvár 1944) 84–85.

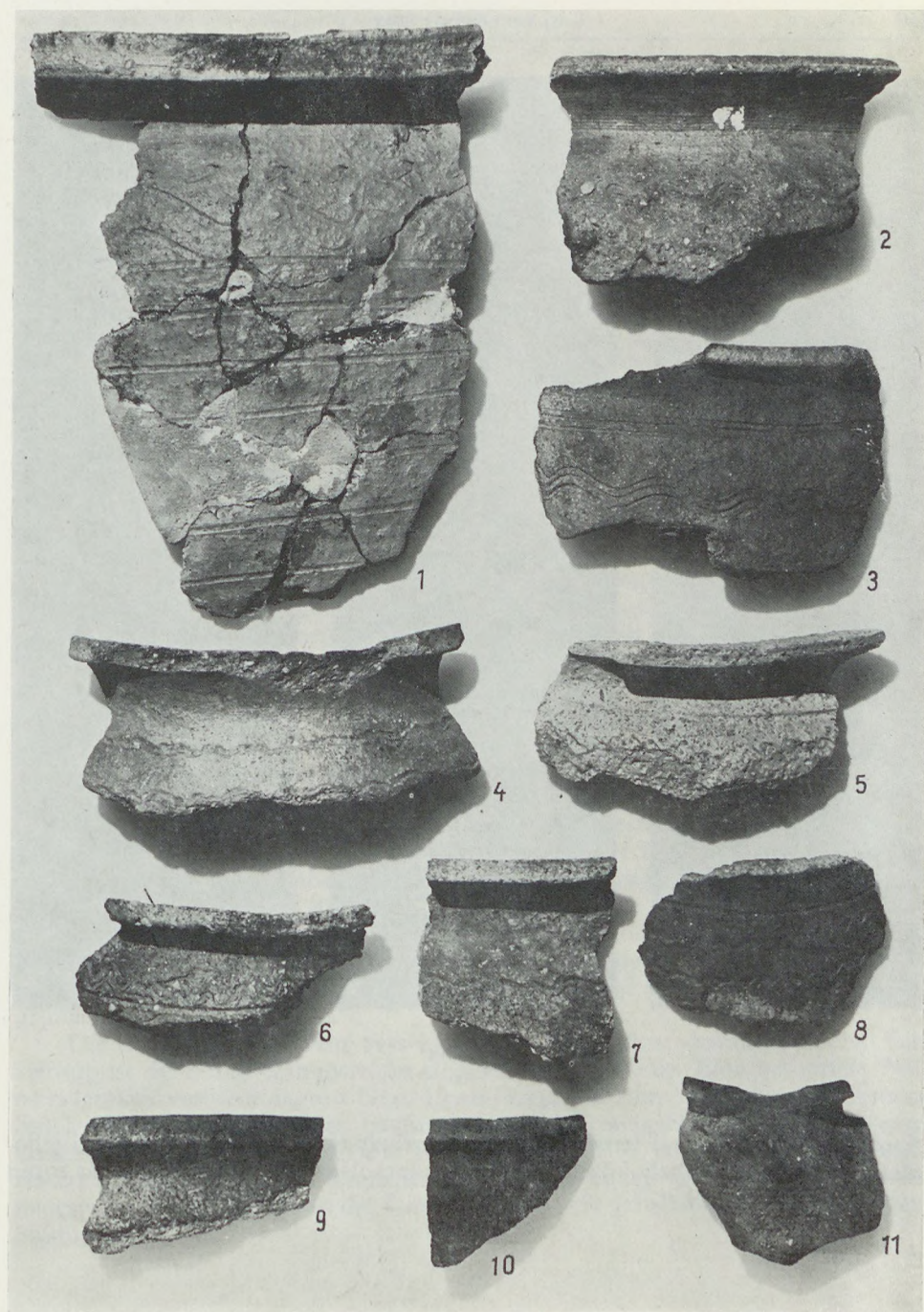
⁸ Különösen a 13. sírban talált gyöngyök jellemzőek a legkésőbbi avar sírok és a kimondottan IX. századi temetők gyöngy mellékleteire (Abony, Csúny, Jánoshida, ill. Fenékpuszt, Sopronkőhida).

⁹ Hasonló szőlőfürt díszes fülbevaló van Zalavárott: *Fehér G.*, Arch. Ért. 80 (1953) III. t. 5.; – Spirálrugós Keszthelyen, Czikón: *Hampel J.*, Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn. III. (Braunschweig 1905) 165.t.10., 224.t.1–2.

¹⁰ A 11. sír gyűrűjének párhuzamait is megtalálhatjuk a IX. századi temetőkben. *Cs. Sós Á.*, Acta Arch. Hung. 13 (1961) LV. t. 4.; *Török Gy.*, Beobachtungen bei der Freilegung des Gräberfeldes von Sopronkőhida. Arbeits- und Forschungsberichte zur sächsischen Bodendenkmalfürsorge 11–12 (1963) 473.

¹¹ Sopronkőhidán a 80. sírban volt hasonló. *Török Gy.* szíves szóbeli közlése nyomán. – *Cs. Sós Á.*, i. m. LIV. t. 4. Fenékpuszt.

¹² *Pittioni, R.*, Der frühmittelalterliche Gräberfund von Köttlach, Landkreis Gloggnitz, Niederdonau. (Wien 1943) hasonló korú edényeket közöl.

9. ábra

10. ábra

típusaival.¹³ IX. századi temetőnk és a Keszthely-típusú kosaras függővel jellemezhető letenyei lelőhely közötti esetleges kapcsolatra¹⁴ a leletmentő ásatás során nem nyertünk adatokat.

¹³ Itt elsősorban a már említett fenékpusztai, zalavári és sopronkőhidai leletekre, valamint a késői avar temetők legvégső temetkezéseiből ránkmaradt emlékekre gondolunk.

¹⁴ Vö. Kovrig I., Arch. Ért. 85 (1958) 66.

GRÄBER AUS DEM 9. JAHRHUNDERT IN LETENYE

In der Kossuth Lajos-Straße der Ortschaft Letenye (Komitat Zala) stieß man bei der Modernisierung der Hauptverkehrsstraße Nr. 7 in der Nähe des Béci-Baches im November 1958 auf eine große Anzahl von Gräbern. Der Verfasserin ist es gelungen 15 Gräber zu erschließen, während er aus fünf, von den Arbeitern gestörten Gräbern bloß Skelettüberreste bzw. Funde bergen konnte.

Aufgrund der im Zuge der Bergungsgrabung freigelegten Gräber und der an Ort und Stelle erhaltenen Informationen konnte festgestellt werden, daß wir hier ein größeres Gräberfeld aus dem 9. Jahrhundert angeschnitten haben, aus dem noch zahlreiche Gräber unerschlossen geblieben sind. Die durchschnittliche Tiefe der freigelegten Schachtgräber beträgt 100–150 cm. Der sich stellenweise zeigende größere Niveauunterschied ist eine Folge der späteren Geländeregulierungen. Die Breite der Gruben schwankt zwischen 56–75 cm und sie sind im allgemeinen um 40 cm länger als die in ihnen begrabenen Skelette. Die Orientierung liegt nahe der Richtung W-O. Im allgemeinen zeigt sich eine Abweichung nach NW-SO nur um einige Grade. Die Skelette liegen ausgestreckt am Rücken.

Von den Männergräbern war nur ein einziges ohne Beigaben (unterhalb des Knies gestört), die allgemeine Beigabe der fünf Gräber bildete das Eisenmesser: unter dem linken Unterarm, mit der Spitze dem Ellbogen zugekehrt. Von den Mönnerskeletten hatten zwei wahrscheinlich je eine beschlagene Tasche, in denen Feuerstahl und Feuerstein, ein Eisen mit unbekannter Bestimmung bzw. verschiedene Bronzegegenstände waren. Gefäße gab es nur in zwei Gräbern. (12, 16) In Grab 1 weist eine auf die Hüfte des Toten quergelegte Erntesichel mit Holzgriff auf Ackerbau hin.

Nur zwei von den sechs Frauengräbern enthielten Gefäße. In einem Grab war unter den rechten Ellbogen ein Eisenmesser. Drei Toten wurden mit Perlenketten begraben, fünf Gräber enthielten je ein Paar Ohrgehänge, in zwei Gräbern hatten die Toten je einen Ring.

Zwei von den drei gestörten Kindergräbern enthielten Beigaben. Aus dem einen Grab kam unter dem Becken ein Paar Ohrgehänge hervor, während sich in dem anderen, unter dem linken Arm ein Messer und an das Kinn gepreßt ein grüner Ösenknopf befanden.

Die Beigefäße sind von verschiedenem Maße, ihre charakteristische Verzierung ist die durch Kammstriche eingeritzte Wellenlinie. Eine besondere Aufmerksamkeit verdient das aus Grab 19 als Streufund zum Vorschein gekommene Stück eines großen Gefäßes (wahrscheinlich Vorratsgefäß). Im erschlossenen Gräberfeldabschnitt erfolgten die Bestattungen im 9. Jahrhundert. Das Fundmaterial zeigt mit dem in Transdanubien bisher zutage geförderten Schmuckmaterial und den Topftypen der Gräberfelder des 9. Jahrhunderts eine enge Verbindung.

A LETENYEI VIII-IX. SZÁZADI CSONTVÁZAK ANTROPOLÓGIAI JELLEMZÉSE

KISZELY ISTVÁN

A Letenyéről előkerült 20 sírból 14 egyed volt többé kevésbé alkalmas arra, hogy róluk hozzávetőleges embertani képet alkossunk. E rövid cikk ezen anyag-
nak csak néhány fontosabb jellemzőjét tartalmazza, elsősorban az etnikum kérdé-
sének megállapítása miatt.

Metrikus méréseinket R. Martin Lehrbuch der Anthropologie (Jena 1928)
alapján végeztük. Életkormegállapításnál elsősorban a koponyavarratok külső
felszínének elcsontosodási rendje Vallois szerint és a fogak kopásfoka Körber
szerint, a nem meghatározásánál a csonton található összes másodlagos nemi jelle-
gek szolgáltak alapul. Termetet Bach-Breitinger táblázataiból olvastuk ki.

Köszönettel tartozom Kerecsényi Editnek, a nagykanizsai Thúry György
Múzeum igazgatójának, hogy ezen értékes anyagot rendelkezésemre bocsátotta.

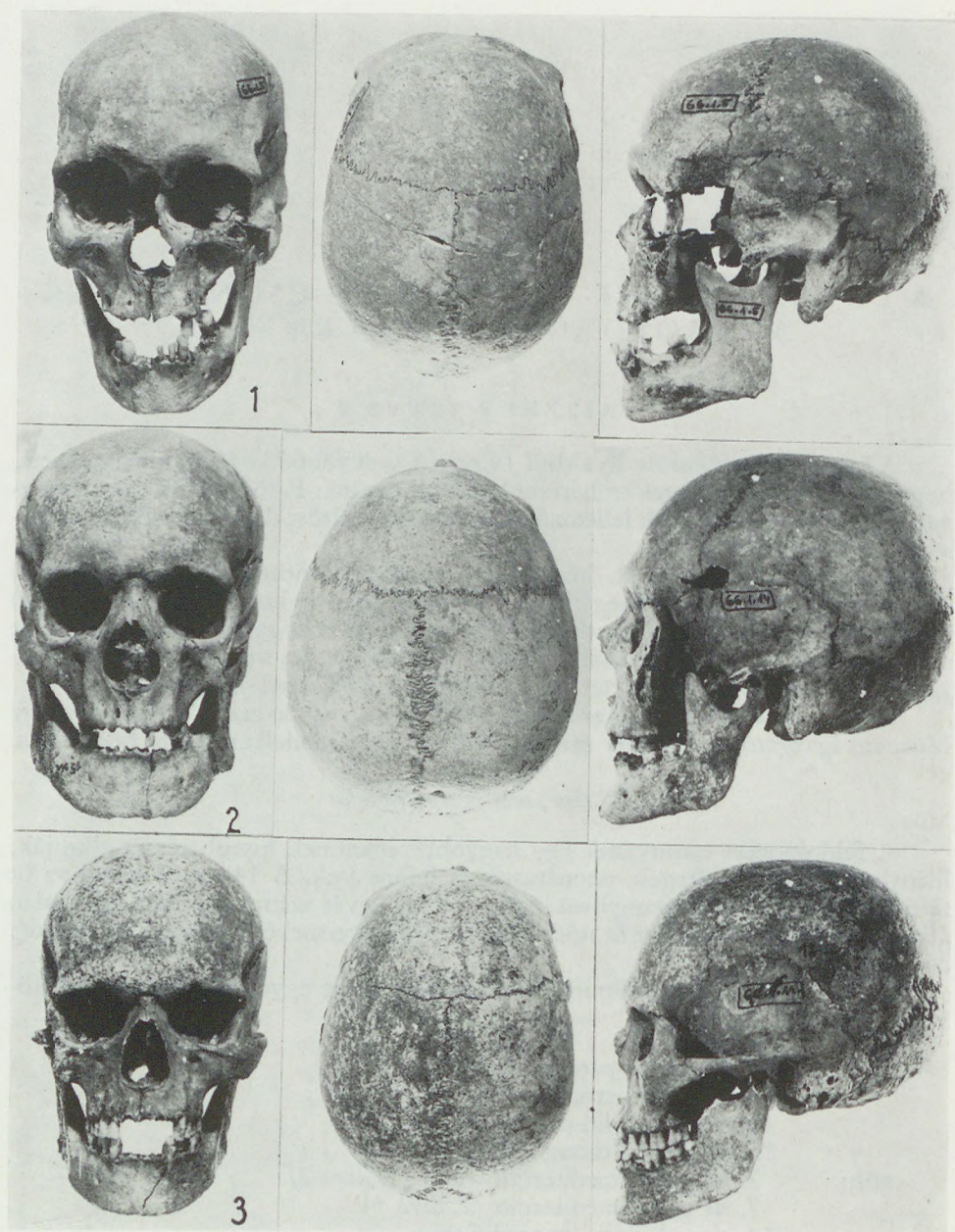
Életkor, nem és típuseloszlás

A feldolgozott csontvázak egy nagyobb temetőnek kisebb részét alkotják;
hiányoznak az igen öregek, neonatusok és infans I-ek. A 14 egyed közül az öt
férfi átlagos életkora (amennyiben jogosult ilyen kevés számú egyednél egyáltalán
átlagról beszélni): 42 év, az öt nőé: 35 év, a négy gyermeké: 9,5 év. A 14 egyedé:
30,2 év.

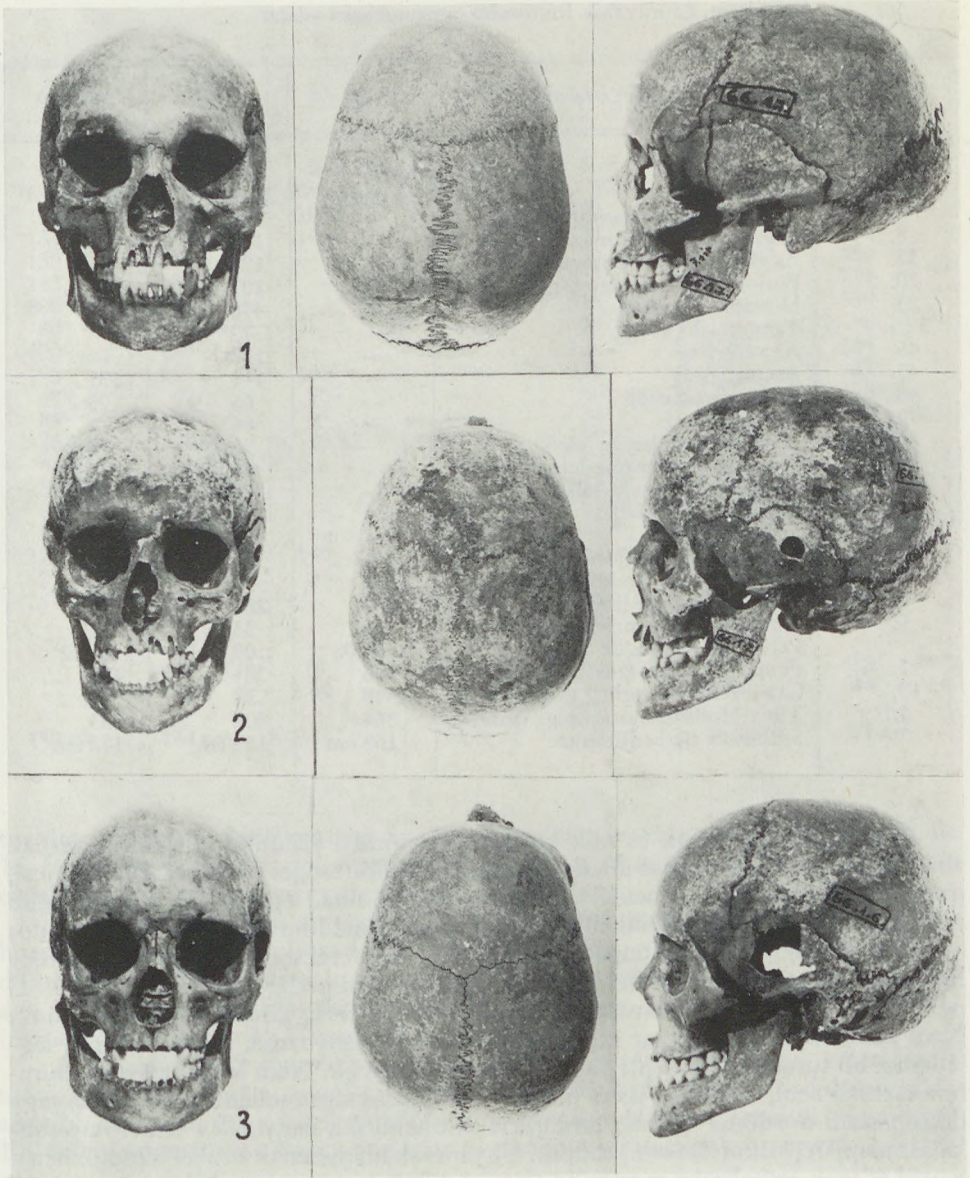
Pontos vagy részleges típusmeghatározásra nyolc egyed volt alkalmas a kö-
vetkező megoszlásban:

férfiak:	5. sír taurid-pamíri (1. ábra 1)
	10. sír taurid-cromagnoid
	12. sír mongolid-pamíri (1. ábra 3)
	15. sír pamíri mongolid (1. ábra 2)
nők:	2. sír gracil-mediterrán – alpi (2. ábra 2)
	7. sír gracil-mediterrán (2. ábra 1)
	14. sír valamely mongolid típus
iuvenis:	6. sír mediterrán-cromagnoid (2. ábra 3)

Kétségtelen, ez nem egy temetőnek az antropológiai aspektusa, e néhány
csontváz azonban mégis bizonyos óvatos következtetést enged levonni:

1. ábra

2. ábra

1. táblázat. Csontvázak fontosabb antropológiai adatai

Martin f. szám	Méretek és jelzők	1. sír.	2. sír.	5. sír
	Neme	férfi	nő	férfi
	Életkora	35 éves	25–30 é	40–45 é
1.	Legnagyobb koponyahosszúság	—	176	182
8.	Legnagyobb koponyaszélesség	—	134	135
17.	Agykoponya magassága	—	126	—
20.	Porion-bregma magasság	—	107	134
23.	Horizontális kerület	—	498	523
32/a.	Tangenciális szög	—	72°	—
45.	Arcszélesség	—	112	—
47.	Arcmagasság	—	110	131
48.	Felsőarcmagasság	—	65	75 ?
72.	Arcprofilszög	—	86°	—
8:1	Hosszúság-szélesség-jelző	—	78,36	74,18
20:1	Hosszúság-magasság-jelző	—	60,80	73,63
20:8	Szélesség-magasság-jelző	—	79,85	99,26
47:45	Morfológiai arcjelző	—	98,21	92,25
48:45	Felsőarcjelző	—	58,04	52,82
1.	Clavicula hossza (jobb)	1/47	—	—
6.	Clavicula kerülete közepén (jobb)	38	38	43
1.	Humerus hossza (jobb)	338	284	345
9.	Caput humeri transv. Ø (jobb)	45	33	51
	Pelvis Olivier-index	59,02	100,00	67,12
1.	Femur legn. hosszúság (jobb)	446	381	465
19.	Caput femoris sagitt. Ø (jobb)	48	39	54
1/b.	Tibia Mollison-hosszúsága (jobb)	364	303	383
	Számított életbeni termet	168 cm	153 cm	172 cm

1. igen nagy a férfiak és nők közötti taxonómiai különbség. Amíg a férfiak abszolút méretei nagyok (az ábrák nagyságbeli különbségei reálisak), a nőké kicsi, gracilis. A férfiak típusa elemeinél a taurid mellett dominál a gyengébb vagy erősebb mongolid elem, a nőknél inkább a gracil (ibero)-mediterrán típus az uralkodó;

2. a számos avar kori temető publikációja után sincsen biztos és jól megfogható képünk sem az avar kori helyi lakosságról, sem pedig a késői avarságról. E néhány csontváz etnikai hovatartozását mégis az avarság körében kell keresnünk. Nem tartozhatnak a magyar etnikumhoz, hiszen hiányoznak a magyarságra legjellemzőbb turanid, keletbalti vagy orientáloid elemek. Nem lehet szláv etnikumhoz tartozó sem, egyrészt, mert hiányoznak a szlávásra jellemző nordikus vagy dominánsan nordikus elemek, amint azt Stloukaltól a nagy szláv temetők publikálása alapján (Mikulčice stb.) tudjuk. Ugyancsak hiányoznak a szláv temetőkben a taurid és igen erőteljesen mongolid típusok is, ahogyan ez itt található.

A férfiaknál a taurid elemek kisebb-nagyobb számban előfordulnak, így a medrek és szűk homlok, az alig domború nyakszirt, a hátrafelé fokozatosan emelkedő koponyakörvonal, a lambdatáji lapulat, a hosszúkás, lefelé keskenyedő arc, a keskeny orrnyílás, az eléggé fejlett járomcsont, erőteljesen mélyült fossa canina és a magas állcsont. A termet a letenyei anyagnál magasabb, mint a „klasszikus” taurid típusnál. Hasonlóan jól kivehetők főleg az 5. és 12. sírnál a pamíri elemek is. Pon-

6. sír	7. sír	10. sír	11. sír	12. sír	14. sír	15. sír
nő?	nő	férfi	nő?	férfi	nő	férfi
16–17 é	25 é. k.	40–50 é	40–50 é	40–50 é	25–30 é	40–50 é
175	184	195?	—	182	181	187
134	138	142?	—	138	144	154
130	—	—	—	130	—	150
113	105	—	—	113	112	114
500	515	—	—	515	520	530
80°	79°	—	—	74°	—	68°
120?	129	—	—	135	150?	154
103	105	103?	—	118	107	127
61	62	70?	—	66	67	78
89°	83°	—	—	84°	—	89°
76,54	75,00	72,82?	—	75,82	79,56	82,45
64,57	56,76	—	—	62,09	61,88	60,96
84,33	76,09	—	—	81,88	77,78	74,03
85,83	81,40	—	—	87,41	71,33?	92,70
50,83	48,06	—	—	48,89	64,64?	56,98
125	126	140	137	—	—	—
27	35	35	34	—	—	—
251	302	—	290	325	312	337
—	—	—	41	48	38	42
—	92,59	—	77,59	—	—	—
—	427	—	418	460	420	455
—	42	49	44	49	40	44
—	—	—	329	372	—	—
152 cm	164 cm	—	161,5 cm	170 cm	163 cm	171 cm

tos diagnózisuk a töredékes ossa nasaliak miatt nem lehetséges. Ugyancsak a 12. és 15. férfisíroknál és a 14. női sírnál egyértelműek a mongolid jellegek; járomívek oldalt laposan kiállók, orrgyök széles és lapos stb.

A nőknél a gracil-mediterrán típus a domináns: gracil testalkat, alacsony arc, hosszú, hátrafelé kidomborodó occipitáléjú fejalkat, alacsony állkapocs stb. E dominánsan ibero-mediterrán típusnál másodlagos szerepet játszik a 2. sírnál az alpi típusjelleg, a 6. sírnál pedig a cromagnoid jelleg. Ezek részben „kerekítik”, részben pedig durvítják e vonásokat.

A taurid-pamíri típusoknak mongolid keveredése lényegesen keletebből származtatható, mint a gracil mediterrán típusnak kis-ázsiai előfordulása; valószínűbb azonban, hogy a nőknél előforduló gracil-mediterrán típus helyi eredetű. Eldönteni e témát csak a népvándorlás kor helyi etnikumainak ismeretében lehetséges.

ANTHROPOLOGISCHE CHARAKTERISIERUNG DER SKELETTE VON LETENYE AUS DEM 8.-9. JAHRHUNDERT

Der kurze, sich auf die Mitteilung von Daten beschränkende Aufsatz enthält die anthropologischen Charakteristika des in der Kossuth Lajos-Straße der Ortschaft Letenye zum Vorschein gekommenen, aus dem 8.-9. Jahrhundert stammenden Gräberfeldes. Zur Untersuchung eigneten sich 14 Skelette. Aufgrund dieser konnte folgendes festgestellt werden:

1. die Männer gehören zu einem taurid-pamirische sowie leicht mongolide Merkmale an sich tragenden Typ, während die Frauen meist den grazil-mediterranen Typ vertreten und vermutlich aus der örtlichen Bewohnerschaft abstammen;

2. der Unterschied zwischen den beiden Geschlechtern bezüglich des Maßes und des Typs ist unzweifelhaft groß;

3. die taxonomische Analyse läßt darauf schließen, daß dieser Gräberfeldabschnitt zum awarischen Volkstum gehört.

HONFOGLALÁS KORI RÉGÉSZETÜNK NÉHÁNY ÖSTÖRTÉNETI VONATKOZÁSÁRÓL

FODOR ISTVÁN

Honfoglalás kori emléanyagunk keleti párhuzamainak vizsgálata őstörténetünk régészeti kutatásának legrégibb s ma is egyik legfontosabb területe. Eredményeinek értékelése azonban gyakran nagy elővigyázatosságot és körültekintést igényel, mivel e párhuzamok nem egy esetben váltak helytelen őstörténeti következtetések forrásaivá. Kétségtelen, hogy a hatalmas területeken elterjedt viseleti tárgyak és fegyverzet az ilyen vizsgálatokat gyakran vezethetik tévútra. Lényegesen értékesebbek azok az analógiák, melyek az egyes etnikumokra sokkal inkább jellemző temetkezési szokásokkal vannak kapcsolatban. Ebből a szempontból rendkívül fontos eredménynek tarthatjuk, hogy honfoglalóink halottas szokásainak párhuzamai az Urál vidékére, nyelvrokonaink lakóterületeire vagy azok közélébe vezetnek bennünket.

Természetesen a honfoglalás kori viselet és fegyverzet párhuzamainak kutatása is komoly eredményeket hozott. Egyre világosabban körülhatárolható az a terület, ahol a X. századi magyar viselet és művészet egyes elemei kialakultak. Az utóbbi évek legfontosabb eredményeiként tarthatjuk számon a honfoglalás kori emléanyagunk legimpozánsabb részét alkotó tarsolylemezek kelet-európai párhuzamainak¹ és veretes tarsolyaink előzményeinek² felkutatását. Honfoglalás kori

¹ A bezdédihez igen közeli cseremiszföldi tarsolylemezt *Erdélyi I.* tette közzé: Arch. Ért. 88 (1961) 95–100.; Újabb, pontosabb rajzát közli: *Dienes I.*, A honfoglalás kora. (Bp. 1970) 47. – Erdélyi István szíves szóbeli közléséből tudom, hogy a közelmúltban szovjetunióbeli tanulmányútja során újabb tarsolylemezeket talált a morsanszki és a kazányi múzeum gyűjteményében.

² *Dienes I.*, FA 16 (1964) 79–112.; A bodrogszerdahelyi és újféhértó-micskepusztai tarsolyunkhoz sok szempontból hasonló a veszelovói temető 5. sírjából előkerült veretes tarsoly. *Halikov, A. H. – Bezubova, E. A.*, Materiali k drevnej isztorii Povetluzsja. (Gorkij 1960) 36., 28. ábra 2. – Az ösmordvin panovói temető 2. sírjában a mi tarsolyainkhoz hasonló bőrtarsoly került elő. Fedelét ezüst lemez borította, amelyen három griff ábrázolása látható növénymintás háttérrel. Sajnos, a lemez nagyon töredékes, így annak sem eredeti alakját, sem méreteit nem lehet megállapítani. Bár az egész kompozíciót nem ismerjük, minden bizonnyal a veszelovói és a bezdédi tarsolylemezek párhuzamait sejthetjük benne. Erre engednek következtetni az iráni művészetből eredeztethető állatalakok. – Materialnaja kultura szredne-cninszkij mordvi VIII–XI vv. (Szaranszk 1969) 13–14., I. t. – Ugyancsak e területről, a jelizavet-mihajlovkai temető 56. sírjából került elő az újféhértó-micskepusztai tarsoly fedőlapjának sarkain levő és a bodrogszerdahelyi rókafej alakú tarsolyveret egy-egy párhuzama: Uo. 56., XXXII. t. 1–2. –

öveink – mint azt az újabb kutatás megállapította – igen sok kelet-európai párhuzammal rendelkeznek.³ A magyar szablyákhoz közel álló kiváló példány került elő az észak-kaukázusi Zmejszkaja kozákszállás mellett feltárt alán temető 14. számú katakombás sírjában.⁴

A korai magyar településekhez és azok leletanyagához is igen sok összehasonlító anyagot találunk a Szovjetunió kelet-európai területein. E párhuzamokat már korábban is felhasználta a magyar kutatás.⁵ Az utóbbi évek feltárásai különösen az Árpád-kori településeinken gyakori cserépüstök kialakulási körzetét tisztázta a korábbinál jóval pontosabban. Ma már aligha vitatható, hogy ez az edénytípus a Kaukázus északi lejtőinek vidékén alakult ki a VIII.–IX. században, s a félnomád életmódot folytató bolgár-török, valamint valószínűleg az alán lakosság körében volt közkedvelt, az általuk létrehozott szaltovói (vagy szaltovó-majacki) műveltség területén.⁶ Később a bolgár-törökök révén terjedt el az Al-Duna vidékén is. A magyarság szintén hasonló módon hozta magával ezt az edényfajta korábbi kelet-európai szálláshelyéről.⁷

A temetkezési szokások igen sok párhuzamát találjuk a Közép-Volgavidéken feltárt VIII–X. századi volgai bolgár temetőkben. (Bolsije Tarhani, Tankejevka, Tyetyusi.) Egyelőre csupán az első kettő értékelhető, mivel ezek leletanyaga nagy-

Más jellegű veretes tarsolyok kerültek elő a mordvinföldi krjukovó-kuzsnovói temetőből: *Ivanov, P. P.*, *Materiali po isztorii mordvi VIII–XI vv.* (Morsanszk 1952) XII. t. 1–4. – és a mi honfoglalás kori temetkezéseinkkel rendkívül sok rokon vonást mutató volgai bolgár tankejevka temetőből: *Kazakov, E. P.*, *Pogrebnij inventar Tankejevskogo mogilnika. Voproszi etnogeneza tjurkojajicsnih narodov Szrednego Povolzsja. Archeologija i etnografija Tatarii. I.* (Kazany 1971) 105., VIII. t. 12. – Különösen érdekes e temető 149. sírjából előkerült palmettás díszű tarsolyfüggeszto: uo. VIII. t. 11.

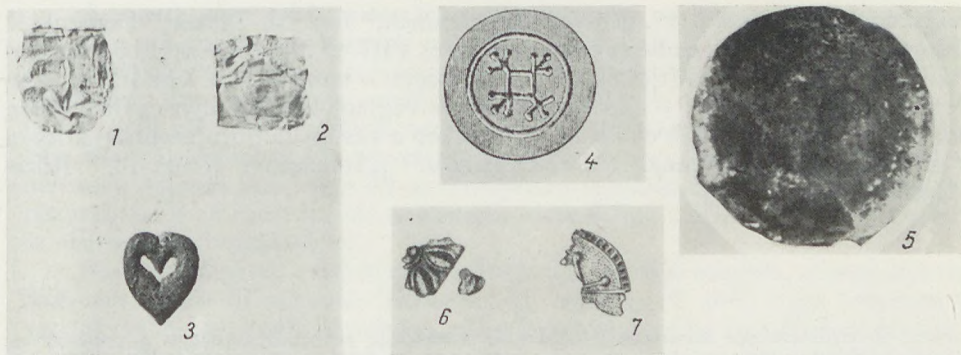
³ *Dienes I.*, *Arch. Ért.* 91 (1964) 18–40.; *N. A. Mazsitov* megkísérelte a baskíriai ún. bahmutyínoi öveket honfoglalás kori öveinkkel rokonítani: *Bahmutinszkaja kultura.* (Moszkva 1968) 78. Nézetünk szerint azonban inkább a későbbi, IX.–X. századi baskíriai övek állnak az utóbbiakhoz közel. – Nagyrészt közöletlenek, 1967. évi ufaí tanulmányutamon volt módomban róluk felvételt készíteni. E temetőfeltárásokról eddig csupán előzetes jelentések és rövid közlemények láttak napvilágot: *Mazsitov, N. A.*, *Novije materiali o rannej isztorii baskir. Archeologija i etnografija Baskirii. II.* (Ufa 1962) 148–157.; *Erdélyi I.*, *Arch. Ért.* 99 (1972) 245–248.; *Ua.*, *Acta Or. Hung.* 25 (1972) 301–312.

⁴ *Kuznecov, V. A.*, *Alanszkie plemena Szevernogo Kavkaza. MIA 106.* (Moszkva 1962) VII. t. 1–4.; *Artamanov, M. I.*, *Isztorija hazar.* (Leningrad 1962) 355. – A zmejszkajai temető 14. sírja a benne talált selyemszövet felirata alapján biztosan keltezhető a XII. sz. első felére. A szablya – a hosszú használatot bizonyító kopásnyomokat figyelembe véve – a XI. sz.-ban készült: *Kuznecov, V. A.*, i. m. 36–37. – Komoly eredményeket hozhatna a Dél-Oroszországban előkerült szablyák vizsgálata, melyek közül jónéhány a mi szablyáinkkal mutat rokonságot. Valószínű, hogy köztük magyar munka is lehet. Ez gyanítható pl. a „Hojnovszkij szablyája”ként nyilvántartott, Kievben talált példányról: *Korzhubina, G. F.*, *Iz isztorii drevnerusszkogo oruzsija XI. v. SzA 13* (1950) 82–83., 4–5. ábra.; *Kirpicznikov, A. N.*, *Drevnerusszkoe oruzsije. I. SzAI EI-36.* (Moszkva–Leningrad 1966) 65., XXXIII. t. 2., 15. ábra.

⁵ *Méri I.*, Árpád-kori népi építkezésünk feltárt emlékei Orosháza határában. RF II:12a. (Bp. 1964)

⁶ *Kuznecov, V. A.*, *Glinjanie kotli Szevernogo Kavkaza. KSzIA 99* (1964) 34–39.; *Pletneva, Sz. A.*, *Ot kocsevij k gorodam. MIA 142.* (Moszkva 1967) 108–110.; *Alekszejeva, E. P.*, *Drevnaja i szrednevekovaja isztorija Karacsaevo-Cserkeszii. Voproszi etnicseskogo i szocialno-ekonomicseskogo razvitija.* (Moszkva 1971) 100–101., 169., 325–327., 336.

⁷ Ezzel a kérdéssel részletesebben foglalkozom majd egy közeljövőben elkészülő dolgozatomban.

1. ábra

részt közölt.⁸ Itt található legnagyobb számban honfoglalás kori lovastemetkezéseink legjellemzőbb változatának – a lábhoz tett lóborros temetkezésnek – kelet-európai párhuzama.⁹ Ezen kívül ilyen lovastemetkezéseket tártak még fel a Csepca-völgyi Midlan-Saj VIII–IX. századi ősudmurt temetőjében,¹⁰ a baskíriai kusulevói (IX–X. sz.),¹¹ itkucsukovói (VIII. sz.), isimbajevói (VIII–IX. sz.) és mrjaszimovói (VIII–IX. sz.)¹² temetőben. A ló koponyáját és végtagjait a halotti tor alkalmával a sírok közt külön gödörbe, vagy a sírgödör betöltésébe temették a Volga-Káma

⁸ Gening, V. F.–Halikov, A. H., Rannie bolgari na Volge. (Moszkva 1964); Halikova, E. A., Pogrebalnij obrjad Tankejevskogo mogilnika. Voproszi etnogeneza tjurkojajicsnih narodov Szrednego Povolzsja. (Kazany 1971) 64–93. – A tankejevcai temető teljes leletanyagának közlése a Studia Archaeologica egyik kötetében fog megjelenni a közeljövőben. A tyetyusi temető (IX.–X. sz.) újabb ásásairól még csupán rövid előzetes ásási beszámoló jelent meg: Halikova, E. A.–Halikov, A. H., Raszkopki v Biljare, Tetjusszkogo mogilnika i karavan-szaraja. Archeologicseskijje otkritija 1970 goda. (Moszkva 1971) 143–144. (1971-ig 63 ősbolgár sír került elő, melyek temetkezési rítusa a tankejevcai temetőéhez hasonló.)

⁹ Bolsije Tarhaniban 62 ilyen sír van, ez a sírok 17%-át teszi ki: Gening, V. F.–Halikov, A. H. i. m. 23.; Tankejevskában pedig 46, a sírok 6%-a. Halikova, E. A., Obscsij komponent v szosztave naszelenija baskirszkogo Priuralja i Volzszkij Bulgarii v VIII–X vv (po materialam pogrebalnogo obrjada mogilnikov). Arheologija i etnografija Baskirii. IV. (Ufa 1971) 117.; Petrenko, A. G., Rannebulgarszkie losadi (po materialam Tankejevskogo mogilnika). Tezisi dokladov molodih ucenih. (Kazany 1967) 79–80.

¹⁰ Gening, V. F., Midlan-Saj – udmurtszkij mogilnik VIII–IX vv. VAU 3 (1962) 7–111.

¹¹ Erdélyi I., Acta Arch. Hung. 13 (1961) 317.

¹² Viktorova, V. D., Materiali k arheologicseskij karte pamjatnikov epohi zseleza v juznoj Baskirii. VAU 4 (1962) 166.; Mazsitov, N. A., Novie materialy. . . 153–154. (A mrjaszimovói 1. kurgánban a DNY-i tájolású váz bal oldalán, a lábsont mellett került elő a ló koponyája, négy lába és farkcsontjai. Ugyanilyen helyzetben feküdt az isimbajevói 1. kurgán lovassírja is. – Az említett VIII–IX. sz.-i baskíriai temetőket N. A. Mazsitov tárta fel. Ezúton is köszönöm, hogy ásási dokumentációját tanulmányozhattam.) – Ezek alapján úgy tűnik, egyelőre jogos kétkedéssel kell fogadnunk Balint Csanád azon gondolatát, hogy a lábhoz tett lóborros temetkezés magyar eredetű: MFMÉ 1969. 113., 1970. 42. – Jelenleg nem látszik eldönthetőnek, hogy milyen etnikumú környezetben alakult ki ez a temetkezési szokás. Kétségtelen viszont, hogy nem csupán a magyarságnál dívott a IX–X. században, amit a fenti temetők igazolnak, melyek közül csupán a tankejevcai esetében tehetjük fel magyar népcsoport jelenlétét: Kazakov, E. P., K vop-

vidékének nagy részén. (Pl. Birszk,¹³ Szterlitamak,¹⁴ Kamisli-Tamak,¹⁵ Demenki,¹⁶ Kanevo,¹⁷ valamint az említett volgai bolgár és VIII–IX. századi baskíriai – Sztarohalilovo, Isimbajevo, Mrjaszimovo, Karanajevo – temetők.) A legkorábbi részleges lovastemetkezések – a ló koponyáját és végtagjait az elhunyt egyik oldalán a sír hosszában helyezték el – a Káma vidéken a későpjanobori (azelinói) korban (III–V. sz.) jelentek meg. (Mari-Luguvoje,¹⁸ „Atamanovi Kosztyi”,¹⁹ Rozsdesztveno.²⁰)

roszu ob etnicseszkom szosztave i lokalizacii naszelenija rannebulgarszkogo goszudarsztva. Teziszti dokladov naucsnoj konferencii molodih ucsejnih. (Kazany 1967) 78. Fodor I., *ÉlTud* 26 (1971) 351–352. – Az viszont valószínűnek látszik, hogy az Ural és a Közép-Volga vidékén volt elsősorban elterjedve ebben az időben ez a temetkezési szokás, és a magyarság is innen vitte új hazájába, halottas szokásai egy másik fontos elemével, a szemfedővel együtt, melyről az alábbiakban lesz szó. Ez természetesen nem jelentheti azt, hogy a későbbi, honfoglalás kori lovastemetkezéseknek csupán ezt az egyetlen formáját kell magyarnak tekintenünk s a más típusú lovastemetkezések esetében feltétlenül idegen etnikumot sejtünk, hiszen a magyarság az Ural-vidéktől a Kárpátokig megtett hosszú vándorlása során temetkezési szokásait nem egy új elemmel gazdagította. – A fentiekkel kapcsolatban különösen érdekes a Kelet-Európában megjelenő hunok temetkezése, ugyanis bizonyíthatóan náluk jelenik meg először a lóboros temetkezés. Ezek közül néhány erősen emlékeztet a mi lábhoz tett lóboros temetkezéseinkre. Pl. Verhne-Pogromnoje (Volgogradi Terület) 4. kurgán 3. sír: *Zaszeckaja, I. P.*, Polihromnije izdelija gunnszkogo vremeni iz pogrebenij Nizsnego Povolzsja. Arh. Szbornik Gosz. Ermitazsa 10 (1968) 35–36.; *Ua.*, Oszobennoszti pogrebalnogo obrjada gunnszkij epohi na territorii sztepej Nizsnego Povolzsja i Szevernogo Pricsernomorja. Arh. Szbronnik Gosz. Ermitazsa 13 (1971) 67., 2. ábra 3. – Erre korábban – Fettich Nándor közlésére hivatkozva – már *László Gyula* is felhívta a figyelmet: A koroncói lelet és a honfoglaló magyarok nyerge. *AH* 27. (Bp. 1943) 47. 11. j. – *I. P. Zaszeckaja* valószínűnek tartja, hogy ez a fajta lovastemetkezés a mai Kazahsztán területén alakult ki. Sajnos, egyelőre még igen kevés ilyen lovassírt ismerünk s azoknak nagy része sem hiteles ásatással került napvilágra: Oszobennoszti. . . 61–62. irodalommal.

¹³ *Mazsitov, N. A.*, Bahmutinszkaja kultura. 29., 71.

¹⁴ *Abmerov, R. B.*, Mogilnik bliz g. Szterlitamaka. *SzA* 22 (1955) 159.

¹⁵ *Mazsitov, N. A.*–*Psenicsnjuk, A. H.*, Kamisli-Tamakszkij mogilnik. *Arheologija i etnografija Baskirii. III.* (Ufa 1968) 38., 41. (i. e. II.–i. sz. I. század.)

¹⁶ *Gening, V. F.*, Demenkovszkij mogilnik – pamjatnik Lomovatovszkoj kulturi. *VAU* 6 (1964) 101.

¹⁷ *Gening, V. F.*–*Goldina, R. D.*, Pozdnelomovatovszkie mogilniki v Komi-Permjackom okruge. *VAU* 9 (1970) 37., 51. – Hasonló jelenségek figyelhetők meg az egész Káma-vidéken a lomovátovói és a korai rodánovói korban, egészen a X. századig. *Oborin, V. A.*–*Balaszko, L. A.* Itogi izucszenija pamjatnikov pozdnego zseleznogo veka i ruszszkoj kolonizacii Verhnego Prikamja. *UZPGU* 191 (1968) 38. – Lócsontokat és lókoponyákat találtak továbbá a zaoszinovói és a „Gorodok” nevű temetőben is, a sírok közé ázott áldozati gödrökben. Ezek a temetők minden bizonnyal a gljadenovói műveltséghez tartoznak (i. e. II.–i. sz. III. sz.): *Poljakov, Ju. A.*, Itogi izucszenija pamjatnikov gljadenovszkoj kulturi v Verhnem i Szrednem Prikamje. *UZPGU* 148 (1967) 211.

¹⁸ *Halikov, A. H.*, Ocserki isztorii naszelenija Marijszkogo kraja v epohu zseleza. *Trudi Marijszkoi arheologicseszkoj ekspedicii. II.* (Joskar-Ola 1962) 164., 170–171., 177.

¹⁹ *Talickaja, I. A.*, Materiali k arheologicseszkoj karte baszszejna r. Kami. *MIA* 27. (Moszkva 1952) 19.; *Szmirnov, A. P.*, Ocserki drevnej i szrednevekovoj isztorii narodov Szrednego Povolzsja i Prikamja. *MIA* 28. (Moszkva 1952) 76.; *Szpicin, A. A.*, Drevnoszti baszszejnov rek Oki i Kami. *MAR* 25. (Szanktpeterburg 1901) 8–9.

²⁰ *Szjarosztin, P. N.*–*Halikova, E. A.*–*Halikov, A. H.*, Raboti v zone Kujbisevskogo vodohraniliscsa. *Arheologicseszkie otkritija 1970 goda.* (Moszkva 1971) 142.; *Koszmenko, M. G.*–*Szjarosztin, P. N.*–*Halikov, A. H.*, Raboti v zone Kujbisevskogo vodohraniliscsa. *Arheologicseszkie otkritija 1971 goda.* (Moszkva 1972) 203.

A temetkezési szokások egy másik fontos eleme, melyhez a Volga–Urál vidékén igen sok értékes párhuzamot találunk, az ezüst halotti szemfedők használata. Ezek meglétét honfoglalás kori sírjainkban Dienes István igazolta, tanulmányában rávilágított ezek jelentésére, mely az obi-ugorok halottas szokásaival magyarázható.²¹ Igen helyesen állapította meg, hogy a halotti szemfedő használatának szokása akkor alakulhatott ki a magyarságnál és az obi-ugoroknál, amikor a két rokon nép még egymás közelében élt az őstörténeti területeken.²² Ezt a megállapítást támasztják alá az ezüst halotti szemfedők Urál–Káma-vidéki leletei is, melyekről az alábbiakban beszámolunk.

Honfoglalóinknál a halott arcát bőrrel vagy textillel lefedték, a szem és a száj fölé ezüstlemezt (Tiszaeszlár-Bashalom, II. temető, 10. sír²³) vagy ezüstveretet varrtak (Pilín-Leshegy²⁴). Aranylemezeket hazánkban eddig egy alkalommal leltek a Hajdúböszörmény melletti Vid pusztán²⁵ (1. ábra 1–3). A négyszögletes lemez a jobb szemüreg felett, a pajzs alakú (mindkettő 2=2 cm) és a szív alakú bronzveret a szájban került elő. A két aranylemezt minden bizonnyal a szemek helyére, a veretet pedig a száj fölött varrták az arclepelre. A vidi leletek érdekessége a szemlemezek anyagán kívül abban áll, hogy itt lemezek és veret együtt fordulnak elő. Másutt hasonló jelenséget még nem figyeltek meg.²⁶

A halotti szemfedő használata – mint Dienes István kimutatta – általános volt honfoglalóinknál s nem tulajdonítható csupán egy valamely törzs vagy népcsoport szokásának.²⁷ Az ezüst lemezek vagy veretek kivétel nélkül a gazdagabb férfi sírokban fordulnak elő. A fenti megállapításokat néhány, újabban előkerült lelet is megerősítette. A korábbi lelőhelyeket – ahol a legtöbb esetben csak sejteni lehet a szemfedő meglétét a sírban – itt nem soroljuk fel,²⁸ csupán két újabb előfordulását említjük meg.

A szabadkígyósi (Békés m.) Pál ligeti táblában feltárt honfoglalás kori temető 7. sz. férfi sírjában a koponya bal szemgödrében bronz veretet talált Bálint Csanád, s ennek az előlapjára tapadt textilmaradványt is sikerült megfigyelnie.²⁹ Ugyanitt a 8. sz. férfi sírban mindkét szemüregben bronzveret volt (az egyik aranyozott), az egyikben a felvarrásra szolgáló cérna maradványával.³⁰ A szomszédos – a tangazda-

²¹ Dienes I., Arch. Ért. 90 (1963) 108–112.

²² Uo. 110.

²³ Uo.

²⁴ Nyáry J., AK 9 (1873) 18. – Ez volt az első eset, amikor megfigyelték a halotti szemfedő maradványát. A lelet kapcsán Nagy Géza már megsejtette valódi rendeltetését is: „B. Nyáry J. említi, hogy a pilini első sírban a lovas szemüregében egy-egy pajzs alakú ezüst boglárt leltek. Ez a szokás, ha csakugyan megvolt az ősmagyar korban, arra a babonára vezethető vissza, hogy nem jó, ha nyitva maradnak a holt szemei, mert maga után hívja még abban az esztendőben azt, akire ránkéz.” Arch. Ért. 13 (1893) 234.

²⁵ Sőregi J., DMÉ 21 (1926) 18., I. t.

²⁶ Szintén egyedülálló jelenség Dienes Istvánnak az a megfigyelése, hogy az említett tiszaeszlár-bashalmi sírban az orr tájékán egy gombot erősítettek a bőr arclepelre. Dienes I., A honfoglalás kora. A magyar régészet regénye. (Bp. 1968) 189.

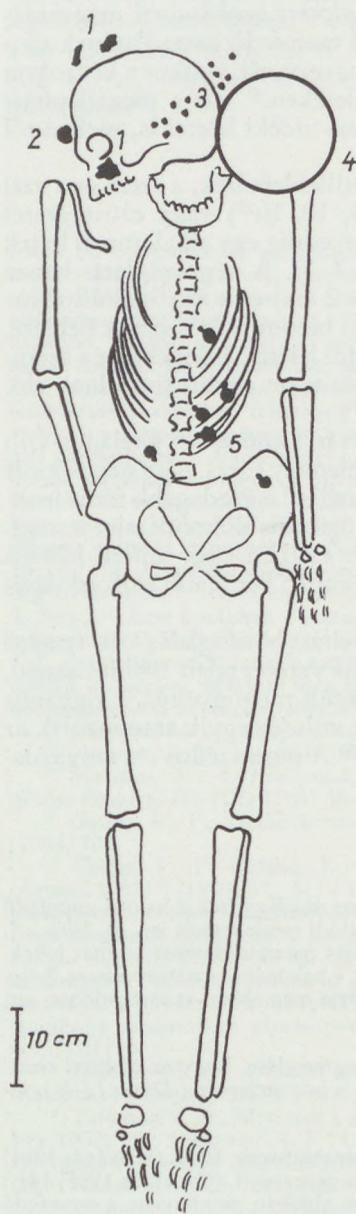
²⁷ Ua., Arch. Ért. 90 (1963) 108–109.

²⁸ Uo.; Ua., A honfoglaló magyarok. A kisvárdai vár története. Szerk. Éri I. (Kisvárdai 1961) 148–149.; Ua., A honfoglaló magyarok. Orosháza története és néprajza. I. (Orosháza 1965) 141.; Dienes I. a rakamazi rangos honfoglalás kori temető minden sírjában megfigyelte a szemfedő maradványait: A magyar régészet regénye. 190.

²⁹ Bálint Cs., BMMK 1 (1971) 59–60., 12. ábra.

³⁰ Uo. 64–66., 14–15. ábra.

4. sír

2. ábra

ság homokbányájában előkerült – X. századi temető 26. sz. férfi sírjában a koponyán a fogak fölött ezüst veret feküdt, alatta és környékén valószínűleg bőr vagy textil okozta elszíneződést észlelt az ásató.³¹ Magam az 1968 őszén feltárt sóshartyán-hosszútetői X. századi temető 4. sz. férfi sírjában (2. ábra) a koponya felett és a szemgödör környékén figyelt meg zöld rozsdafoltokat, a jobb szemgödör mellől a peremén és közepén díszített ezüstlemez (pénz?) töredéke (1. ábra 7), a bal szemgödör alatt pedig egy rozettás ruhaveret két töredéke (1. ábra 6) került elő. (További mellékletek: gyöngyök, bekarcolt hullámvonalakkal díszített agyagedény és 6 db bronz gomb – 2. ábra 3–5).³² Kétségtelen, hogy a szemgödörknél talált három ezüst töredék a halotti szemfedő tartozéka volt.

Honfoglalóink halotti szemfedőinek legközelebbi párhuzamát nyelvrokonnainknál, az obi-ugoroknál találjuk. Az obi-ugor halottas szokások egyik igen fontos eleme, hogy a halott arcát szarvasbőrrel vagy textillel letakarják, majd a szemek, a száj, az orr és a fül helyére rézgombokat, vereteket, vagy ezüst- és rézpénzeket varrnak.³³ A néprajzi kutatások alkalmával feljegyzett szokás rendkívül régi, mintegy ezeréves hagyományokkal rendelkezik legközelebbi rokonainknál. D. T. Janovics a Kis-Ob Halasz-Pogor nevű szigetén, Szalehard mellett, 1909-ben egy zömében XVII–XVIII. századi vogul-nyenyec temető 360 sírját tárta fel. A

³¹ Uo., 40., 26. ábra. – A lelettel még a közlemény megjelenése előtt megismerkedhettem Bálint Csanád szívességéből.

³² A temető X. századi, közöletlen, a szerző ásatása. RF I:22. (Bp. 1969) 51.

³³ Csernecov, V. A., Predsztaŭlenie o duse u obszkih ugrov. Iszszledovanija i materialy po voprosam pervobitnih religioznych verovanij. Trudi Insztituta Etnografii 51 (1959) 143.; Karjalainen, K. F., Die Religion der Jugra-Völker. I. FFC 41. (Porvoo 1921) 93.

halottak többségének arca szövettel vagy bőrrrel volt lefedve, melyre a szemek és a száj helyén rézgombokat varrtak.³⁴ Egy másik, a XIX. század közepére keltezhető osztják temetőrészletet Sz. I. Rudenko tárt fel 1909-ben az Ob-vidéken, szintén Szalehard (akkor Obdorszk) közelében. A kiásott 16 sír majdnem mindegyikében megfigyelte, hogy a halottak arcát kendővel letakarták (három selyemkendő maradványait mentette meg az ásató), majd fejükre réz- vagy vasüstöt borítottak.³⁵ Annak ellenére, hogy az ásató nem tesz említést a szemek és a száj jelöléséről, kétségtelen, hogy itt is az említett szokás egy későbbi változatáról beszélhetünk.

A fentieknél jóval korábbi a Barszov Gorodok-i temető, melyet 1891-ben tárt fel Fredrik Martin svéd kutató az Ob folyó jobb partján, Szurgut közelében. Összesen 108 sír került napvilágra.³⁶ A temető a VIII–IX. századra keltezhető s benne az obi-ugorok hagyatékát láthatjuk.³⁷ A 21. sz. gazdag férfi sírból vékony, négyszög alakú bronzlemez került elő (4,7 × 1,1 cm), melyet F. Martin „szemöldök-dísz”-nek (Augenbrauensmuck) határozott meg.³⁸ A 83. számú, szintén gazdag férfi sírban két kerek, vékony ezüstlemezt találtak. Az egyik felülete sima (átm.: 3,15 cm; 1. ábra 5), a másik négyszöggel és levélmotívummal díszített (átm.: 3,2 cm; 1. ábra 4).³⁹ T. J. Arne helyesen ismerte fel ezek rendeltetését s a Brodiban előkerült leletre, valamint az obi-ugor halottas szokásra hivatkozva az arclepelre varrott szemfedőnek határozza meg őket.⁴⁰ A Barszov Gorodok-i leletek kétségtelenül igazolják tehát, hogy a halotti szemfedő általunk vizsgált formáit már a VIII. századtól megtaláljuk az obi-ugoroknál. Ennél korábbi leletekről nincs tudomásunk. Egyelőre más hasonló korú temetőből sem ismeretes, aminek a vidék igen gyér régészeti kutatottsága lehet a fő oka, hiszen F. Martin óta tudomásunk szerint itt nem tártak fel VIII–XI. századi temetőket.

A szemfedők másik nagy elterjedési területe a Káma folyó vidéke (3. ábra), ahol a késő lomovátovói (VI–VIII. sz.) és korai rodánovói (IX–XI. sz.) sírokban találtak ezüst és egy esetben arany szemfedőket.

A Káma bal oldali mellékfolyója, a Szilva jobb partján, Kungurtól északra két későlomovátovói, VIII. századra keltezhető temetőből kerültek elő szemfedők.

³⁴ Dienes I., Arch. Ért. 90 (1963) 109–110., 2. ábra.; *Mogilnikov, V. A.*, Elementi drevnih ugorszkij kultur v materiale hantijszkogo mogilnika Halasz-Pogor na Obi. Arheologija i etnografija Baskirii. II. (Ufa 1964) 265. – A gombok arclepelre való felvarrásának szokása a honfoglaló magyarok körében sem volt ismeretlen, mint azt az említett tiszzaeszlár-bashalmi lelet is példázza (26. j.).

³⁵ Rudenko, Sz., Predmeti iz osztjackogo mogilnika vozle Obdorszka. (Szanktpeterburg 1914) 2., 8., 11. – A szemfedő használatának még egy esetéről tudunk, egy Tomszk mellett feltárt XV.–XVI. századi női sírban, ahol a selyem arclepelre a szemgödörök fölé két kerek bronzveretet varrtak. *Grinevics, K. E.*, (szerk.) Baszandajka. Szbornik materialov i iszszledovanij po arheologii Tomszskoj oblasti. (Tomszk 1947) 29., LXVI. t. Valószínű, hogy ez szintén obi-ugor vagy szamojéd temetkezés. Vö. *Pelich, G. I.*, Proiszhoszenie szelkupov. (Tomszk 1972) 79–80, 115–117, 180, 264–267, 278. (G. I. Pelich könyve – mellyel Veres Péter baráti szivességéből ismerkedhettem meg – már kéziratomban lezárása után jelent meg, ezért gazdag anyagát itt nem hasznosíthattam.)

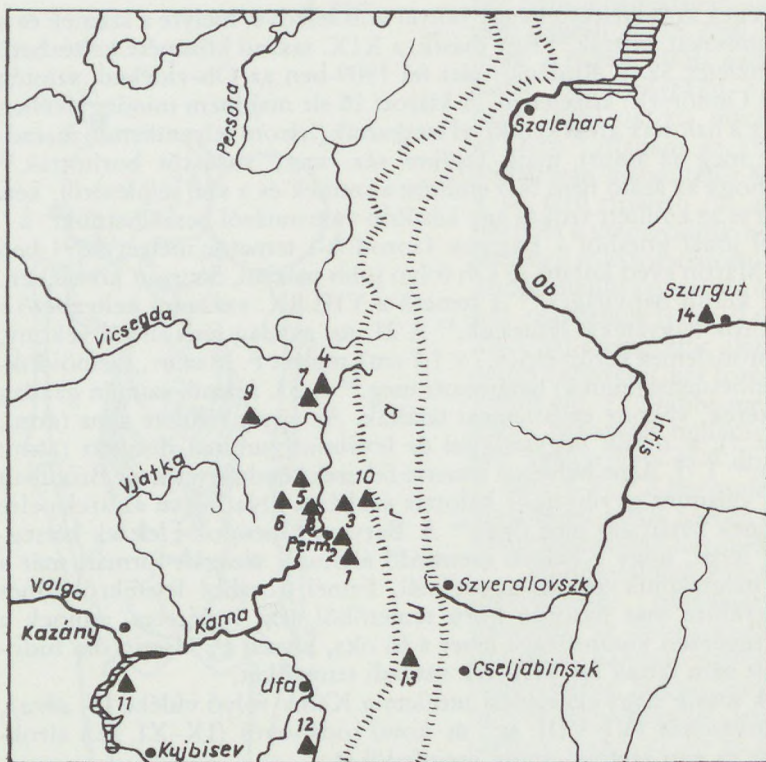
³⁶ Közlése: *Arne, T. J.*, Barsoff Gorodok. (Stockholm 1935)

³⁷ Uo. 80., 89–90.; *Černecov, V. N.*, Nizsneje Priobje v I. tiszjacseletii nasej eri. MIA 58. (Moszkva 1957) 198–213.

³⁸ *Arne, T. J.*, i. m. 28.

³⁹ Uo. 52., 154–155. ábra.

⁴⁰ Uo. 69.

3. ábra

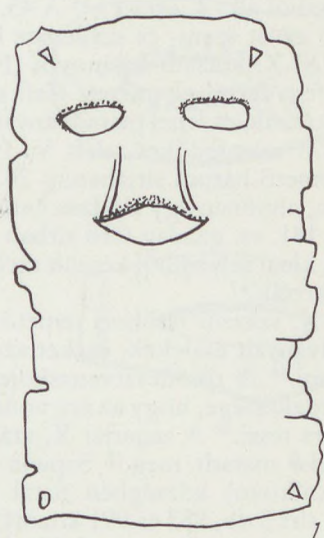
A Gorbunjata melletti temető egyik férfi sírjában a szemek és a száj helyén vékony aranylemezről készült szemfedőt találtak, melyek közepén készítőik rombusz alakú nyílásokat vágtak⁴¹ (4. ábra 4–5). Az előbbitől délre feltárt Brodi melletti temetőből ezüst szemfedő került elő.⁴²

A Káma felső folyásának vidékén a rodánovói műveltség korai szakaszába sorolható pleszói temetőből (IX–X. sz.) több, az egész arcot takaró ezüst szemfedő került elő. A 6. sz. gyermeksírban talált szemfedő, melyek a szemek és a száj helyét kivágták, nemcsak az arcot, hanem a nyakat is fedte (4. ábra 1).⁴³ A 26. sz. gazdag férfi sírban, melyet V. A. Oborin vezéri sírnak tart, az előbbihez hasonló

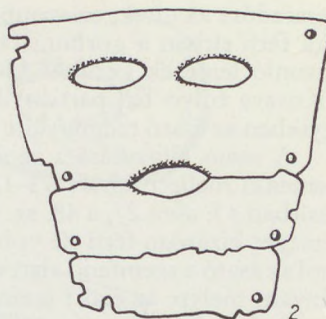
⁴¹ Otcset Imperatorszkjoi arheologiceszkjoi komiszsziia za 1898 god. (Szanktpeterburg 1901) 47.; Talickaja, I. A., i. m. 100.

⁴² Kazakov, E. P., O naznacsennii pogrebalnih licevih pokritij Tankejevskzogo mogilnika (ob odnom elemente pogrebalnogo obrjada). UZPGU 191 (1968) 234. – Brodi temetőjének leletanyagát a leningrádi Ermitázsban őrzik (ltsz.: 564/1–338), melyet 1971 szeptemberi tanulmányutam alkalmával átnéztem, a szemfedő azonban nincs a gyűjteményben.

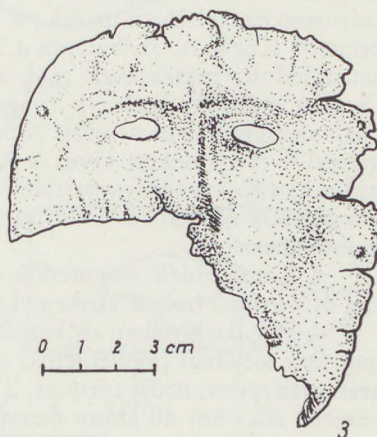
⁴³ Uo. 233., II. t. 6.; Oborin, V. A., Raszkopki pamjatnikov zseleznogo veka v Verhnem Prikamje. VAU 2 (1962) 97–99.

1

2

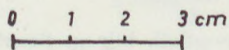
3

4

5

4. ábra

szemfedőre akadtak, ez azonban három részből áll (4. ábra 2).⁴⁴ A 43. sz., ugyan-csak férfi sírban a gorbunjataihoz hasonló ezüst szem- és szájelemez került elő.⁴⁵ Hasonló lemezek kerültek elő a szintén IX–X. századi bajánovói (Felső-Káma, a Koszva folyó bal partján) két gazdag, fegyverrel eltemetett férfi sírjában. Az egyikben az ásató megfigyelte a szövetből készült arclepel maradványait.⁴⁶

A szem eltakarására szolgáló, kivágott szemfedőket talált V. F. Gening a Demenki mellett feltárt VI–IX. századi temető három sírjában: a 26. sz. gazdag fiúsírban (5. ábra 2), a 48. sz. feldúlt sírban, ahonnan egy lándzsa került elő, tehát kétséget kizáróan férfi sír volt, valamint a 141. sz. gazdag férfi sírban (5. ábra 1), ahol az ásató a szemfedő alatt megfigyelte a kínai selyemből készült arclepel maradványait, melyre az ezüst szemfedőket felvarrták.⁴⁷

A Cserdintől nem messze feltárt IX–X. századi redikori temető két gazdag férfi sírjában ezüst halotti maszkok maradványait észlelték, ezeket azonban rossz megtartásuk miatt nem tudták megmenteni.⁴⁸ A rozsdesztvenszkojei temetőből származó ezüst halotti maszk (4. ábra 3) érdekessége, hogy az arc vonásait is megőrizte.⁴⁹ Korát A. A. Szipicin a X. századra teszi.⁵⁰ A zagarjei X. századi temető ezüst halotti maszkjának csak kis töredéke maradt meg.⁵¹ Szipicin 1894-ben a Cserdin melletti Anikovo (vagy Malo-Anikovo) községben fiatal nő sírjában talált az arcra helyezett ezüst szemfedőt. A sírt 5 db, 953 és 991 között vert dirhem keltezi.⁵² A fentiekén kívül a Káma-vidéken két ezüst szemfedő előkerüléséről tudunk: a Koszva folyó partján feltárt X. századi lavrjátai temetőben⁵³ és a Szvetik nevű szikla mellett levő áldozati helyen, az utóbbi ovális, majdnem kerek alakú halotti maszk.⁵⁴

A Káma-vidéki szemfedők és maszkok hasonmásai a VIII–X. századi baskíriai és a volgai bolgár tankejevukai temetőből ismertek.

A Dél-Baskíriában előkerült VIII–X. századi szterlitamaki temető egyik gazdag férfi sírjában (mellékletek: szablya, kengyelek, zabla, 11 nyílcsúcs, gombok, arab aranypénz, ezüst torques, 2 db ezüst fülbevaló, ezüstcsésze, ezüst csatok, övveretek stb.) két db arany szemfedőt találtak, melyeken a kámaiakhoz hasonlóan rombusz alakú kivágás van (5. ábra 3–4).⁵⁵ Ugyanígy alakú két ezüst szemfedő került elő e temető 1951-ben feltárt gazdag női sírjában (5. ábra 5–6).⁵⁶ Baskíria

⁴⁴ Ua., Kamszkaja arheologiceszkaja ekspedicija. Arheologija i etnografija Baskirii. II. (Ufa 1964) 204., 2. ábra 17.

⁴⁵ Kazakov, E. P., O naznacsennii. . . 232–233.

⁴⁶ Oborin, V. A., Pamjatniki rodanovszkoj kulturi u szela Tabori. KSzIIMK 65(1956) 112.

⁴⁷ Gening, V. F., Demenkovszkij mogilnik . . . 101., 131., 134., 145., VII t. 12–13.

⁴⁸ Lugenov, I. A., Redikarszkij mogilnik. KSzIIMK 57(1955) 125–126.

⁴⁹ Szipicin, A. A., Drevnoszti Kamszkaj Csudi po kollekci Teplouhovih. (Szanktpeterburg 1902) XX. t. 10.

⁵⁰ Uo. 30.; Teplouhov, F. A., Drevnoszti Permszkaj Csudi v vide basznoszlovih ljudej i zsvotnih. Permszkij Kraj. II. (Perm 1893) 57., I. t. 8. Ez utóbbi munkában találjuk a szemfedő első közlését, melyre Mesterházy Károly hívta fel a figyelmemet.

⁵¹ Szipicin, A. A., Drevnoszti Kamszkaj Csudi. XXXI. t. 28.; Talickaja, I. A., i. m. 134.

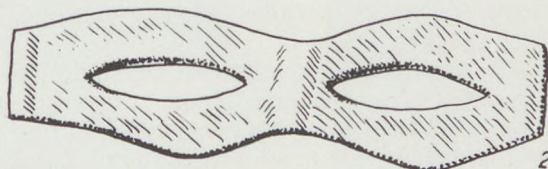
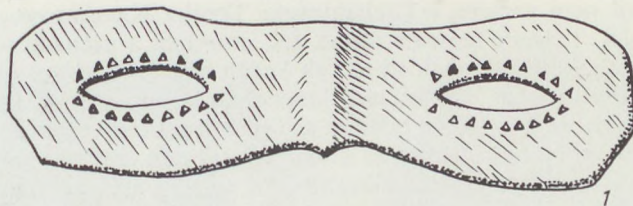
⁵² Uo. 159.

⁵³ Gening, V. F., Demenkovszkij mogilnik. 101.

⁵⁴ Erről csak E. P. Kazakov utalásából tudunk: O naznacsennii . . . 234. – Közöletlen, ezért a lelőhelyet sem tudtuk térképünkön bejelölni.

⁵⁵ Ahmerov, R. B., i. m. 159., V. t. 5.

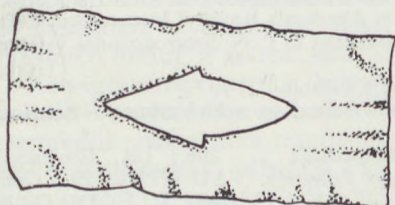
⁵⁶ Iscserikov, P. F., Alanszkij mogilnik bliz g. Szterlitamaka. KSzIIMK 47(1952) 81.; Rudenko, Sz. I., Baskiri. Isztoriko-etnograficeszkije ocserki. (Moszkva–Leningrad 1955) 27., 19. ábra.

0 3 cm

0 1 2 3 4 5 cm

5. ábra

keleti határtól nem messze, a Cseljabinszki Terület Kaszkinovo nevű községe mellett VIII–IX. századi temetőt tártak fel, ahonnan a szemeket és a száját az említett módon jelölő ezüst halotti maszk került elő.⁵⁷

E temetkezési szokás legtöbb emléke eddig a korai volgai bolgár tankejevukai temetőből ismert, ahol 15 sírban találtak az egész arcot fedő ezüst halotti maszkot. Ezeken a kámaiakhoz hasonlóan van kivágva a szemek és a száj helye (6. ábra 1). A maszkok alatt több esetben előkerültek a selyem arcleplek maradványai is, amelyekre a vékony ezüstlemezeket felvarrták. A 300. sz. sírban majdnem sértetlen állapotban sikerült megmenteni (6. ábra 2). A szemfedős sírok nagy része gazdag, többnyire fegyveres férfi sírja (közülük négy lovassír), csupán négy női sírt találunk köztük.⁵⁸

A fentiekből világosan kitűnik, hogy az ezüst szemfedő használata nagyjából egyidőben (VIII–X. század) és ugyanazon földrajzi környezetben (az Ural–Káma és az Ob folyó vidéke) figyelhető meg. Ezeken a területeken a régészeti emléksanyag sok más vonatkozásban is rokon, amit az Urálon túl és a Káma-vidék kutatói már nem egy esetben meggyőzően kimutattak.⁵⁹ Az is kétségtelen, hogy ez utóbbi két terület lakossága között etnikai rokonság volt: az Ob-vidéken a vogulok (manysik) és osztjákok (chantik) elődei, a Káma felső folyásának vidékén pedig a komik (zürjének) elődei éltek. (A fentebb említett X–XV. századi rodánovói műveltség lakossága és későbbi zürjének közti közvetlen genetikai kapcsolat bizonyítottan látszik.⁶⁰ Abban sem kételkedhetünk, hogy a rodánovói műveltség a lomovátovóiból – pontosabban annak északi csoportjából – alakult ki.⁶¹) E területekkel sok vonásában rokonságot mutat a szterlitamaki és a tankejevukai temető is, bár ezek etnikai meghatározása egyelőre bizonytalan. Az előbbit alán,⁶² magyar,⁶³ ugor-török⁶⁴ népiségűnek tartják. (Sajnos, e temető sírjainak többségét nem régész tárta fel, hanem földmunkák alkalmával kerültek elő, ezért a temetkezési rítusról alkotott képünk meglehetősen hiányos.) A tankejevukai temető használati kétségtelenül vegyes etnikumúak voltak, s benne jelentős volt a finnugor

⁵⁷ Közöletlen. A leletről E. A. Halikova dolgozatából értesültünk: Obscsij komponent ... 119.

⁵⁸ Gening, V. F.–Halikov, A. H., i. m. 73.; Kazakov, E. P., O naznacsennii ... 230–239., I. t.; Ua., Pogrebalnij inventar ... 126., XXIII. t.; Halikova, E. A., Pogrebalnij obrjad ... 81–82., 6., 8–10. ábrák. – A tankejevukai temető leletanyagát – köztük a szemfedőket is – 1967 januárjában módomban volt tanulmányozni a Szovjet Tudományos Akadémia Kazanyi Intézetében. Önzetlen, baráti segítségükért A. H. Halikovnak, E. P. Kazakovnak és P. N. Sztarosztinnak tartozom köszönettel. (A 6. ábra fotói saját felvételeim.)

⁵⁹ Arne, T. J., i. m. 89.; Csernecov, V. N., Nizsneje Priobje ... 137.

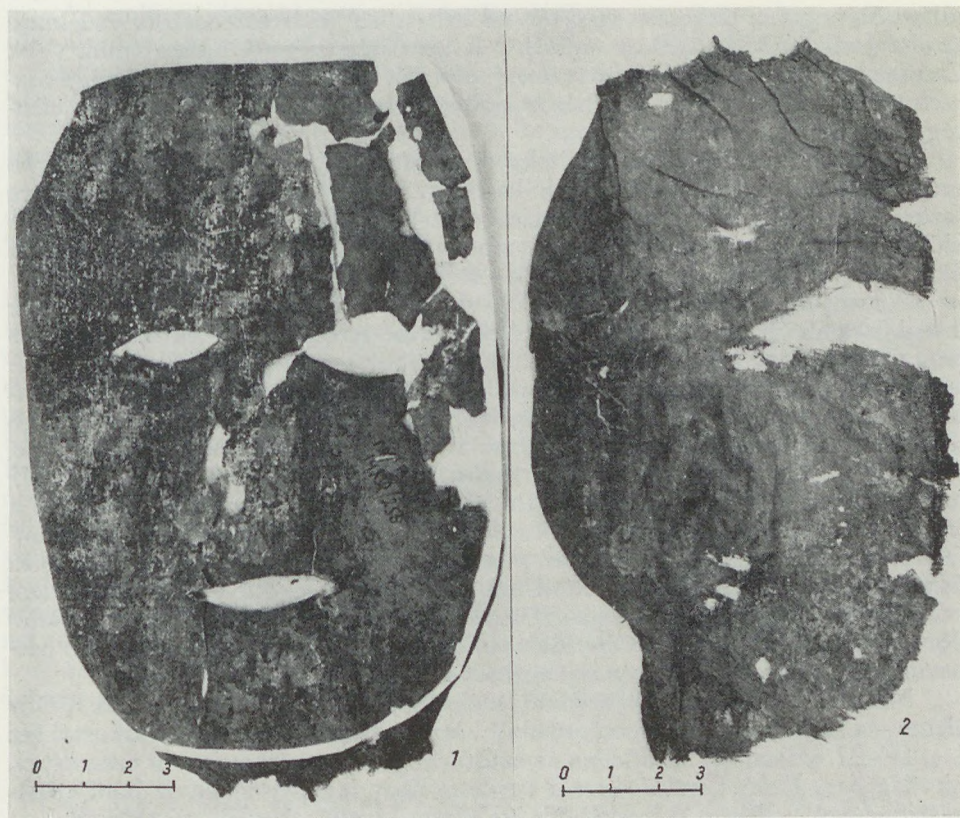
⁶⁰ Oborin, V. A., Nekotorie itogi i zadaci izucsenija zseleznoho veka Verhnego i Szrednego Prikamja. VAU 1(1961) 64.

⁶¹ Uo.; Ua., Kamszkaja arheologicseskaja ekspedicija ... 206.; Ua., Etnicseszkie oszobennoszi szrednevekovih pamjatnikov Verhnego Prikamja. VAU 9(1970) 29.; Gening, V. F., Demenkovszkij mogilnik ... 124–125.; Erdélyi, I.–Ojtozi, E.–Gening, V. F., Das Gräberfeld von Newolino. AH 46. (Bp. 1969) 54–55.; Fodor I., Arch. Ért. 98(1971) 292–293.

⁶² Abmerov, R. B., i. m. 170.; Iscserikov, P. F., i. m. 81.; Szmirnov, A. P., Zseleznij vek Baskirii. MIA 58. (Moszkva 1957) 50.; Rudenko, Sz. I., Baskiri ... 29.

⁶³ Merpert, N. Ja., Ugorszkie (vengerszkie) plemena v juzsnoruszszkih sztepjah. Ocserki isztorii SzSzsZr III–IX vv. (Moszkva 1958) 677.

⁶⁴ Gening, V. F., K voproszu ob etnicseszkom szosztave naszelenija Baskirii v I. tiszjaneseletii naseji eri. Arheologija i etnografija Baskirii. II. (Ufa 1964) 127–128.

6. ábra

eredetű népcsoportok aránya.⁶⁵ Ezzel magyarázható a leletanyag nem csekély részének eredete és a temetkezési szokások jónéhány eleme, köztük az ezüst szemfedő használata is. Valószínű, hogy a szterlitamaki temetőben eltemetettek részben szintén finnugor származásúak voltak.

Kétségtelennek tartjuk, hogy a magyarságnál is ebben az Urál-vidéki etno-kulturális környezetben alakult ki az ezüst szemfedő használatának szokása. Bár a szemfedők alakja nem mindenütt egyforma (az egész arcot befedő maszkok, szem- és szájlemezek, valamint a szövethől készült arclepelre felvarrt ezüstlemez-kék és veretek), e szokás vallási hiedelmekben gyökerező háttere minden bizonynyal azonos volt, s ezt az obi-ugorok említett halottas szokásával magyarázhatjuk. Az ő hitük szerint a szemfedőnek kettős szerepe van: eltávolítja a halottat az élők

⁶⁵ Halikova, E. A., Pogrebalnij obrjad ... 92.; Kazakov, E. P., Pogrebalnij inventar ... 154–155.

világától, hogy ne térhessen vissza és ne árthasson,⁶⁶ másrészt viszont védelmezi az eltávozót a túlvilág gonosz erőitől.⁶⁷ E kettősség érthető, hiszen – mint V. N. Csernecov írja – az elhunyt iránti szeretet és a tőle való félelem elemei annyira összefonódtak, hogy rendkívül nehéz megmagyarázni, hogy egy-egy bizonyos jelenség melyikkel kapcsolatos.⁶⁸

Közös hitvilági hátteret feltételez a szemfedők hasonló előfordulási körülménye is. Mind az Urál-vidéken, mind a magyarságnál – ritka kivételtől eltekintve (az egyik szterlitamaki és négy tankejevkaei sír) – gazdag férfi sírokban fordulnak elő. A másik közös vonás, hogy a szövetből vagy bőrből készült arclepelre varrták őket. (Majdnem mindegyiken láthatók a felvarráásra szolgáló lyukak.)

A magyarországi szemfedők az Urál-vidékiek közül az obi-ugorokéhoz állnak a legközelebb (Barszov Gorodok). Ebből természetesen még nem következtethetünk arra, hogy ez a halotti szokás már az ugor együttélés korában (az i. e. V. század előtt) megvolt, hiszen – mint láttuk – még nem találtak nyomára. Azt azonban igen valószínűnek kell tartanunk, hogy ez a szokás az említett összefüggő területen – az Urál-vidéken – egymással rokon (finnugor) népcsoportoknál alakult ki, melybe a magyarság is beletartozott. Hogy mely időszak volt ez, ma még teljes bizonyossággal nem dönthető el. Valószínűnek látszik azonban, hogy ez a VI–VIII. századra tehető, mivel ettől az időtől kezdve jelennek meg az ezüst szemfedők. Mindezekből talán levonható az a következtetés, hogy ebben az időben az ősmagyarok és az obi-ugorság elődeinek hitvilágában rendkívül sok közös elem volt. (Ennek komoly jelentőségét abban látnánk, hogy a jövőben sokkal szélesebb körben használhatnánk fel Ob-vidéki rokonnépeink ősi hitvilágából adódó párhuzamokat, melyeket ők nagyrészt egészen a legújabb korig megőriztek.)

Nem lehet véletlen, hogy az Urál-vidéki népek temetkezési szokásának fontos eleme – a szemfedő – zömében ezüsből készült. Ismeretes, hogy a vaskortól (az i. e. IV–III. századtól) kezdődően az ezüstnek igen nagy szerepe volt ezen népek hitvilágában. Ezért kerültek erre a területre nagy mennyiségben az iráni ezüstkészítmények – főként a szasszanida művészet kiváló alkotásai, az ezüstitálak –, melyeket elsősorban szent ligeteikben rituális célra használtak. Az obi-ugorok pl. az áldozati állat húsát csak ezüst edényből fogyaszthatták. Az ezüst tehát szent fém volt, melynek kultikus tisztelete hozhatta létre az ezüst szemfedőket is.⁶⁹

Röviden meg kell azonban vizsgálnunk, nem valamilyen külső hatásra alakult-e ki az Urál-vidéken és a magyarságnál a fenti szokás, hiszen ebben az esetben egymástól függetlenül is meghonosodhatott náluk az ezüst szemfedő használata.

⁶⁶ Csernecov, V. N., Predsztavlenie o duse ... 122. – Itt utalhatunk a Nagy Géza által említett magyar hiedelemre is (vö. 24. j.).

⁶⁷ Viszockij, N. E., Neszkolko szlov o pogrebalnih obicsajah Vogul. Izvestija Obscsesztva arheologii, isztorii i etnografii pri Kazanszkom universzitete 24(1908) : 3. 257.

⁶⁸ Csernecov, V. N., Predsztavlenie o duse ... 122.

⁶⁹ Bartha A., A IX–X. századi magyar társadalom. (Bp. 1968) 175–177., 32. j.; Ua., Acta Arch. Hung. 22(1970) 236–237., 93. j.; Csernecov, V. N., K voproszu o proniknivenii vosztocsnogo szerebra v Priobje. Trudi Insztituta Etnografii 1(1947) 113–126.; Bader, O. N., O vosztocsnom szerebre i jego iszpolzovanii v drevnem Prikamje. Na zapadnom Urale. (Molotov 1952) 182–200.; Erdélyi, I.–Ojtozi, E.–Gening, V. F., i. m. 51–52.; Fodor I., Arch. Ért. 98(1971) 292.; Ua., Arch. Ért. 99(1972) 284.

Az említett időszakban sem Kelet-Európában, sem Szibériában nem ismerünk ilyen halottas szokást. Korábban (az i. e. II.–i. sz. III. század közötti időben) a Fekete-tenger északi partvidékén fekvő városokban használtak a kámaiakhoz hasonló szem- és szájlemezeket, de csak kizárólag aranyból.⁷⁰ Mivel azonban a két területen elterjedt szemfedők használata közt igen nagy az időbeli különbség, a szemfedők anyaga is más (a fentebb vizsgált területeken az arany szemfedők – Hajdúböszörmény-Vid, ill. Gorbunjata és Szerlitamak – ritka kivételt képeznek), ezen kívül etnikai kapcsolatot sem tételezhetünk fel, valószínűtlennek tartjuk az észak-pontusi származtatást.⁷¹

Az obi-ugor halotti szemfedők származásának egy másik elméletét L. R. Kizlaszov vetette fel. Szerinte ezek előzményeit a Minuszinszk-völgyi tastik kultúra korai szakaszának (i. e. I.–i. sz. II. század) agyagból és gipszből készült halotti maszkjaiban kell látnunk.⁷² Ezt népiségtörténeti elgondolásával igyekszik igazolni. Véleménye szerint ugyanis a chantik elődei az i. sz. I. század közepéig a minuszinszki völgyben éltek, ekkor vándoroltak az Ob-vidékre, nagyjából mai lakóhelyükre, ahová magukkal vitték temetkezési szokásaiknak ezt az elemét is.⁷³ Ezt a népiségtörténeti elgondolást azonban jelenleg semmiféle perdöntő érveléssel nem lehet alátámasztani. Másrészt pedig az említett maszkok nem tűnnek el a Minuszinszk-völgyből az ugorok állítólagos elvándorlása után, tehát e vidék lakosságának kicserélődéséről aligha beszélhetünk. Továbbá mindaddig egyetlen tastik korihoz hasonló maszk sem került elő az Ob-vidéken. Itt nyilvánvalóan a túlvilággal kapcsolatos hiedelmek hasonlóságáról van szó két különböző népcsoportnál (s erre sok példa akad, hasonló feltevésre juthatunk a dél-oroszországi középkori nomádok vasból készült halotti maszkjainak vizsgálatánál is⁷⁴), de semmiképpen sem ezek azonosságáról vagy genetikai kapcsolatáról.

⁷⁰ L. Sule, P., *Mavzolej Neapolja Szkifszkogo*. (Moszkva 1953) 34., 62–63.; Sule, P. N., *Golonkina, V. A.*, *Neapol Szifszkij. Po szledam drevnih kultur*. (Moszkva 1951) 161.; *Pogrebova, N. N.*, *Pogrebenie na zemljanom valu akropolja Kamenszkogo gorodiscsa*. KSZIMK 63(1956) 94., 96–97.; *Ua.*, *Zolotie licevie plasztini iz pogrebenij Mavzoleja Neapolja Szkifszkogo*. Isztorija i arheologija drevnego Kríma. (Kiev 1957) 146., 149–150., 153.; *Ua.*, *Pigrebenija v Mavzoleje Neapolja Szkifszkogo*. MIA 96. (Moszkva 1961) 108–109.; *Pjatiszeva, N. V.*, *Juvelirnie izdelija Herszonesza*. Trudi GIM 18(1956) 29–41.

⁷¹ Az újabb adatok kizárják N. N. *Pogrebova* feltevésének helyességét, aki szerint a gorbunjatai arany szemfedőt délről importálták az időszámításunk kezdete körüli időben: Zolotie ... 149. Ennek elsősorban a kámai temető időrendje mond ellent. – A pontusi városállamokból való származtatás gondolata azért is felvetődhetett korábban, mert az arany szemfedők itteni megjelenését a városokba költözött szkíta-szarmata etnikumú lakossággal hozták kapcsolatba s a baskíriai szerlitamaki temetőt is – ahonnan az egyik Ural-vidéki arany szemfedő előkerült – későszarmata-alán lakosság hagyatékának tartották (l. 62. j.). Ez utóbbi feltevésnek azonban ma már egyre több adat mond ellent, és úgy látszik, hogy nem köthető a temető az alánokhoz.

⁷² *Kiszelev, Sz. I.*, *Drevnaja isztorija Juzsnoj Szibiri*. MIA 9. (Moszkva-Leningrad 1949) 248–257.; *Kizlaszov, L. R.*, *Tastiksckaja epoha v isztorii Hakaszko-Minuszinszkij kotlovini*. (Moszkva 1960) 147–151.

⁷³ Uo. 166–177. Véleményét fő vonásaiban osztja T. M. *Garipov* és R. G. *Kuzejev* is: „Baskiro-madarszkaja“ problema. *Kratkij obzor osznoznih isztocsnikov*. Arheologija i etnografija Baskirii. I. (Ufa 1962) 342. – *Németh Gy.* elveti ezt az elgondolást: NyK 68(1966) 38.

⁷⁴ *Pjatiszeva, N. V.*, *Zseleznaja maszka iz Herszonesza*. (Moszkva 1964) 19–34. – M. G. Moszkova és G. V. Kusajev 1969-ben a nyugat-kazahsztáni Cselkar tótól északra egy XI–XII. századi lovassírt tárt fel (Cselkar-III. 12. kurgán). A koponyán vékony ezüst halotti maszkot találtak, melyen a szemek helyét kerek lyukak mutatták. A száj fölött nincs kivágás. Az ezüst-

Nincs tehát okunk kételkedni abban, hogy az ezüst szemfedők használata az Urál-vidéki finnugor népeknél alakult ki, s nem külső hatás eredményezte e szokás elterjedését az egyes említett népcsoportoknál.

Végezetül az ezüst halotti szemfedők használatának fenti áttekintéséből adódó még egy következtetésre szeretnénk utalni. Láttuk, hogy a szemfedő honfoglalóink régészeti anyagának azon – ma még igen kevés számú – emlékeihez sorolható, melyeket kétségtelenül tudunk visszafelé követni a magyarság Urál-vidéki hazájáig s melyekről teljes bizonyossággal elmondható, hogy műveltségünk, ill. hitvilágunk ugor elemeihez tartozik. Mivel e szemfedők általában rangos honfoglalás kori férfi sírjainkban fordulnak elő, véleményünk szerint bizonyítékkul szolgál annak arra, hogy a lakosságnak ez a rétege ugor, azaz magyar etnikumú volt, nem pedig török, mint azt kutatóink közül többen feltételezték.

lemez alatt szövetmaradványokat figyeltek meg. Tudomásunk szerint a késői nomád emléksanyagban mindeddig csupán ez az egy ezüst halotti maszk ismeretes. Alakja inkább a vasból készült maszkokra emlékeztet, mint az urál-kámai ezüst szemfedőkre. Hitvilági hátterük azonban minden bizonnyal hasonló volt, melyet a részletek azonossága is igazol. (A maszk alatti textil arclepel.) A késői nomád halotti maszkok vizsgálata szempontjából véleményünk szerint a cselkari lelet igen fontos, mivel itt még eléggé sok a vitatott kérdés. – Ezúton is köszönetemet fejezem ki M. G. Moskovának a leletanyag fotójáért, valamint, hogy ásatási jelentését 1972. decemberi tanulmányutamon megtekinthettem. (A jelentés a moszkvai Régészeti Intézet levéltárában a 4381. sz. alatt található.)

A 3. ábra (térkép) lelőhelyei: 1.– Brodi. 2.– Gorbunjata. 3.– Lavrjata. 4.– Anikovo. 5.– Zagarje. 6.– Rozsdesztvenszkoje. 7.– Redikor. 8.– Demenki. 9.– Pleszo. 10.– Bajanovo. 11.– Tankejevka. 12.– Szerlitamak. 13.– Kaszkinovo. 14.– Barszov Gorodok.

ÜBER EINIGE FRÜHGESCHICHTLICHE BEZIEHUNGEN UNSERER LANDNAHMEZEITLICHEN ARCHÄOLOGIE

Vom Gesichtspunkt der Erforschung der Urgeschichte des ungarischen Volkes ist die Erschließung der osteuropäischen Analogien des archäologischen Denkmalmaterials des Ungartums aus dem 10. Jahrhundert sowie die Auswertung ihrer Bedeutung außerordentlich wichtig. Vorliegende Abhandlung versucht die Aufmerksamkeit auf einige solche Gesichtspunkte zu lenken.

Ein wichtiges Ergebnis der Forschungsarbeiten der letzteren Jahre ist die Erschließung der osteuropäischen Parallelen der mit Platten überzogenen oder mit Beschlägen verzierten Taschen und der mit Beschlägen bedeckten Gürtel (aus urtscheremissischen, urmordwinischen und baschkirischen Gräberfeldern¹⁻³). Vom Gesichtspunkt der ungarischen Bewaffnung im 10. Jahrhundert haben das Vorkommen des Säbels von Smeiskaja sowie die Kiewer Funde eine große Wichtigkeit.⁴ Auch zu den frühen ungarischen Siedlungen finden wir sehr viele osteuropäische Siedlungsanalogien,⁵ besonders wichtig ist die neuere Forschung der Entstehung über die bei unseren Dorfausgrabungen häufig vorkommenden Tonkessel.⁶ Diese Gefäßform hat das Ungartum von seinem osteuropäischen Stammesgebiet in das Karpatenbecken mit sich gebracht.

Wichtiger als das materielle Denkmalgut ist die Untersuchung der Parallelen der für die einzelnen Völkergruppen charakteristischen Bestattungsbräuche. Die genaue Parallele der für das landnehmende Ungartum sehr charakteristische Reiterbestattungsform, bei der man den Schädel und die Extremitäten des Pferdes in die eigene Haut genäht zu Füßen des Toten legte, treffen wir in den Gräberfeldern der Wolga-Bulgaren (Bolschye Tarchani, Tankejewka⁸⁻⁹), der Baschkiren, ren,¹¹⁻¹² und der Protoudmurten¹⁰ an. Wahrscheinlich ist diese Bestattungsform in Osteuropa mit den Hunnen erschienen.¹² Die mit Pferdeopfer einhergehenden Bestattungen (der Schädel und die Extremitäten des Pferdes wurden zwischen den Gräbern in einer eigenen Grube oder in die Aufschüttung des Grabes bestattet) finden wir in der Wolga-Uralgegend in einem großausgedehnten Gebiete vor.¹³⁻¹⁷ Die ersten partiellen Reiterbestattungen (mit ausgestopfter Pferdehaut) sind in der Kamagegend im 3.-5. Jahrhundert erschienen.¹⁸⁻²⁰

Ein sehr wichtiges Element der Bestattungsbräuche des landnehmenden Ungartums ist der Gebrauch des silbernen Platten auf den Totentüchern. (Das Gesicht des Toten wurde mit Textilien oder Leder bedeckt, an die Stellen der Augen und des Mundes Silberplatten oder -beschläge angenäht²¹.) In einen Falle fand man Goldplättchen an den Augen, am Mund hingegen einen Bronzebeschlag (Hajdúböszörmény-Vid,²⁵ Abb. 1, 1-3). Auch von zwei solchen neueren Funden ist zu berichten: in drei Gräbern des aus dem 10. Jahrhundert stammenden Gräberfeldes von Szabadkígyós befanden sich in den Augenhöhlen des Toten Silber- und Bronzebeschläge,²⁹⁻³¹ in Grab Nr. 4 des aus dem 10. Jahrhundert stammenden Gräberfeldes von Sósartyán (Abb. 2) kamen aus der Gegend der Augenhöhlen Bruchstücke von zwei Silberbeschlägen hervor (Abb. 1, 6-7).

Nahestehende Parallelen dieser Totenmasken-Platten finden wir bei den nächsten Sprachverwandten des Ungartums, bei den Ob-Ugriern. Nicht nur in den späten Gräberfeldern der Ob-Ugrier (17.–19. Jahrhundert³⁴⁻³⁵), sondern auch im Gräberfeld des 8.–10. Jahrhunderts von Barsoff Gorodok,³⁶ wo eine viereckige Bronzeplatte³⁸ und zwei runde Silberplatten um die Augen ans Tageslicht gekommen sind³⁹ (*Abb. 1, 4-5*).

Die weiteren Analogien finden wir in den Gräbern des 7.–10. Jahrhunderts in der Wolga-Kamagegend und in Baschkirien (*Abb. 3*).⁷⁴ Dort begegnen wir zweierlei Platten: 1. das Auge und den Mund bedeckende Platten, in die rhomboide Spalten geschnitten wurden (z. B. Gorbunjata:⁴² *Abb. 2, 4-5*; Demenki:⁴⁷ *Abb. 5, 1-2*; Sterlitamak:⁵⁴⁻⁵⁵ *Abb. 5, 3-6*); 2. das ganze Gesicht bedeckende Silbermasken (z. B. Pleso:⁴³⁻⁴⁴ *Abb. 4, 1-2*); Roshdestwenskoe:⁴⁹ *Abb. 4, 3*; Tankejewka:⁵⁸ *Abb. 6, 1*). In mehreren Gräbern wurden unter den Platten Textilreste einer Gesichtshülle entdeckt, an die man die Silberplatten aufgenäht hat.^{46-47, 58} (*Abb. 6, 2*). In zwei Fällen kamen Goldplatten zum vorschein (Gorbunjata:⁴² *Abb. 4, 4-5*; Sterlitamak:⁵⁵ *Abb. 5, 3-4*).

Der Gebrauch der silbernen Platten war demnach in den erwähnten Gebieten der Uralgegend in den Zeiten zwischen dem 7.–11. Jahrhundert allgemein. Obwohl die Form der Platten nicht überall gleich war, wurzelt ihr kultischer Gebrauch in denselben Gedanken. (Die Entfernung des Toten aus der Welt der Lebenden und der Schutz des Verstorbenen gegen die bösen Mächte des Jenseits.) Die Gesichtsplatten kamen – von sehr seltenen Ausnahmen abgesehen – in reichen Männergräbern vor. Laut unserer Meinung ist der Gebrauch dieser Platten in der bezeichneten Epoche bei den finnisch-ugrischen Völkern der Uralgegend selbständig, von äußeren Einwirkungen unabhängig zur Sitte geworden. Das Silbermaterial der Platten steht damit im Zusammenhang, daß diese Völker das Silber für ein „heiliges Metall“ gehalten und die Silbergegenstände mit besonderer Ehre behandelt haben.⁶⁹

Der Gebrauch dieser Augen- und Mundplatten bildete sich also auch bei den Ungarn in der Uralgegend aus, als sie noch in den ihren Verwandten (vor allem den Vorfahren der Ob-Ugrier) naheliegenden Gebieten lebten und diesen Brauch von dort in ihre spätere Heimat mit sich brachten. Da diese auch zur Landnahmezeit in reichen Männergräbern zum Vorschein kommen, dienen sie zugleich auch als Beweis dafür, daß die vornehme Schicht der ungarischen Gesellschaft des 10. Jahrhunderts ugrisch (d. h. ungarisch) und nicht türkisch war, wie dies einige Forscher vorausgesetzt haben.

HONFOGLALÁS KORI VERETES TARSOLY BUDAPEST-FARKASRÉTRŐL

DIENES ISTVÁN

A budapest-farkasréti honfoglalás kori leletegyüttessel ezideig jelentőségéhez képest méltatlanul keveset foglalkozott kutatásunk. Fővárosunk centenáriuma is sürgető kötelezettségünké teszi, hogy e pompás darabokat részletezően közlétegyük és értékeljük.

A Farkasrétről származó tárgyakat 1909. szeptember 6-án vezették be a Magyar Nemzeti Múzeum leltári naplójába, 104/1909. 1–83. szám alatt, miután azokat Márton Károlytól 30 koronáért megvásárolták. A lelet beszolgáltatójának személyéről bővebbet nem tudunk, s már a kifizetést utalványozó nyugták sem lelhetők fel, amelyekre a napló hivatkozik (297. és 299/1909. ut. sz.). A lelőhelyről is mindössze annyi adatunk van a naplóban, hogy a bejegyzett darabok a Farkasréti temető területén bukkantak felszínre. A temető irattára azonban a második világháborúban megsemmisült, így nem sikerült felderítenünk, hogy azidőben a temető melyik szakaszát telepítették, s a beszolgáltató Márton Károly alkalmazottja volt-e a temetőnek. Nem biztos, hogy az adatok fellelése a helyszín azonosításához vezethetett volna, hiszen az átadott tárgyak, amelyek nyilvánvalóan sírásás alkalmával kerültek elő, nem azonos korú régi sírokból származnak, így aligha kerülhettek elő egymás közelében és azonos időpontban. Egyetlen avar kori sírhoz tartoznak a 104/1909. 1–5, 51–55, 57–58, 73–83. számú tárgyak; míg a 6–50, 56, 59–72. alszámon bevezetett leletek a magyar honfoglalás idejéből erednek. Az emlékeket ma ennek megfelelő megosztásban őrzi a múzeum Régészeti Osztálya és Középkori Osztálya, illetve az 5. számú csont botvéget és a kiválogatás után (l. alább) ma már csak avar kori maradványokat tartalmazó 83. alszámú kisebb töredékeket a honfoglalás kori együtteshez sorolták be.

Az első közlemény,¹ amely a leletek múzeumba kerüléséről tájékoztat, helyesen választja szét kor szerint a vegyesen nyilvántartásba vett két csoportot, és két táblán² szemlélteti az avar sír, majd egy táblán³ a honfoglalás kori sír tartozékait. A Régiségtár gyarapodásáról szóló beszámoló azonban igen szűkszavú, a két együttes darabjait csak sommásan említi, többnyire a tárgyak fémanyagát, darab-

¹ Jelentés 1909. 45.

² Uo. 45., 12. ábra; 46., 13. ábra.

³ Uo. 47., 14. ábra.

számát sem adja meg, s az ismertetést inkább csak a tárgyfajtaikat bemutató rajzos táblák kísérik, amelyek alig nyújtanak fogalmat a leletegyüttesek valódi értékéről. A honfoglaló lelet még szakkörökben is kevésbé vált ismertté, noha már a fent említett közlemény hangsúlyozza, hogy az együttesből díszítése révén kiemelkedik „néhány szokatlan alakú ezüstitárgy”, s a többi darabok is „ismertebb formák csinos változatai”. A síregyüttes sokat forgatott, elterjedt régészeti szakmunkában nem kapott helyet: Hampel József nagy anyagközlő kötetei ekkor már elkészültek, másokat pedig később bizonyára azért nem csábított közlésre, mert épp a legmutatósbab veretek rendeltetését azidőben még tisztázni nem is lehetett.

A VII. századi avar sír

Több figyelmet szenteltek az avar emlékeknek. Fettich Nándor 1926-ban mutatta be azokat az avar kori ötvösműveket, amelyeken a II. germán állatstílusban megfogalmazott, tehát fonatokká oldott állatábrázolások tűnnek fel, fogazással élénkítve. Munkájában szerepel a farkasréti avar övtartozékok közül a nagyszíjvég, az egyik hurkolókapocs és a két kissíjvég,⁴ sőt az azonos stílusban díszített csattest⁵ is, amelynek a lelethez tartozása azonban addigra elfelejtődött és így ismeretlen lelőhelyűként szerepel. E darabokat Fettich mindenekelőtt mintázatuk és az ötvöseljárások szempontjából értékeli, és ennek megfelelően technikailag részletezően leírja, jó fényképeken és díszítményüket helyreállító rajzokon is bemutatja.

László Gyula Budapest népvándorlás korát tárgyaló nagy tanulmányában már bővebben válogatott az anyagból, és a tárgyakat összetartozásuk rendjében, rendeltetésüknek megfelelően csoportosítja. Tábláján a bronzból öntött és aranyozott, üveg- és gránátlapocskákkal berakott övdíszeket újratíztítva közli, saját rajzai kíséretében, az eddigieknél részletezőbb mintaelemzéssel.⁶ Míg Fettich munkájával lényegében már fény derült a farkasréti avar sírnak az igari leletekkel való kapcsolatára,⁷ László Gyula itt a bócsai körrel való összefüggését is kiemeli. Eredményeit röviden megismétli az avar társadalomról írott könyvében, ahol a farkasréti sírt⁸ egyéb fogazásos díszű emlékekkel egy csoportban tárgyalja.

László Gyula közleményei nyomán tisztázódott, hogy a farkasréti avar sírban két főbb felszerelési tárgy díszai maradtak ránk: egy, a pusztai népeknél szokásos öv tartozékai (csattest, két hurkolókapocs, nagyszíjvég, két kissíjvég és két olyan hosszúnyakú, korongos végű függesztő, amelyet Bócsán⁹ és Pákapusztán¹⁰ leltek), valamint az övhöz kapcsolt kard maradványai (két egyszerű függesztőcsat és a függesztőfülhöz való üvegbetétes gombok, számszerint eredetileg 8 db). A kard-

⁴ Fettich N., Az avarkori műipar Magyarországon. AH 1. (Bp. 1926) 12. és I. t. 4.; 16. és I. t. 16.; 16. és II. t. 19.; I. még említésüket 20, 22, 31.

⁵ Uo. 14. és I. t. 11.

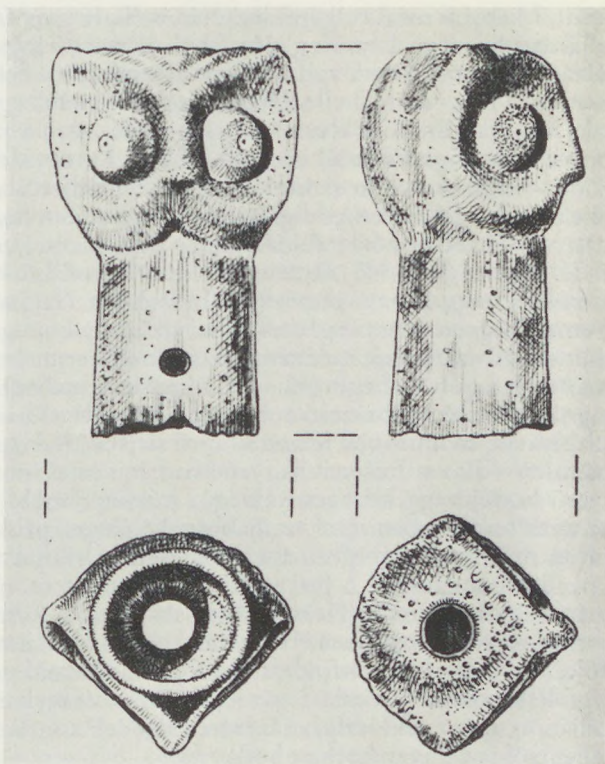
⁶ László Gy., Budapest a népvándorlás korában. Budapest története I/2. (Bp. 1942) 788. és CXXXVI. t.

⁷ Uo. 785., 32. j.

⁸ László Gy., Études archéologiques sur l'histoire de la société des Avars. AH 34. (Bp. 1955) 273.

⁹ Uo. 228. és XLVII. t. 8., XLVIII. t. 8 a.

¹⁰ Uo. 238. és LXIX. t. 24.

1. ábra

penge töredéke László Gyula feldolgozása idején már nem volt meg, a róla fennmaradt rajz¹¹ szerint – a penge keskenysége alapján – akár szablya is lehetett. A férfi felszereléséhez tartozott ezenkívül három vasnyílcsúcs, amelyek azóta ugyancsak elkallódtak, de a régi közleményben ábrázolt két nyílhegy¹² tanúsága szerint háromélű, szárnyukon átlukasztott, jellegzetes avar kori ún. gyűjtőnyílak¹³ voltak. Az avar sír anyagából való a 83. alszám alatt beletárolt töredékcsomó, amelyben ezüst csattest, bronzcsat és szíjvégek apró darabkái, valamint ezüst tausiroszású vasmorzsálékok különböztethetők meg.

A lelet első ismertetésének szerzője a csont botvéget – a rajzos táblák összeállítására alapján – az avar kori régiségek közé sorolta,¹⁴ a leltározó pedig egyenesen a kard markolatgombjának tekintette. László Gyula maga is, koronázási jogarunkról írott tanulmányában, az ilyen gömbös botvégeknek csupán avar kori párhuzamait sorakoztatja föl, megjegyezvén, hogy a honfoglalás kori botvégek más-

¹¹ Jelentés 1909. 45., 12. ábra 3.

¹² Uo., 12. ábra 1–2.

¹³ Kalmár J., Arch.Ért. 1944–45. 283–294.

¹⁴ Jelentés 1909. 45., 12. ábra 4.

félék,¹⁵ később mégis elképzelhetőnek véli, hogy a farkasréti összekevert együttes tojásdad botvége a honfoglaló sírból származó jogargomb volt;¹⁶ nyilván koronázási jogarunk kristálygömbjének előzményét kereste benne. Úgy látszik azonban, ezt a feltevést fel kell adnunk, hiteles leleteink egyelőre legalább is nem igazolják, hogy a gömbbel koronázott jogarféle, azaz a farkasrétihez hasonló gömbös botvég honfoglalóinknál meglelt volna. Az egyszerűbb, lapos korongban végződő – tehát az avar koriaktól ugyancsak eltérően alakított – kenézloi példánytól¹⁷ eltekintve ugyanis az eddigi összes magyar botvég madárfejet mintáz. Szabadbattyánból származó darabunk, amely Provence-i Hugó (926–945), valamint Hugo és II. Lothar (931–947) érméivel keltezett sírok közvetlen közelében feltárt temetkezésből való, kanalasgémet (?) ábrázol;¹⁸ a Hajdúdorog határában, Szállásföld-Temetőhegyen, a honfoglalástól István király koráig nyúló temető területéről, feldőlt sírból származó, szórványleletként előkerült botvég (1. ábra) bagolyfej formájára faragott.¹⁹ Legutóbb, 1965-ben is a szabadbattyánihoz hasonlóan erősen tagolt, tőkésrécét ábrázoló botvég bukkant elő a Csanád megyei Földeákon, övvel, szablyával, csontos íjjal felszerelt férfi sírjából.²⁰ A farkasréti gömbös botvég tehát páratlan volna a magyar hagyatékban, viszont annál gyakoribb ez a buzogányszerű botfej vagy korbácsnyélvég – miként László Gyula azt maga is jól látta – az avar temetőkben. Ezt az újabban közzétett példányok sora is jól igazolja,²¹ s olyan megnyúlt gömbformájú is ismeretes Ürböpusztáról,²² amely a farkasrétiének közeli rokondarabja. A farkasréti tojás formájú csontgömb legközelebbi párhuzamát magam ástam ki Tiszaeszlár-Bashalmon, a Csengőspart közelében megkutatott kora-avar temetőben.²³ Az avar korban általánosabb gömbös botfejek jellemzője, hogy nincs a honfoglalás kori példányoknál megszokott hosszú nyéltokuk, legfeljebb rövid nyakuk, s gömbjük keresztirányban is átfúrt, akár rögzítőékelés céljából, akár csuklósíj befűzésére. Mindez a farkasréti botvégnak is sajátja, s e jellemzői is az avar korhoz kötik.

A kérdés futólagos áttekintése inkább arról győzött meg, hogy az ősi botformájú gömbös botfejeket a X. században már nem használták, ugyanakkor az állatfejet mintázó botvégek már korábban megjelennek és egy ideig párhuzamosan együtt léteznek. A fejlődés tehát éppen fordított, mint a jogargömb sugallná: az ősi, sima, buzogányszerű gömböket fokozatosan kiszorítják a változatos, állat- és madárfejeket megjelenítő faragványok. Sasfej alakúra faragták ki a bot- vagy korbácsnyél végét már a VII. században annak az avar fejedelemnek számára, aki

¹⁵ László Gy., Adatok a koronázási jogar régészeti megvilágításához. SzIE III. (Bp. 1938) 534–535, valamint 525., IV. t. 2–3.

¹⁶ Ua., Budapest a népvándorlás korában. 797. és CXXXV. t. 2.

¹⁷ Fettich N., Arch.Ért. 45(1931) 86, 106. és 83., 59. kép; 84., 60. kép; 90., 70. kép 3.

¹⁸ Marosi A., SzSz 6(1936) 44–45; Huszár L., Acta Arch.Hung. 5(1955) 94., CLXXIX. sz. tétel; Fehér G., Acta Arch.Hung. 8(1958) 293, 295., 5. kép.

¹⁹ DMÉ 1936. 71–72.; Sőregi J., DMÉ 1938. 46–47.

²⁰ Bálint Csanád 1972. jún. 12-én kelt levélbeli szíves közlése.

²¹ Erdélyi I., A jánoshidai avarkori temető. RF II : 1. (Bp. 1958) 30. sír: 11–12. és XIII. t. 6.; 115. sír: 23. és XXVI. t. 1.; 145. sír: 28. és XXVIII. t. 7.; 167. sír: 30. – a tárgy elveszett, rajza a leltárkönyvben; 179. sír: 32. és XXXIII. t. 2. összefoglalóan tárgyalja, a párhuzamok számbavételével: 65–66. A XXXI. t. 12. sz. alatti, ismeretlen lelőhelyűként bemutatott botvég azonosnak látszik az ürböpusztai 8. sírból való darabbal.

²² Bóna I., Arch. Ért. 84(1957) 157, 163, valamint 169., 9. kép és XXXII. t. 1.

²³ Csallány D., JAMÉ 1(1958) 59–60, 71. és XIX. t. 46.

Kunbábony határában volt rejtve eltemetve. A fából faragott fejre itt aranyburkolatot vontak.²⁴ Vicsorgó állatfej alakú csont botvég került elő a balatonszőlősi avar temető késői szakaszából,²⁵ amely hosszú nyélköpűjével már egészen közélről emlékeztet a honfoglalás kori példányok megformálására, magunk azonban ebből nem következtetnénk népi folyamatosságra vagy kapcsolatra. Csőrös madárfejet ábrázoló, de fémből készült botvéget ismerünk a győri késő-avar temetőből is.²⁶

Ugyanezt tapasztaljuk a Kárpát-medencétől keletre eső területek anyagát vizsgálva. Így a Volga vidékén megtelepedő onogur-bolgárok VIII–IX. századi temetőjében még a gömbös formájú botvég tűnik fel.²⁷ A varsói Állami Régészeti Múzeumban őriznek egy Volhíniából, Rovno körzetéből, pontosabban Peresopnyiciából származó csont botvéget,²⁸ amelynek gömbös testén elnagyolt emberfej ábrázolást mintáztak meg, nemcsak az arc fő részeit, hanem a tarkó tájon a hajzatot is érzékeltetve. Ez a példány mintegy összekötő láncszemet képez, a zártabb tömegben még csak kezdetleges tagolással alakítják ki a fej formáját. A kazár kori Szarkelban viszont, tehát a IX–X. században, mint Artamonov is említi, igen gyakoriak az állatfejes csontfaragványok,²⁹ a helyi jelentős csontművesség készítményei. Ezek hasonmásai, illetve közeli párhuzamai fellelhetők Észak-Dobrudzsában, a Duna jobbpartján, Brăila közelében, a római Dinogetia maradványain léte-sült Bisericuța-Garvănban, a besenyők, úzok és kunok támadásainak áldozatul esett vár és váralja település késő-szaltovóinak tekinthető leletei között, mind csontban,³⁰ mind fémben.³¹

A fentiek alapján úgy véljük, hogy a farkasréti botvéget nem számíthatjuk a honfoglalás kori sír mellékleteihez, s e tekintetben leletkataszterünket is helyesbíteniünk kell.³² – Meg kell jegyeznünk, hogy a kisalföldi, szeredi I. sz. X. századi magyar temető 19/53. jelzetű sírjából A. Točík bemutat egy tyúktojás alakú és nagyságú megmunkált csonttárgyat.³³ Pusztán annyit említ róla, hogy végei levágottak és egyik végére kettős vonalból képzett dísz van faragva. Sajnos a közlemény nem jelzi, hogy a kérdéses tárgy hosszában átfúrt-e, hiszen ez esetben botvégre kellene gondolnunk, mivel a tárgy méretei (h: 5,8; sz: 4,2 cm) ennek megfelelőnek. Amennyiben a szeredi csonttárgy botvégnek bizonyulna, tanúsítván, hogy ez a korábbi botfej-típus mégis felbukkan elvétve a X. században, mindez mitsem változtatna a farkasréti botvég hovatartozásán. Ezt a példányt ugyanis

²⁴ H. Tóth E., A kunbábonyi avar fejedelem. (Bp.–Kecskemét 1971) 18–19.

²⁵ Németh P., VMMK 8(1969) 155–156. és 159., 10. kép.

²⁶ Fettich N., Győr története a népvándorlaskorban. (Győr 1943) 20. és XXXII. t. 13.

²⁷ Gening, V. F.–Halikov, A. H., Rannije bolgari na Volge. (Moszkva 1964) 50. és 51., 15. kép 2.

²⁸ Raubut, L., Wczesnośredniowieczne materiały z terenów Ukrainy w Państwowym Muzeum Archeologicznym w Warszawie. Materiały Wczesnośredniowieczne 5(1960) 249. és XIII. t. 9.

²⁹ Artamonov, M. I., Szarkel-Belaja Vezsa. Trudi volgo-donszkoj archeologiceszkoj ekspedicii. I. Szerk: Artamonov M. I. MIA 62. (Moszkva–Leningrád 1958) 40. és 26. kép.

³⁰ Stefan, Gb.–Barnea, I.–Comşa, M.–Comşa, E., Dinogetia I. Așezarea feudală timpurie de la Bisericuța-Garvăn. Biblioteca de Arheologie XIII. (București 1967) 89., 45. kép 17–18.

³¹ Uo. 289., 171. kép 17–18.

³² Fehér G.–Éry K.–Kralovánsszky A., A Közép-Duna-medence magyar honfoglalás- és kora Árpád-kori sírletei. Szerk.: Szőke B. Rég. Tan. II. (Bp. 1962) 26., 118. sz. lelőhely.

³³ Točík, A., Altmagyarische Gräberfelder in der Südwestslowakei. Archaeologica Slovaca – Catalogi III. (Bratislava 1968) 48. és 104., XXXVIII. t. 5.

alaki jellemzői (keresztirányú furata, alsó végén rövid nyakának indulása) az avar korhoz kötik.

Az avar leleteket a továbbiakban nem tárgyalom, hiszen célom az, hogy a honfoglalás kori sír anyagát bemutassam.

A bonfoglaló magyar férfi sírja

A két világháború közötti időben a farkasréti magyar sír meglevő teljes anyagát lefényképeztették: külön táblán az öv és a tarsoly vereteit, majd egy másikon a lószerszám díszait.³⁴ Az első fényképen a tarsolykészlet darabjai egy csoportban vannak ugyan, de a felvétel készítője láthatóan nem ismerte azok összefüggését, valódi rendeltetését: a körszelet alakú peremveretet oldalt állítva helyezte el, a szablya-függesztőfülek módján; mellette ugyancsak függőlegesre fordítva a felső szegély veretének két töredékét, mintha azok egy másik függesztőfül darabjai lennének; a kis négyzetes veretek darabkáiból a két egybeillő részt nem illesztették össze. A szép együttes rendeltetése homályban maradt, s bizonyára ezért tekintettek el közlésétől is.

A leleteket ezek után László Gyula érintette, ugyancsak Budapest népvándorlás kori történetének ismertetése során, mégpedig a főváros környéki magyar leletek közül legelsőként, mint kiemelkedő leletegyüttest, amely a legrangosabb anyagot szolgáltatja.³⁵ Az összegező munka jellegéből adódott, hogy amikor új felvételt készített, ³⁶ válogatott az anyagból, a legépebb, legszebb darabokkal szemléltetve az együttes veretfajtaikat. A finom mintázatú, aranyozott ezüstveretekről megállapítja, hogy azok a tarsolylemezek műhelyéből származnak, s közepükön éppúgy kőberakás ült, akár csak a fehéregyházi tarsolylemezen. Történeti helyét is igyekszik kijelölni, a fejedelmi törzsből származó férfi sírjának tartja.

A farkasréti veretek tarsolydísz rendeltetése csak azt követően kezdett derengeni, miután a bodrogszerdahelyi tarsolykészlet³⁷ 1941 nyarán napfényre került. Amint László Gyulának feltűnt, hogy a tarsolylemezek díszítési rendszerén sok helyütt még a veretes tarsolyok szerkezeti elemként szolgáló díszai ütnek át, egyszerűen sejteni lehetett, hogy a tarsolyok összefüggő lemezzel való borítása friss gyakorlat honfoglalóinknál, s a korábbi nézetekkel ellentétben tarsolylemezeink zöme nem Etelközben, hanem már a Kárpát-medencében készülhetett. Megkérdőjelezte az új lelet a tarsolylemezek stílusjegyek alapján feltételezett fejlődési sorának helyességét is, sőt azt is sejteni engedte, hogy az egyszerű veretes tarsolyok és a gazdag díszú tarsolylemezek között többfajta változatnak, közbeeső fokozatnak is kellett lennie.

Szabó János felismerte már, hogy a farkasréti nagy négyzetes veret a bodrogszerdahelyi tarsoly bűjtató körüli veretét idézi, de annak egyben továbbfejlődött változata, amely már nem a bűjtatórész védelmére, hanem szerkezeti szerepét el-

³⁴ MNM-Adattára 2488–2489. N. számú negatívok.

³⁵ László Gy., Budapest a népvándorlás korában. 797–798. és CXLIV. t.

³⁶ MNM-Adattára 5639. N. számú negatív.

³⁷ László Gy., A honfoglaló magyarok művészete Erdélyben. (Kolozsvár 1943) 21., 33. j. és 28., 29., 54. j.; Ua., A honfoglaló magyar nép élete. (Bp. 1944) 361, 436., 50. kép.; Erdélyi I., JAMÉ 4–5 (1961–62) 24., 26., 12. kép a., 28. és II. t.; László Gy., A népvándorlaskor művészete Magyarországon. (Bp. 1970) 65., 35. kép és 66.

vesztve pusztá díszként szolgál.³⁸ Mivel Szabó János különböző elméleteket egyeztetni törekszik, hagyományos gondolatokat is megismétel (mint pl. tarsolylemezeink többségének Kiev környékéről való származtatása és ezzel IX. sz. végi keltezésük; vagy hogy rajzolatuk a síkban tartott megmintázástól halad az erősebb domborítás felé³⁹), de ugyanakkor figyelemreméltó következtetésekre is jut. Megerősíti László Gyula korábbi véleményét, hogy az öveknél tapasztalt hasonló jelenséggel összhangban a tarsolyoknál is megfigyelhető, hogy a kezdetben szerkezeti rendeltetésű fémveretek funkcionális szerepe háttérbe szorul, de ugyanakkor díszítőtággként továbbélnek, majd mintaelemként rátelepednek a már más technikával készült tarsolylemezekre is.

Magam egy nagyobb dolgozat keretében foglalkoztam veretes tarsolyainkkal és kelet-európai párhuzamaik gyűjtésével igyekeztem rendszerüket tisztázni.⁴⁰ Épp e munka révén sikerült a régi anyagból egy, a bodrogszerdahelyinél még gazdagabb díszítésű veretes tarsolyt kimutatnom Újfehértó-Micskepusztáról. Ez a közepén és négy sarkában verettel díszített, s talán a veretek körül a bőr alapon cifrázóvassal is ékített tarsoly teszi érthetővé, hogy miért szövik több tarsolylemezünkön a dús mintázatot a középpont és a négy sarokpont köré, miért illesztenek e helyekre ékköveket vagy hangsúlyozzák e pontokat domborulatokkal. Miután ez a díszesebb veretes tarsolyfajta is előbukkant, gyűjteményem többszöri revíziója és újra restaurálása során mindinkább erősödött bennem a sejtés, hogy a farkasréti különös alakú díszítményekben ugyancsak egy, már rendkívül ékes veretes tarsoly darabjait kereshetjük.

Rövidebb művészettörténeti jellegű cikkeimben, a külföldi magyar művészeti kiállítások katalógusában⁴¹ érintettem is a jelentős darabot, amely azt sugallja, hogy a bőrtarsolyok lemezzel való borítása a fedőlap vereteinek halmozásából alakult ki. 1969-ben elkészült a tarsolykészlet első rekonstrukciós rajza, majd 1970-ben az egykori egész szemléltető rajza, amelyek napvilágot is láttak,⁴² mint a fenti tétel bizonyosságai. Meg kell történnie a lelet bizonyító erejű feldolgozásának is, melynek során a helyreállító rajzon is apróbb változtatást eszközölök, s így e tekintetben is a jelenlegi közleménynt tekintem véglegesnek.

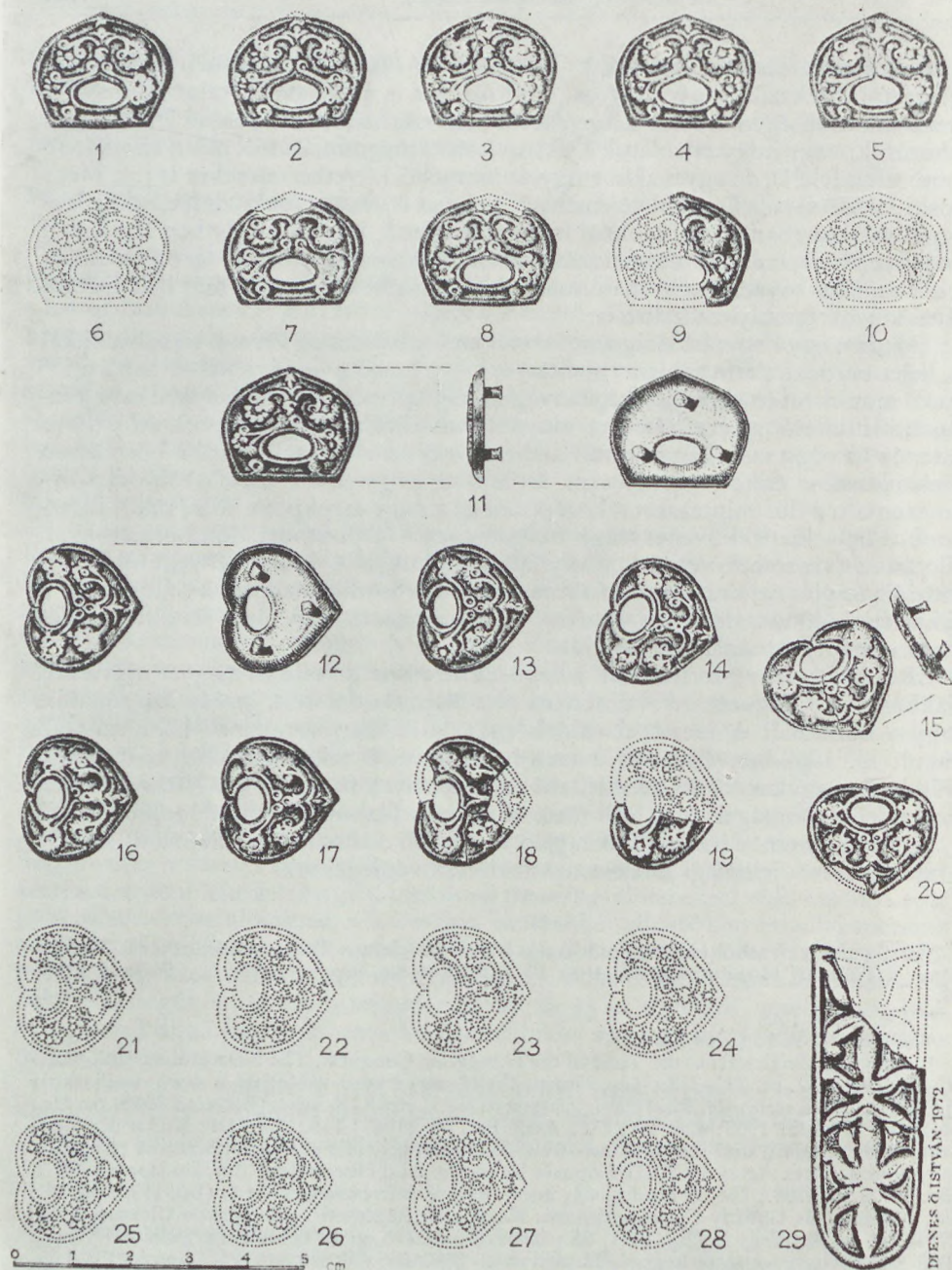
³⁸ Szabó J. Gy., Vasból készült honfoglalás kori tarsolylemez Túrkeve környékéről. Emlékkönyv a Túrkevei Múzeum fennállásának 10. évfordulójára. Szerk. Györffy L. (Túrkeve 1961) 30.

³⁹ Uo. 25, 31., 23. j.

⁴⁰ Dienes I., FA 16 (1964) 92–110.

⁴¹ Dienes I., *Metalcrafts at the Time of the Hungarian Conquest. The New Hungarian Quarterly* 9 (1968) 32. sz. 211–212.; *Ua.*, *Umetnička obrada metala u Mađara u doba naseljavanja njihove današnje teritorije. Mađarsko Zlatarstvo od X do XIX veka.* (Beograd 1968) 6.; *Ua.*, *Múzeumi Magazin* 1969: 4. 9–10.; *Ua.*, *Arch. Ért.* 96 (1969) 118.; *Ua.*, *Die Kunst der landnehmenden Ungarn und ihre Glaubenswelt. Évolution générale et développements régionaux en histoire de l'art. Actes du XXIIe Congrès International d'Histoire de l'Art, Budapest 1969. I.* (Bp. 1972) 107–108.; *Ua.*, *A honfoglalás kora. Magyar művészettörténet 1.* (Bp. 1970) 38–39.; *Ua.*, *Hozzászólás Györffy Gy. előadásához. Középkori Régészeti Tudományos Ülésszak 1970. RF II:14.* Szerk. Nagy É. (Bp. 1971) 85.; *Ua.*, *Iszkuszsztvo epohi «obretenija rodinu» [X vek]. 1000 szokrovicsa vengerszkogo iszkuszsztva za 1000 let.* (Moszkva 1971). Bevezető old. sz. nélkül és 32–33. tétel; *Ua.*, *Művészet* 12 (1971): 10. 5.; *Ua.*, *L'Arte all'epoca della conquista magiara. Antica arte magiara dal X al XVII secolo.* (Roma 1972) 14. és 19., 29–30. tétel.; *Ua.*, *A honfoglaló magyarok.* (Bp. 1972) 58.; *Vö. László Gy., A népvándorlások művészete. . . 64.*

⁴² Dienes I., *Múzeumi Magazin* i. h. 8.; *Ua.*, *Die Kunst der landnehmenden Ungarn. . . III.* 26. t. 8.; *Ua.*, *A honfoglalás kora.* 33., 41. kép; *Ua.*, *A honfoglaló magyarok.* 60., 22. kép.

2. ábra

A bonfoglalás kori sír mellékletei

1. *Fegyverű veretei* (2. ábra). Mind ezüstből, kéregöntéssel⁴³ készültek, a domborműves minta hátterében gazdag aranyozással. Igen erősen kopottak.

a) *Szélesebb pajzsalakú veretek* (2. ábra 1–11). Egyenes záródású oldalukon ovális áttöréssel, amely a pajzs alakját követve felül enyhén kicsúcsosodik. Az áttörés csúcsára gúla alakban helyezett három köröcskéből ágaznak szét a vékony indák: lefelé kettő, az áttörés széle mentén a sarkok irányába, illetve másik kettő a felső mező teréhez alkalmazkodva, ívelt visszahajlással. Az indák végükön kettéválnak, visszakanyarodó hurokban záródva és szétágazásukból virágkehely bomlik ki, amelynek közepét és szirmait gyöngyörök alkotják. A felső indapár széthajlásánál a veret csúcsát hármass osztású levélke tölti ki. A veret oldalt lehajló sima pereme a minta szintjéig kiemelkedve keretet alkot és az áttörés alsó oldalának két szélén indaként bekanyarodva kis hurokban zárul. Az indák behajló végei mindenütt ponttal hangsúlyozottak, bizonyos helyeken az öntés hibájaként ez következetesen betömődött. Hátlapjukon (2. ábra 11) három – a veret csúcsában egy, az áttörés két oldalán egy-egy szögecs, amelyek a veret hátoldalán kiemelkedő peremen 3 mm-rel nyúlnak túl. Ebből a fajtából ma 9 darabunk van (5 ép, 3 sérült és 1 töredék– 104/1909. 6–14. lelt. sz. példányok), a napló szerint eredetileg 11 darabot szolgáltatottak be (6–16. alszám). Sz = 2; h = 2,4 cm.

b) *Nyúlánkabb szívalakú veretek* (2. ábra 12–28), szélesebb oldalukon ovális áttöréssel. A szívalak középső beszögellése az áttörésbe torkollik és emiatt két széle épp csak érintkezik, a veret keretező pereme is az áttörésbe futva lezárul, de nem nyitott, hanem e részen is egybeöntött. Mintázata azonos szerkesztésű a zömökebb verettel, de a karcsúbb felső mezőnek megfelelően a felső indák visszahajlása meredekebb ívű és a magasabb csúcsot kitöltő levélke nagyobb és kidolgozottabb. Alul a mező elkeskenyedése miatt a perem nem zárul hurkos indavégződéssel. Hátloldalukon (2. ábra 12) az előbbivel azonos rendben három szögecs, hosszuk a másik veret-fajtájával egyezik. Az eredetileg beszállított 17 darabból (17–33. alszám) 9 példány (17–25. sz.) maradt ránk (5 ép, 3 sérült és 1 töredék). Sz = 2,2; h = 2 cm.

c) *Szíjvég töredéke* (2. ábra 29). Ívelt záródású darabja, amelyet mind az első közleményből, mind a 42-ben közölt fényképről ismerünk, már nincs meg. Előkerült viszont a lelet új restaurálása során – nyilván a leletegyüttes 83. alszám alatt leltározott fémtöredékei közül – a szíjvég felső végének oldalsó darabkája, s így hosszát, mintázatát rajzban biztonsággal újjáalkothattuk. A sima kereten belül háromszor ismétlődik az ötagú levélmintá, amelynek középső levelei szárszerűen olvadnak össze és a minta tengelyét alkotják. A párosan lefelé illetve fölfelé ívelődő karcsú oldalsó levelek behajló végükkel a keretig nyúlnak, sőt az alsók és felsők belesimulnak a szegélybe. A levelek erejét közepükön vonallal hangsúlyozták. A mai töredék egyik széle mentén, a hátlapon megmaradt két szögecs (az épebb mérhető hossza ugyancsak 3 mm) arról tanúskodik, hogy felső végén és közepén két-két, illetve a csúcsában bizonyára egy, összesen tehát öt szögeccsel szerelték fel. Az eredeti darab h = 5,6 (a megmaradt töredék h = 3,6); sz = 1,9 cm.

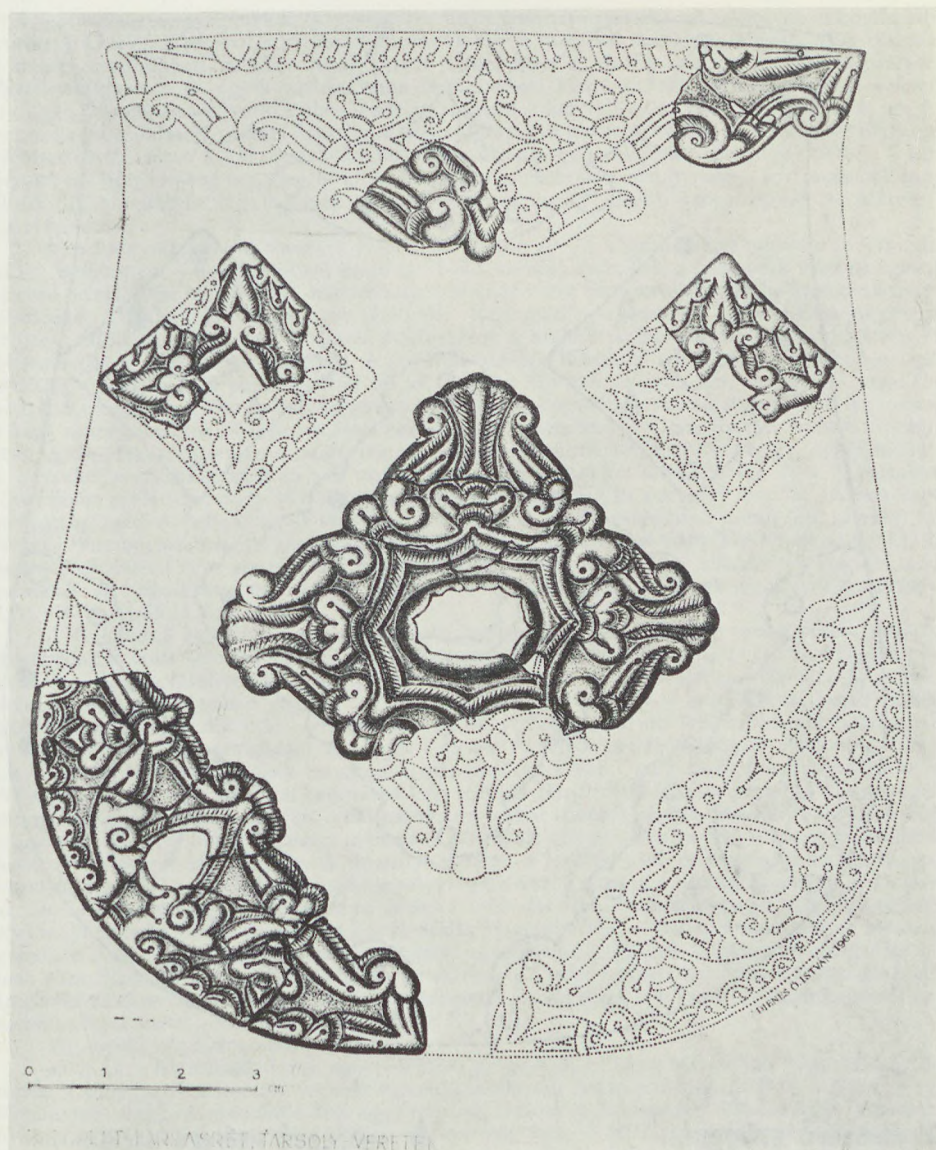
2. *Tarsoly fedőlapjának veretei* (3–5. ábra), ezüstből öntöttek. Domború mintázatuk rajzolata az öntés után poncolással készült, mélyebb hátterüket dúsan aranyozták. Kopottak.

a) *A középponti négyzetes veret*. A veret közepén nagyméretű ovális ékkő erőteljesen földomborodó ágyazott foglalata, amelynek nyílását utólag vágták az öntött anyagba, szélét kicsipkézve. A foglalat körüli sima mezőt páros sávból képzett szabálytalan téglalap keretezi, amelynek sarkai és oldalainak közepe ívelődve nyolc csúcsot alkot. E csúcsokból bomlik ki a gazdag leveles mintázat. A téglalap oldalainak közepén kiemelkedő csúcsok hordozzák azt a négy finom szerkezetű palmettacsokrot, amelyek a veretnek csaknem egész felületét beborítják. Ezeket a csokrokat egy-egy összehajló húsos, alul befelé, fölül kifelé pöndörödő végű levél szegélyezi, míg középpont hármass osztású levélkéből kinövő karcsú virágkehely simul a szegélylevelek közé, maga is három levélből képezve és a szegélylevelek fölé magasodva. A négy oldal palmettacsokrárt a téglalap sarkain ülő bimbószerű levélke kapcsolja össze. A mintázat részleteit poncolással finoman kidolgozták, a bonfoglalás kori ötvösség gyakorlatából ismert módon a levelek tövénél ívalakú, párhuzamosan futó vonalakkal árnyékoltt keskeny mezőt alkalmaztak; hasonlóképpen árnyalták a levelek külső széleit és az ékkövet keretező téglalap belső sávját is.

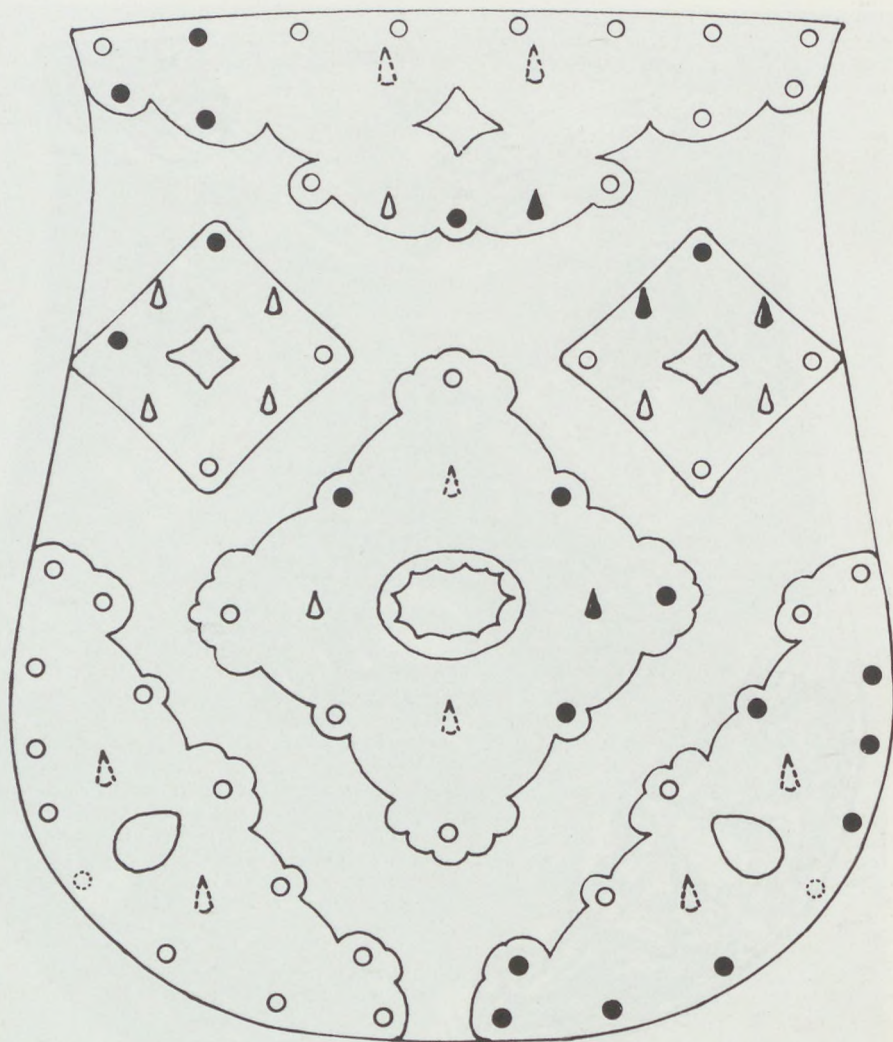
⁴³ László Gy., A népvándorlaskor művészete. . . 82–83.

3. ábra

4. ábra

- MEGLEVŐ SZŐGECS
- SZŐGECS KÉTSÉGTELEN HELYE
- ◌ KIKÖVETKEZTETHETŐ SZŐGECS

- ▲ MEGLEVŐ HEGYES SZÖG
- ◄ HEGYES SZÖG KÉTSÉGTELEN HELYE
- ◌ KIKÖVETKEZTETHETŐ HEGYES SZÖG

5. ábra

A levelek erezetét vonalakkal és a végükre ütött ponttal érzékeltették. Még az ékkő foglalat csipkézett szélén is poncolás nyomai fedezhetők fel. A mintázat szabályos négyzetet ad, oldalain a levelek íveit követi. Körben lehajló sima perem zárja le. A töredékekben előkerült darabot összeforrasztották és egyik sarkán sima fémlémezzel kiegészítették, ennek idejéről mitsem tudunk. A forrasztás következtében a hátlap állapota sokat változott. Bizonyos azonban, hogy a veretet a csúcsaiban és oldalai felezőpontjában elhelyezett nyolc – 3 mm hosszúságú – szögecscsel erősítették fel. Ezen kívül az ékkőfoglalat keresztengelyében egyik oldalt egy vékony, 2 mm hosszú kis hegyes szeg magasodik ki, amelynek túldoldali párja bizonyosan a forrasztásnak esett áldozatul, s valószínűleg ugyanez történt a hossz tengely kisebb szögpárjával is. Mérete = $6,6 \times 6,6$ cm.

b) *Kis négyzetes veretek töredékei.* A leltárkönyvben 70–72. alszámon szereplő három – mindig külön bemutatott – töredék közül kettő (a 71–72. számú) összeillik, a harmadik viszont kétségtelenül másik veret töredéke. A maradványok alapján a két négyzetes veret tökéletesen megszerkeszthető. Oldalaik enyhén befelé ívelődők. Közepükön ugyancsak ívelt oldalú négyzetes áttörés, valójában ágazott foglalat az ékkő számára, amelynek fala hátulról rézsútosan van ki-képezve, hogy a lapos kő aláérjen. A foglalat oldalait körülölelő indából a sarkokon a veret csúcsáig nyúló hegyes palmettalevél nő ki, amelyet tövénél az inda két visszahajló vége fog közre. A veret szegélyét a csústól ellenkező irányba hajló kerek levélkék sora díszíti. Az inda és a nagy csúcsos levelek itt is árnyalással beszegettek, a keretező levélkék töve és erezte kidolgozott. A töredékek hátlapján a szögecsek szerencsésen megmaradtak ahhoz, hogy megállapítsuk, a vereteket a csúcsukban levő – 3 mm hosszú – szögecsekkel szerelték fel, és a 71. alszámú töredék azt is elárulja, hogy az oldalak felezőpontjában – csak itt a szegély mentén – kihegyezett szögecske volt. A helyreállított tarsolyon a szemközt nézve jobboldali darab (70. alszám) két részből összeforrasztott. A két töredékből most összeillesztett példány kisebb darabja (72. alszám) a csúcsánál (l. a tarsoly baloldali veretének külső szélét) régi állapotához képest megcsönkült. A megszerkesztett veretek mérete = $3,6 \times 3,6$ cm. (A töredékek legnagyobb mérete = $2,3 \times 1,4$; $2 \times 1,45$; $1,5 \times 1,2$ cm.)

c) *Ívelt oldalú hosszúka szegélyes veret, a tarsoly alsó szegélyének egyik oldalára.* A szeszélyesen burjánzó díszítmény az ívelt oldal közepéből indul ki. A szegélyből kettős gyökerű levélbokr ágazik szét, betöltve az egész felületet. A palmetta-szővevény középső széles levelében helyezték el az ékkő számára készített rézsútos ágazott foglalatot. A szélső levelek – amelyeknek belső oldalát gazdag tagolással alakították – csúcsukon újabb széles kitaruló levélsokrokat hordoznak, amelyek a veret egyenes oldalú szegélyét képezik. E felső levelek töve alól rézsútosan virág-szerű tömör levélsokrocskák csüggenek alá, kitöltve a veret még szabadon maradt mezéjét. A hegyesen lezáródó sarkokat egymásba kapcsolt két félpalmetta keretezi, amely a belső szegély mintájához hurkolódik. Az ívelt oldal peremét a bokor tövétől kétfelé futó kerek levélkék sora szegélyezi. A veret belső oldalát a minta kanyarulatait követő, közepén koronásan kiemelkedő keskeny rovátkolt sáv zárja le. A mintázat elemei, a levelek töve és oldala itt is árnyalással, közepük erezzel hangsúlyozott, sőt árnyalt szegély teszi a gazdag mintázat egyenrangú részévé az alsó levélsor szerény fodrocskáit is. A veret több darabból összeforrasztott, hiányzó sarkát a régi fényképek tanúsága szerint egykor ennek is kiegészítették. A hátlap emiatt erősen megrongálódott. Ívelt oldala mentén sűrűn, egymástól egyenlőtlen – 0,7–0,9–1,4 cm – távolságra szögecsek sora, kikövetkeztethetően összesen nyolc darab, s belső oldala mentén is megmaradt kettő, amelyeknek elosztása alapján itt öt szögecs lehetett. A szögecsek $h = 3$ mm. A tárgy kiszámítható mérete = $8 \times 2,9$ cm. (A töredék mérete = $7 \times 2,9$ cm.)

d) *A felső szegélyveret két töredéke.*

d/1., Egy hosszúka darab egyenes felső szegéllyel, oldalán rézsútosan futó széllel, alsó részén a szegélyező palmetták ívelését követő záródással. A sarokrészhez felül és oldalt egy-egy félpalmetta simul. A szélsőhöz alul egy finoman ívelődő palmettalevél kapcsolódik, amelynek tövénél egy újabb palmetta behajló vége maradt még meg. A felső perem félpalmettájának indulásánál egy, a sarok felé forduló kerek szegélyező levélke, s ehhez újabbak kapcsolódhattak – a 2/b. és c. daraboknál megismert módon – a veret közepéig. Az árnyalás és levélerezet a többi veretével azonos. Két darabból összeforrasztott. Hátlapján a sarkokban és 1,3 cm-rel beljebb a hosszanti szélei mentén egy-egy, összesen tehát négy – 3 mm hosszú – szögecs, illetve egynek csak nyoma. A töredék mérete = $2,5 \times 1,7$ cm. – d/2., Ívelt oldalú veret töredéke. Kis gömböcskében lezáró csúcsa és az ide futó palmettát kísérő szegély – a palmetta kanyarulatánál levő apró lehorzsolástól eltekintve – vitathatatlanul lezárt. Ugyancsak kétségtelen, hogy a felső, két végén bekanyarodó inda a rézsútos ágazott ékkőfoglalat egyik oldalát képezi, akárcsak a 2/b.-jelű veretknél. A felső szegélyveret közepén tehát megismétlődött a négyzetes ékkőfoglalat, illetve az azt körülvevő mintázat, ez apró töredéken is jól látható a négyzet sarkába kanyarodó

indák közül kiágazó hegyes levélke. Az ékkőfoglatat körüli mintát tehát meglehetősen biztonsággal meg lehetett szerkeszteni. Hátlapján a csúcsot lezáró gömböcskénél 3 mm hosszú szögecs, valamint ívelt alsó szegélye mentén, az ékkőrekesz átlójában – a már több darabról (l. 2/a-b.) ismert – kicsiny hegyes szög. A töredék mérete = $2 \times 1,45$ cm.

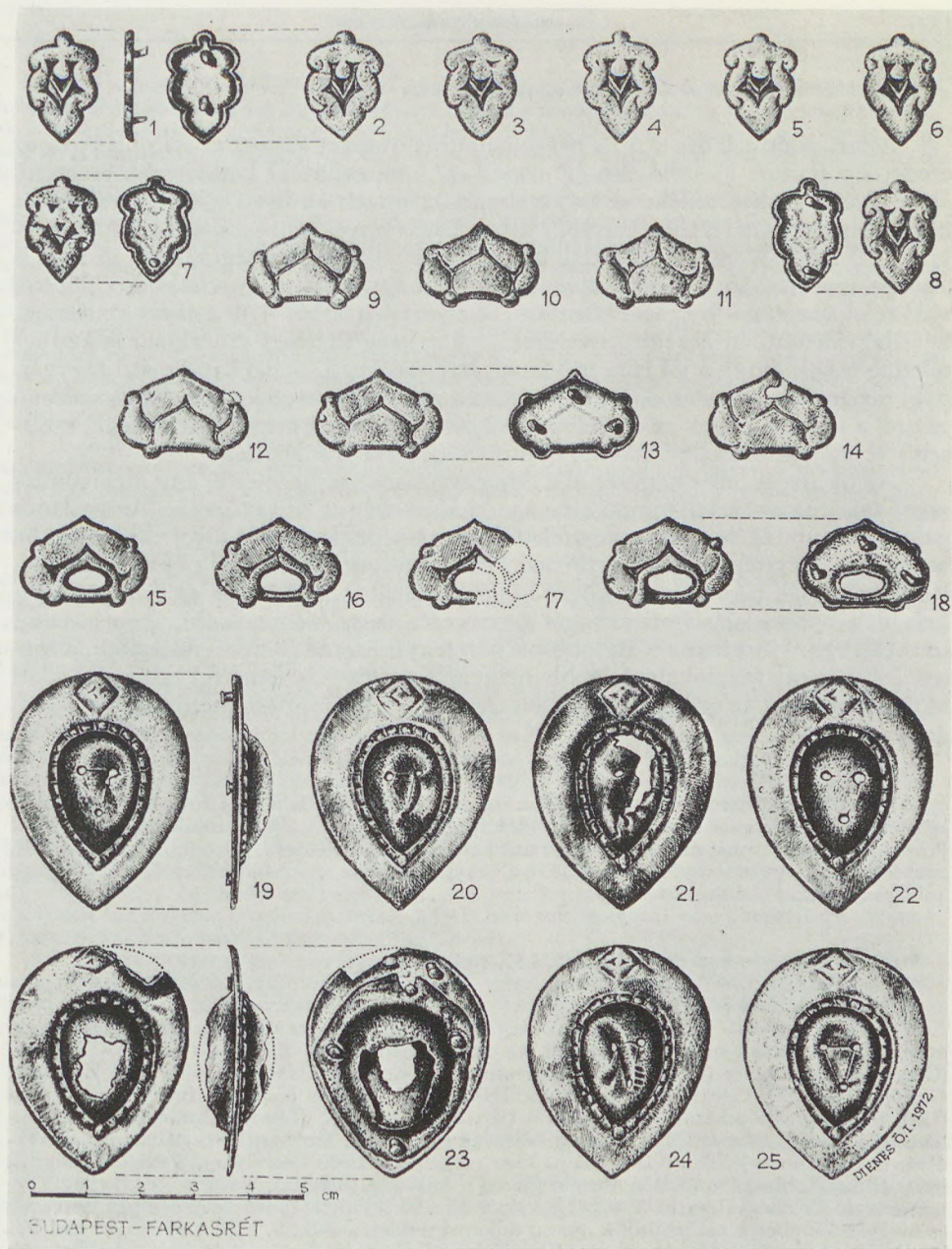
3. *A lőszerszám tartozékai* (6. ábra). Ezüstből öntöttek, erősen kopottak.

a) *A kantár pofaszíjára* (?) illő veretek (6. ábra 1-8). Mintázatuknak egymásba fűződő levelei rajzolják ki keskeny, csúcsos formájukat. Felül kis gömböcskéből szétterülő három-levélű palmetta, amelynek két oldalsó levelébe egy-egy függőlegesen álló – ellentétesen behajló végű – levél kapcsolódik, majd ezekhez két újabb csúcsba futó levélke fűződik. A levélkoszorúban fekvő mélyebb hátteret a felső palmetta középső levelének hegyes vége tölti ki. Hátdalukon (6. ábra 8), a hossz tengelyükben alul és felül egy-egy 3 mm hosszú szögecs. Egy kissé zömökebb példánynál (6. ábra 2) az alsó szögecs nem a csúcson, hanem valamivel magasabban van, s így ez a darab – noha mintázata azonos – kétségtelenül más öntőmintából való, mivel a szögcsék a verettel egybeöntöttek. A leltárkönyvbe 7 darabot vezettek be és sorszámozásuk (59–65. alszám) is ennek megfelelő, mégis ma 8 példányt őrzünk. Egy régi felvétel (l. MNM-Adattára 2489. N. jelű lemez) 7 darabot rögzít, de nincs közöttük egy két darabból újabb időben összeragasztott, rosszabb állapotú példány (6. ábra 7), amely – az öv szíjvégének darabjához hasonlóan – a 83. alszámú „kisebb töredékek” közül származhat. $H = 2,21$; $sz = 1,3-1,4$ cm.

b) *A szűgyelő vagy farhám veretsorának darabjai* (6. ábra 9–18).

b/1. Palmettacsokrot mintázó hosszúkas, tetejükön csúcsos veretek (6. ábra 9–14). Felületüket már az öntőformában kialakított bemélyedő árkok szabdalják kisebb mezőkre: voltaképp egy középső nagyobb, két keskeny szélső, valamint az ezeket koronázó, kettéosztott felső levélre. A levelek illeszkedésénél egy-egy kis bimbócska emelkedik ki a veret körvonalából. A minta árkolásában egy példányon még látszik az aranyozás nyoma. A megmaradt 6 veret azonos mintázatának részlet-egyezései elárulják, hogy azok három öntőmintából valók: 3 darab (6. ábra 9–11) valamivel kisebb, körvonaluk tagoltabb, mintázatuk vonala is élesebb; a 3 nagyobb (6. ábra 12–14) közül kettőnél (6. ábra 13–14) a mintázat vonalai egyes pontokon szabályszerűen betömődtek. Hátdalukon (6. ábra 13) csúcsukban és alul kétoldalt egy-egy, összesen tehát három – 3 mm hosszú – szögecs. A nagyobbak $h = 2,4$; $sz = 1,7$ cm. A kisebbek $h = 2,2$; $sz = 1,6$ cm. – b/2. Mint az előbbieket, csak az alsó középső levél, a minta alakját követve, kicsúcsosodó ovális alakban áttört (6. ábra 15–18). Hátlapjukon (6. ábra 18) az előbbieknél megfelelő rendben három szögecs. 4 példány (2 ép, 1 hiányos – amely a 2489. N. jelzetű régi negatívon még teljes, csak sérült, – valamint egynek összeillő két darabja). $H = 2,35$; $sz = 1,7$ cm. – A b/1. és b/2. változatból a leltárkönyv is 10 darabot tüntet fel, csak más megoszlásban, ott 3 áttört (34–36. alszám) és 7 tömör (37–43. alszám) példány szerepel. A régi fényképen 3 áttört és 6 tömör, összesen tehát csak 9 veret látható. A negyedik, két darabban levő áttört példány hiányzik, nem tudhatjuk viszont, hogy ez volt-e a leltárba fölvetett tizedik veret, vagy egy, a fényképen ugyancsak nem szereplő tömör veret, amely már addigra elveszett. A két darabkából összeillesztett veret származhat a leletegyüttes töredékei közül is, de a leltározó is tévedhetett, így rajzunkon csak a ma meglevő példányokat tüntettük föl.

c) *Csőrgős csüngők* (6. ábra 19–25). Levélalakúak, erősen földomborodó – gyöngyözött szegéllyel kísért – középső terük a veret alakját követi és három lyukacskaival áttört. E lyukakat utólag beütögetett vonal köti össze, amely háromszöget alkot; egy darab (6. ábra 23) épp e részen kitört. Tetejükön sarkára állított négyszöges díszítmény, elmosódott középső vonalas dísszel. Változataikból megállapítható, hogy a 7 veret három öntőmintából származik: négyenél (6. ábra 19–22) a négyszöges díszítmény belsejében levő négyzetes rajz egyik oldala betömődött; kettőnél (6. ábra 24–25) ez a négyszög kissé laposabb és a veret szélére csúszott fel, belsejében kis kör látható; egy példánynál (6. ábra 23) viszont a négyszög nem domborodik ki, hanem bemélyedő vonalakkal jelölt és szinte már deltoid alakra torzult. Egy darab (6. ábra 22) kivételével valamennyi sérült, de legalábbis domborulatuk behorpadt, ami használatuk során is történhetett. Hátdalukon (6. ábra 23), felül egy pár hosszabb (3 mm-es), középső mélyedésük mentén keresztben négy rövidebb (1,5 mm-es) szögecs. A veret szíjhoz erősítésére csak a felső kettő szolgált, a négy rövidebb szögecs egy, a veretnél kisebb, ugyancsak nagyjából levélalakúra nyírt és hátrafelé erősen kidomborított bronzlemezt kapcsolt a verethez, amely az öntött veret öblös előlapjával együtt a csörgőgolyó foglatául szolgált. Két vereten a bronz hátlap domborulata is érzékelhető, s maradványai – egy kivételével – valamennyin megtalálhatók. A veret $h = 4,4$; $sz = 3,3$; öblösödésének $m = 0,7$ cm.⁴⁴

6. ábra

⁴⁴ Itt köszönöm meg Madarassy Istvánnak az ötvöstechnikai részletek elemzésében nyújtott segítségét.

A szokatlan mintakincsű övveretsor és párbugamai

A farkasréti leletek között beszolgáltatott övveret készlet erősen hiányos, az eredetileg átadott 11 szélesebb (2. ábra 1–11), valamint 17 keskenyebb veret (2. ábra 12–28) csak töredéke az övveretsornak, hiszen az ilyen jellegű övek teljes készlete negyvennél is több veretből áll (pl. Bashalom és Jánosszállás 21:20;⁴⁵ Nagykőrös 23:23).⁴⁶ Nem szolgáltatták be az öv csatját, de lehetséges, hogy az nem is volt az együttesben, hiszen tudjuk, hogy nem egy helyütt – a visszajáró halottól való félelem miatt – megcsonkított övet helyeztek a sírba.⁴⁷ Az azonos mintázatú, két alakváltozatban készült övveretek és a szíjvég hiányos voltukban is kétségtelenné teszik, hogy a jól ismert hosszú, lefüggő végű, belső kapcsolású fegyverövet díszítették a szokásos megoszlásban: a szélesebb veretek a derekat körülfogó részre, a keskenyebbek az öv lefüggő végére illettek. A csípő tájára kerülő szélesebb veretek áttörésébe keskeny, hasított szíjacskát is fűzhettek.

Az öv maga tehát nem tér el a tárgy szokásos szerkezetétől, ami mégis különössé teszi, az a veretek mintakincse: az „indás-virágos” díszítőstílus. Az általános palmettás minták helyett e veretek felületét széthajló indák töltik ki, végükön kerek szírmű virágkelyhet hordozva. Hazai anyagunkban sokáig egyedülállónak látszottak, csak nemrég tette közzé hasonmásaikat Anton Točík az Északnyugat-Felvidék honfoglalás kori anyagát összegező, nagy hiányt pótló, igen hasznos munkájában.⁴⁸ A kötet a Vág jobb partján fekvő Szered (Sered') határából, e fontos folyómenti átkelőhelyről több magyar temetőt⁴⁹ is ismertet, számunkra itt most különösen az egymás közelében fekvő I. és II. számú temető nyújt tanulságokat.

A két temető Szeredről mintegy 4 km-re délnyugatra került elő. Kismácsa (Malá Mača) közelében, a Mácsai-homokdombokon (Mačianske vršky). E dombvonulatot a Nyitrától Pozsony felé vezető mai út szeli ketté, az úttól északra került elő az I. jelzetű, délre pedig a II. számú temető, ugyanezen dombvonulat nyúlványán, amelyet azonban valószínűleg a Vág egy holtága választott el a dombsortól.

⁴⁵ Dienes I., Arch. Ért. 86 (1959) 149, 151, 154.

⁴⁶ Ua., Arch. Ért. 87 (1960) 180.

⁴⁷ Ua., Arch. Ért. 86 (1959) 152.

⁴⁸ Točík, A., i. m. – Hazai kutatásunk megkönnyítésére közlöm a kötet lelőhelyeinek olykor nehezen azonosítható magyar helyneveit, az eredeti sorrendben: Bánkeszi (Bánov), Vörösvár (Červeník), Szentpéter (Dolný Peter), Udvarnok (Dvorníky), Udvard (Dvory nad Žitavou), Galánta (Galanta), Génye (Geňa), Galgóc (Hlohovec), Hetény (Chotín), Imely (Imeľ), Izsa (Iža), Komárom (Komárno), Nemeskosút (Košúty), Ondrohó (Lipová-Ondrochov), Marcelháza (Marcelová), Madar (Mudroňovo), Naszvad (Nesvady), Molnos (Nitra-Mlynárce), Érsekújvár (Nové Zámky), Ekel (Okoličná na Ostrove), Ipolypásztó (Pastovce), Perbete (Pribeta), Perse (Prša), Ipolyszalka (Salka), Szered (Sered'), Szakolca (Skalica), Tornóc – eredetileg Tormásra utaló Tormocs (l. erről Györffy Gy., Arch.Ért. 97 (1970) 221; uitt az Árpád-házi hercegek és magyar főemberek szállásairól a nyitrai dukátus területén 220., 9. kép) – (Trnovec nad Váhom), Bátorkeszi (Vojnice), Vezekény (Vozokany), Nemesócsa (Zemianska Olča). – A helynevek azonosítása már csak azért is tanulságos, mert nagyobb óvatosságra int az olyan elszórt megállapításokkal szemben, hogy a törzsnévi eredetű nevekkel jelölt helyek (mint pl. itt Bánkeszi és Bátorkeszi) temetőiben nincsenek lovastemetkezések. L. Moór E., A nomád magyar törzsek X. századi szállásterületei a Kárpát-medencében. NyÉ 70. Szerk. Kázmér M.–Végh J. (Bp. 1970) 47–48. Moór ebből levont következtetéseit tehát a törzsnévi eredetű települések késői, királyság kori, védelmi célzatú keletkezéséről, megalapozatlanok.

⁴⁹ Točík, A., i. m. 40–57.

Az I. sz. temetőben 1952–58 között a homokkitermelés ütemének megfelelően kerültek elő a sírok. Számításaink szerint legalább 34 sírra tudunk a megmentett anyag alapján következtetni, de a temető valóságos sírszáma ennél többre becsülhető, a közlemény ugyanis megjegyzi, hogy sok sír a rendszeres megfigyelés előtt, a homokhordás során már elpusztult. A kétségtelenül kikövetkeztethető 34 sír a következő sorrendben került napvilágra:

1952-ben találtak rá az első sírra és még ugyanebben az évben B. Chropovský 2 sírt mentett meg (összesen 3 sír). Ezt követően, 1953 tavaszán J. Bárta végzett itt mentőásatást és újabb 21 sírt tárt fel. Az ásatás során összegyűjtötték a már megsemmisített sírokból származó szórványleleteket, amelyek – a különféle típusú és méretű kengyelek⁵⁰ alapján – legalább 5 további sír elpusztulásáról vallanak (3 + 21 + 5 = összesen 29 sír). 1955-ben bekerültek egy, a homokbányászás során tönkretett sír lovasfelszerelési tárgyai, majd 1956-ban, ugyancsak szórványként, legalább egy további férfísír emlékei (31. sír). 1957-ben dúlták fel homokkitermelés során a temetőnek egyik leggazdagabb férfi temetkezését (32. sír). Az 1958-as esztendőben homokfejtés közben felbukkant és a Szlovák Nemzeti Múzeumba (Pozsony) beszolgáltatott leletek (övveret-sor, eltérő méretű kengyelek, két vaskés, gömbsorcüngős fülbevaló karikája⁵¹) legalább egy férfi és egy női temetkezés elpusztításáról tanúskodnak (33–34. sír).

A sírok számának lehető pontos felbecsülése fontos számunkra a temető összképének jellemzéséhez, bár pontos statisztikai adatokat nem tudunk nyújtani, hiszen a sírok egyrésze töredékesen megmentett leletegyséts, s néhány részletet a közlemény is homályban hagy, pl. a 16/53. sz. sírt nem tárgyalja. Annyi mindenesetre megállapítható, hogy kivételes gazdagságú temető került elő e helyürr; bizonyítsa ezt az alábbi rövid összegezés:

1. A felbecsült 34 sírből legalább 20 sír volt lovas, illetve lószerszámos temetkezés. Kétségtelenül lovasmentkezés az 1/52, 6/53, 15/53, 18/53. sz. sír, s valószínűleg a korabeli kirablásnak áldozatul esett 14/53. sz. sír, itt ugyanis az emberi váz a sírgödör egyik oldalában fekszik, azt sejtetve, hogy mellette, a gödör másik felét a lócsontok foglalták el.⁵² Lószerszámos temetkezések: 3/52, 2/53, 8/53, 19/53, 20/53, 21/53, 5 sír az 1953. évi szórványanyagban, 1 sír az 1955. évi, 1 sír az 1957. évi, 2 sír az 1958. évi szórványanyagban.

2. A férfiak közül – akiknek száma pontosan nem állapítható meg – 7 volt veretes fegyverőv viselésére jogosult. Teljesebb övveretsort a 2/53, 6/53, 15/53. sz. sírokból, valamint az 1957. évi és 1958. évi szórványanyagból mentettek meg. A 14/53. sz. sírban csak szíjvég volt, de a sírt saját korában kirabolták. A 2/52. sz. sírba kétségtelenül eredetileg is csak szíjvéget helyeztek, de itt arra gyanakodhatunk, hogy a tárgy részlete az egész jelképéül szolgált.⁵³ Két övfelszerelés-nél – 2/53, 15/53 – a kapcsolósíj vagy inkább a bőrtarsoly zárószíja is veretekkel volt díszítve.

3. 7 férfísírből került elő a rangos közösségekre jellemző⁵⁴ csont merevítőekkel ellátott íj (1/52, 3/52, 6/53, 8/53, 14/53, 15/53. sz. sír, ill. 1957. évi szórvány). 3 sírban (1/52, 6/53, 8/53) finom művű csont fedéllel vagy szájjal készített nyíltegekre bukkantak, egyben (1957. évi szórvány) szablya, egy következőben (19/53) pedig esetleg csont botvég volt. Az a férfi, akinek felszereléséhez díszesen faragott csontcsat (?)⁵⁵ is tartozott, magával vitte a másvilágra solymai visszaparancsolására használt csontsípait is (14/53).

4. A temetőben nyugvó nők gömbsorcüngős fülbevalót (1958. évi szórvány), rombusz-alakú veretekkel⁵⁶ ékes nyakú inget, rozettákkal szegélyezett köntöst (7/53, 9/53; a 10/53. sz. sírban a fejten bronz lemeztöredék, talán pártá?) és domborúfejú szögekkel kivert csizmát viseltek (5/53, 7/53).

⁵⁰ Az 1953. évi szórványleletek között bekerült 6 kengyelből legfeljebb kettő lehet egymás párja: uo. XXXVIII. t. 17. és XXXIX. t. 10.

⁵¹ *Točík A.* munkájában, a XLII. t. 28. sz. alatt bemutatott tárgy nem kapcsolótű, hanem fülbevaló függesztőkarikája és természetesen helyzete függőleges állásban volna. Vö. i. m. 49.

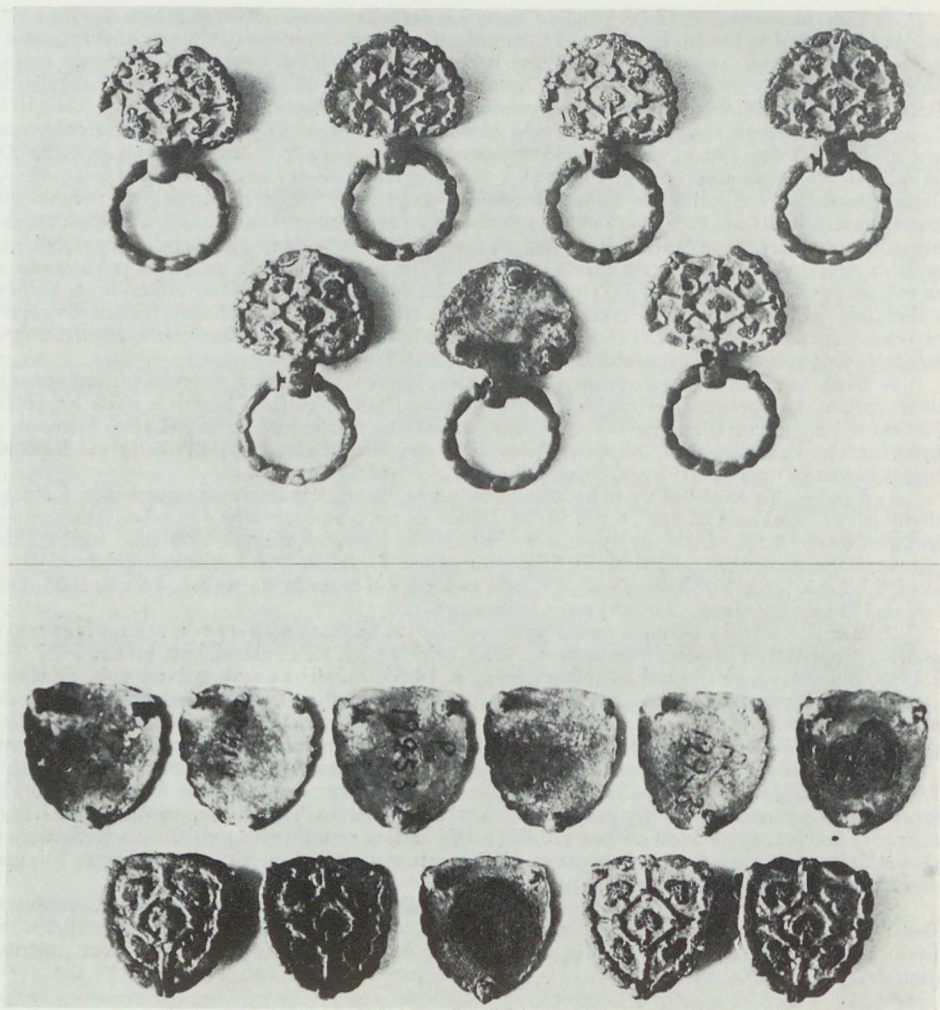
⁵² Uo. 46., 17. kép 3.

⁵³ E lehetőségekre l. *Kovács I.*, *Közl. II/1* (1942) 107.; magam e szokást legutóbb 1971. évi tiszavasvári ásatásom 7. sírjában figyelhettem meg.

⁵⁴ *Dienes I.*, *Éltud* 24 (1969) 1038.; *Ua.*, *MTAK* II. 18 (1969) 260.; *Ua.*, *A honfoglaló magyarok*. 34–35.

⁵⁵ *Mesterházy K.*, *Arch.Ért.* 96 (1969) 242–246.

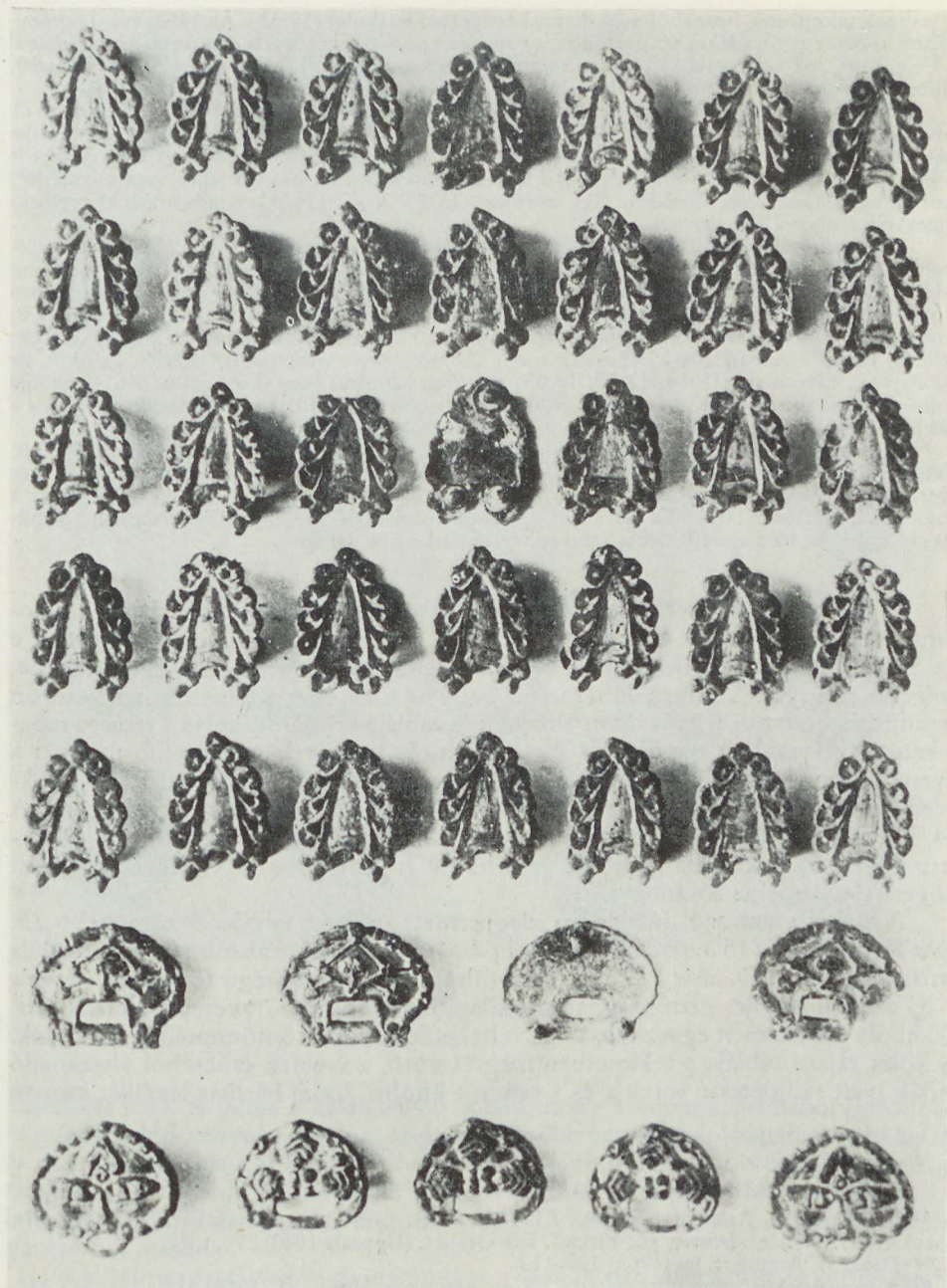
⁵⁶ A kérdéses ingnyakveret a közlemény (*Točík A.*, i. m. 43. és XXXI. t. 14.) a 2/53. sz. feldúlt férfísír mellékleteként említi. A veret a sír környezetének átkutatásakor, átszítált földből került elő, az analógiák alapján női sírhoz kell tartoznia.

7. ábra

5. Arany varkocskarika volt a 8/53. sz. sírban, és a 6/53. sz. sírban a két arany varkocskarika mellett talán két ezüsthuzalból készült karika is varkocsdíszül szolgált, itt tehát 4(!) varkocskarika volt. Többben (3/53, 8/53, 14/53, 15/53, 1953. évi szórvány) aranylemezkekkel ékesített ruhát hordtak, a 3/52. sz. sírból pedig aranyozott lemezek kerültek elő. A 15/53. sz. sírban fekvő férfi nemcsak alkarjain, hanem egyik felső karján is karpereccel volt felékszerezve. A 20/53. sz. férfisír ezüst fejcsigolyájába vörös kőből való II. századi római gemmát foglaltak. A temetőben férfi is viselt nyakában gyöngyöt (14/53).

6. Gondosan készített lószerszámokra vall, hogy a heveder szokásos csatjain kívül a szíjazat több ponton (pl. a kantárnál = 15/53; a kengyeleknél(?) = 6/53) is kapcsolódott csatokkal. Nyeregkapák ezüst lemezborításai kerültek elő (2/53, 1953. évi szórvány), valamint egy

8. ábra

egyedinek tekinthető, bronzból való díszes kápaperem burkolat (15/53). Az 1953. évi szórvány-leletek között egy töredékes sügyelődísz is van. A kengyelek egyrésze is díszesebb a szokásosnál (15/53, 1957. évi szórványok). A lószerszám tartozékának tekinthető, ismeretlen rendeltetésű, többszörösen csavart huzal (15/53) párhuzamai is csak rangos temetőkből ismertek.⁵⁷

7. Számos sírban voltak ezüstlemez töredékek, rendeltetésük azonban nehezen dönthető el, mivel sokszor ábrájukat és a sírban való helyzetüket sem ismerjük. Egy részük bizonyára a ruha vagy a lószerszám dísz volt, de akadnak közöttük karra-lábra való ezüstpántok töredékei is (14/53). Itt-ott fejkörűli helyzetük alapján arra is gondolhatunk, hogy a jellegzetes szemfedő⁵⁸ tartozékai voltak (3/52, 13/53?). Egy esetben (15/53) a szemfedő maradványainak vélhető lemezekék aranyból voltak.

– A fentiek alapján úgy véljük, joggal vethetjük össze a szeredi honfoglaló magyar közönséget rangban a kenézloi⁵⁹ temetőinkben fellelt családokkal, s ez az összehasonlítás korántsem ötletszerű, hiszen mindkét helyen a fontos átkelőhely és a révhez vezető utak ellenőrzésében szolgálatuk és a vele járó társadalmi helyzetük azonos lehetett. Előkelő voltukra utal az a tény is, hogy sírjaik között háziszolgáik is fellelhetők. A temető megmentett részében 5 sír volt melléklet nélküli, ebből azonban egy kirablott lovassír (18/53), egy másik pedig teljesen szétdőlt sír (4/53) volt, három sír (11/53, 12/53, 17/53) esetében azonban joggal gyanakodhatunk szolgáló voltukra. Annál is inkább, mivel csoportjukból az egyik (12/53) dél-északi irányítású volt, s a víz jobboldalán zsugorítva feküdt, más gazdag temetők szolgásírjaihoz⁶⁰ hasonlóan.

A sírok számbavételéből az is kiderült, hogy a temető valóban erősen megcsonkult, hiszen a mellékletekből is meghatározható férfisírokhoz képest aránytalanul kevés a női és gyermeksírok száma. Ebből arra gyanakodhatunk, hogy a nőket külön oldalra temették és a homokbányászásnál a temetőnek ez a déli, az úthoz közelebb eső sárnya semmisült meg. Mindezt eldönthetné, ha a szeredi temető térképe hozzáférhetővé válna.

A farkasréti övveret készlet hasonmása⁶¹ az 1957-ben homokfejtésnek áldozatul esett sírból került elő. Bár mellékletei nyilvánvalóan hiányosan jutottak a Szlovák Tudományos Akadémia Nyitrai Régészeti Intézetének gyűjteményébe, mégis a síregyüttes e rangos temetőn belül is kiemelkedik, hiszen nem csupán csontos íja, mutatós fegyverőve, oldalpálcás zablája volt, de szablya a temető megmentett szakaszában egyedül őt illette meg, és nyerge is gondosabb munka: a nyeregszárnyakra a sügyelő és farhám befűző szíjainak fűrott lyukjai köré lyukvédő vereteket szegtek és ezüsttel tauszózott kengyelek tartoztak hozzá. A 14/53 és 15/53. sz. sírban nyugvó férfiakhoz hasonlóan a közösség vezetője lehetett e férfi is, bizonyára egymást váltották a méltóságban a X. század egymást követő nemzedékei során.

A sírból származó, hiányosan megmentett övveret készlet 9 zömökebb (9. ábra 1–7, 9–10) és 15 karcsúbb veretből (9. ábra 8, 11–24), valamint az együtteshez tartozó csatból (10. ábra 1) áll. A nem túlságosan jó minőségű fénykép (10. ábra 2–3) alapján is teljes biztonsággal megállapítható, hogy az övveretek a farkasréti-ekkel oly tökéletesen egyeznek, hogy feltehetően azonos öntőmintában készültek. A kötet rajzos táblája e tekintetben megtevésztő, a veretek csúcásából visszahajló indák íveit szögletessé torzíttja és a csúcstól kitöltő finom hármás levélkét csupán

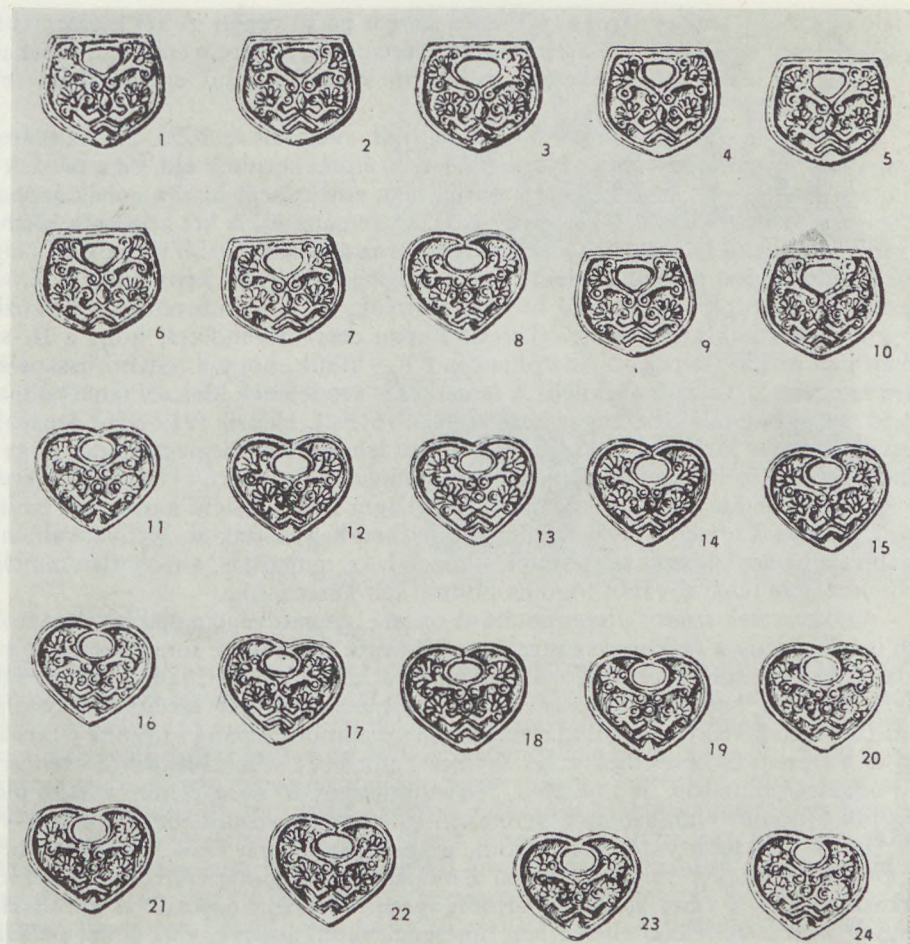
⁵⁷ Vö. Dienes I., Acta Arch. Hung. 7 (1956) LXX. t. 37.; Ua., Arch.Ért. 84 (1957) 27., h-jelű sír, 37.; l. még Arbman, H., Birka I. Die Gräber. (Uppsala 1940) 279. t. 10.

⁵⁸ Dienes I., Arch.Ért. 90 (1963) 108–112.

⁵⁹ A kenézloi közösségek feladatáról l. Ua., Acta Arch. Hung. 21 (1969) 415.; Ua., MTAK II. 19 (1970) 120–121; Ua., A honfoglaló magyarok. 25.

⁶⁰ Ua., ElTud 24 (1969) 613, 1557.; Ua., A honfoglaló magyarok. 16.

⁶¹ Točík, A., i. m. 49. és XL. t. 14., XLI. t. 1–24., LVIII. t. 40–41., LX. t. 1.

9. ábra

ékalakkal jelzi. A leírás is talán téved abban, hogy a veretek bronzból öntöttek, és mindenképp kétségbe vonjuk, hogy a szélesebb veretek hátoldalán csupán kettő és nem három akasztóg szolgálta volna a felerősítést. Ez az öntőminta egyezése szempontjából perdöntő lenne. A veretek mérete ugyanis sejthetően egyezik (a farkasréti $2 \times 2,4$, ill. $2,2 \times 2$; a szeredi $2 \times 2,3$, ill. $2,3 \times 2$ cm); az 1–1 mm-es eltérés a mérésből adódhat.

Különösen értékes teszi számunkra a szeredi párhuzamot az együttes csatja (10. ábra 1), amely meggyőzően tárja elénk a farkasréti öv hiányzó darabját. Ugyanis nemcsak a középső gerincre fűzött, sajátos rendben egymásnak háttal illetve szembeforduló levelei azonosak a farkasréti szíjvég (2. ábra 29.) mintázatá-

val, de ugyanúgy ívelten zárul a csatlemezt teste is hátsó végén. A két készlet tehát oly tökéletesen egyezik, hogy a két csonka veretsorból, a szeredi csattal és a farkasréti szíjvéggel lezárva, egy teljes övet lehetne csatolódásig hű együttesként felszerelni.

A szeredi I. sz. temetőnek 1/53. sz. sírjából, valamint az 1956. évi szórványanyagából egyaránt Provence-i Hugo (926–945) érméi kerültek elő, de e pénzek a temetőnek sem nyitó, sem záró időpontját nem adják meg, hiszen annak azonos időszakban kellett léteznie a szomszédos II. sz. temetővel. A két közösség között ugyanis feltétlenül kapcsolatnak kellett lennie: az az alacsonyabb társadalmi helyzetű és feltehetően nagyobb lélekszámú közösség, amelynek képviselőit a II. sz. temető megmentett szakaszából megismerhettük, az I. számú temetőt használó rangos csoportnak alárendeltje lehetett. Éppen ezért örömdetes, hogy a II. sz. temetőben az időhatárok jól adathatók, s úgy tűnik, hogy a temető használati ideje az egész X. századot felöleli. A temetkezés kezdetének idejéről tanúskodnak a 8/55. sz. sírban talált Berengar király (888–915) és I. Henrik (919–936) denárok, illetve Berengar királynak a 12/55. jelű sírban lelt érméje (megjegyzendő, hogy a rajzos táblán közölt éremkép alapján ez utóbbi inkább Provence-i Hugó denárjának látszik). Ugyanakkor a 7/55. sz. sírból napvilágra került kétélű kard arról tanúskodik,⁶² hogy a temetőt Géza fejedelem idejében hagyhatták el. Nyilvánvalóan e tágabb időhatárok között telepítették a közeli I. sz. temetőt is, a szokatlan mintájú öv keltezésére tehát további fogódzópontot kell keresnünk.

Az övveretek sajátos virágmintája az ország nyugati végein újabb változatokban is felbukkan: a szakonyi sügyelőveret⁶³ életfa ébrázolása, annak széthajló két oldalsó ága ugyane stílusban fogalmazódott; a kisalföldi Naszvadról ismert szíjvég⁶⁴ felületét hasonló, köröcskékből szerkesztett hármas levélminta borítja. Mind a veretek alakjában, mind a mintakincs alapotívumában rokona a farkasréti és a szeredi övkészletnek az az együttes, amelyet Fettich Nándor Szerencsről (l. Függelék) mutatott be (14. ábra).⁶⁵ A díszítmény fő mintaeleme: a hajló inda végéből kibomló virágkehely e vereteken tökéletesen azonos, de a mintaszövés eltérő, s a szélesebb vereteken három, a keskenyebbekben csak két virágkehely kapott helyet. A két veretfajta közül a nyúlánkabbak mutatnak több egyezést a farkasrétiakkal, a veret alakja, az áttörés módja csaknem egyezik. A zömökebb veretek a farkasrétiakkal ellentétben nincsenek mind áttörve, s az áttört példány nyílását nem illesztették oly harmonikusan az összképbe, mint a mi veretsorunknál. Az együttes csatja teljesen eltérő.

Sajnos a közelebbi keltezésben a felsorolt magyarországi párhuzamok nem nyújtanak segítséget. Már Fettichnek feltűnt viszont, hogy a szovjetföldi anyagban a szerencsi leletegyüttesnek jellegzetes rokon darabjai találhatók. Ilyenként mutatja be a kazányi területről származó tankejevkai övveretsort,⁶⁶ amelynek mintázatát magunk a naszvadi szíjvéghez érezzük közelebb állónak. Fettich e mun-

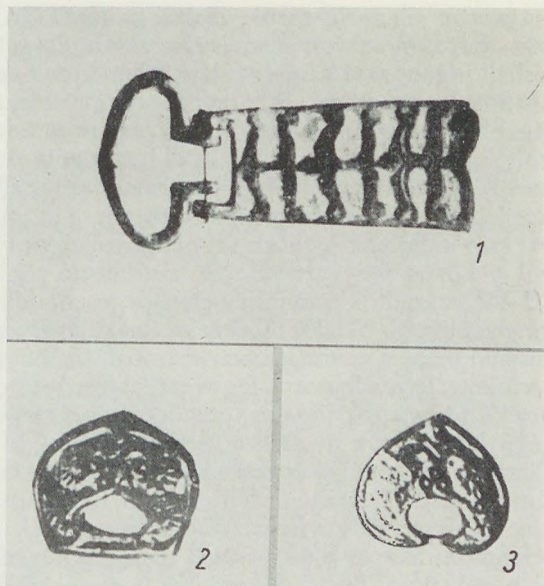
⁶² A kétélű kardok elterjedésének koráról l. *László Gy.*, FA 1–2 (1939) 231–235.; *Bakay K.*, Régészeti tanulmányok a magyar államalapítás kérdéseihez. Dunántúli Dolgozatok 1. (Pécs 1965).

⁶³ *Dienes I.*, A honfoglaló magyarok. 49., 16. kép.

⁶⁴ *Točík, A.*, i. m. XXVI. t. 29.; *Szőke B.*, FA 3–4 (1941) 216., I. t. 15.

⁶⁵ *Fettich N.*, Die altungarische Kunst. (Berlin 1942) 15, 16, 43. és 22. t.

⁶⁶ Uo. 43. és 50. t.

10. ábra

kájából ismerünk azonban olyan vereteket is, amelyeknek felületét hármasköröcskékből szétfutó indák bontják fel és kis virágkelyhek töltik ki. Ilyenek a permi területről származó redikori kincselet övveretei, valamint ezeknek Etelköz területén, a Kiev környéki Jelisavetgrad körzetében fellelt hasonmásai.⁶⁷ László Gyula szívességéből a kievi múzeum indás-virágos stílusú vereteinek ezúttal egy teljesebb sorozatát közölhetem (7–8. ábra). A farkasréti karcsúbb veretekhez hasonló áttört szívalakú veretek, illetve ezeknek felső végükön nyitott, félhold alakúan kikanyarított változatai is a szovjetföldi anyagban gyakoribbak, mint nálunk.⁶⁸ Úgy tűnik tehát, hogy a farkasréti övkészletnél mind a veretek formája, mind díszítményük elemei inkább még az előző szállásterület ötvöshagyományaira utalnak, ezért is válik ki a számtalan, eltérő voltában is hasonló, azonos minták változatait ismétlő honfoglalás kori övkészlet közül.

Azt kell feltételeznünk, hogy az erősen kopott, láthatóan hosszú időn át hordott öv tulajdonosa honfoglalóink első nemzedékéhez tartozott, akárcsak a szeredi hasonmás öv viselője, aki közösségének egymást követő vezetői közül elsőként irányíthatta övéi sorsát.

Az öv méltóság- és rangjelző szerepének kialakulását a pusztai népeknél már László Gyula meggyőzően összegezte.⁶⁹ E kérdéshez legutóbb U. Kőhalmi Katalin fűzött értékes gondolatokat, a tárgytörténet bevonásával három eredetileg

⁶⁷ Uo. 41. és 46. t. 6–7., 47. t. 11–13.

⁶⁸ L. pl. Uo. 50. t.; Fettich N., A honfoglaló magyarság fémművészete. AH 21 (Bp. 1937) XVII. t. 2.

⁶⁹ László Gy., Études ... 158–185, különösen 182–183.

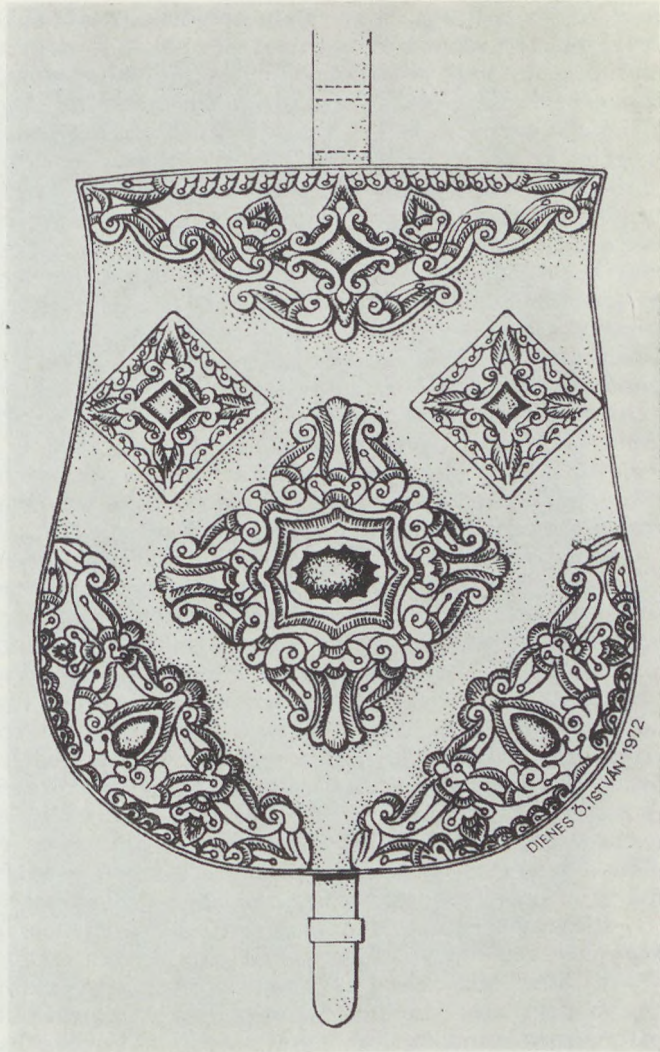
fegyveröv jelentésű török, illetve mongol szó, nevezetesen a *saydaq* – *qurluq*, ill. *qur* – *keş*, *keşig* szavak jelentésváltozásait vizsgálva meg.⁷⁰ E szavaknak nagy jelentésbeli ingadozása van, egyaránt jelentenek övet, íj- és nyíltartó tegez, a bennük hordott fegyvereket, sőt mindezeket együtt is, amit arra lehet visszavezetni, hogy régebben átfogóbb értelmük volt, az öv és a rácsatolt fegyvertartók gyűjtőnevei voltak, és csak utóbb különült el határozott értelmük, helyenként más-más jelentéssel. A nyelvi tények a tárgytörténet tanulságaival összhangban arra mutatnak, hogy mindezt összetartozónak érezték, s joggal, hiszen a szkíta időkben az öv a bal csípőn hordott együttes íj-nyíltartóval (goryt) valóban egységet képezett. Idővel e közös fegyvertartó tok szerkezete többször is megváltozott, de csak a III–IV. századtól különültek el véglegesen, mikor is önálló tartója lett a nyilaknak, amelyet a jobb oldalon, illetve az íjnak, amelyet a bal oldalon csatoltak az övre. A pusztai népek szemléletében azonban az öv a fegyverekkel továbbra is összetartozott. Így válhatott a fegyvereket hordozó öv a fegyverviselésre jogosult teljes értékű törzstagok jogainak jelképévé, s a tárgy mindinkább szimbolikus jelentőségű lett. Ennek nyelvi vetülete, hogy az „öv, fegyveröv” jelentésű szavakból, illetve azok továbbképzett alakjaiból „fegyverövvel felszerelt gárdista, fegyverhordó, testőr” értelmű méltóság-, ill. foglalkozásnevek keletkeztek. Nyilvánvaló, hogy e fegyveröv viselő réteg a lovasnépek körében nem az egyszerű harcost jelentette, hanem a díszes övét méltóságjelvényként hordó főembert. A jéniszeji feliratokban az ilyen öveknek „arany” a jelzője, és az örökre eltávozó e legfontosabb és legdrágább felszerelési tárgyatól a sírfeliratokban éppúgy búcsút vesz, mint kánjától, bajtársaitól, sebesjárású paripáitól és népétől.

Ilyen rangos réteg tagjainak kell tekintenünk honfoglalóinknál is mindazokat, akiknek derekát veretes fegyveröv övezte, azaz nem egyszerűen teljesjogú szabad nemzetségtagoknak, hanem a kíséret legrangosabb elemeinek s a nemzetségi arisztokrácia tagjainak, akik végsősoron maguk is a társadalom legfőbb vezetőinek, a nemzetség- és törzsfőeknek, a fejedelmeknek kíséretéhez tartoztak. A veretes fegyveröv méltóságjelző szerepét szépen példázzák a fentebb érintett szeredi temetők. Noha a II. sz. temető fegyverviselésre jogosult réteg temetője, s nem tartozik az egyszerű köznépi temetők közé, a kétségtelenül korai szakaszából való leggazdagabb férfisírjában (4/55. sz.) mégsem találunk veretes fegyverövet. A sír pedig arany varkocskarikát, aranylemezket rejtett, s a benne nyugvó férfit felékszerezve, nagy gonddal, kitömött és felszerszámozott lóbőrrel temették el, csontos íjjal szerelték fel. Övének csatja és az öv szíjának maradványai tanúsítják, hogy íj- és nyíltartó tegezét dísztelen, veret nélküli övön viselte, rangjánál fogva csak ez illette meg. A II. sz. temető egyébként jóval szerényebb az I. számúnál, több a melléklet nélküli sír is, viszont kétségtelenül háziszolga sírja a megmentett részben nem bukkant fel.

A veretekkel sűrűn borított tarsoly: tarsolylemezeink közvetlen előzménye

Mindenekelőtt meg kell indokolnunk, miért is tartjuk egyetlen tárgy díszítésére szánt, összetartozó daraboknak a különféle alakú és töredékes voltukban elég

⁷⁰ U.- *Kőhalmi, K.*, Drei alte innerasiatische Benennungen des Waffengürtels. *Studia Turcica Szerk. Ligeti L.* (Bp. 1971) 267–279.

11. ábra

rejtélyes rendeltetésű vereteket (3–4. ábra). Együvértartozásukat már anyaguk és technikai megformálásuk is sejteti, vagyis az, hogy valamennyi darab ezüsből öntött, rajzolatuk finomabb részleteit poncolással dolgozták ki, s azok azonos alkotói elvek szerint árnyaltak, szegélyezettek, érezettek. Aklaszögeik hossza minden darabnál 3 mm, tehát azok azonos vastagságú alapot jártak át.

Figyelmes vizsgálattal a fentiekén kívül is számos egyezésre bukkanunk, amelyek még nyilvánvalóbbá teszik, hogy egyazon ötvösművész egy felület díszítésére szerkesztette őket, gondosan ügyelve az együttes összhangjára. A ve-

reték közös sajátága, hogy valamennyinek közepét ékkő foglalatául képezték ki. A szerkesztési elképzelés nyilvánul meg abban is, hogy a középpontba szánt veret nyílását alakították ki legnagyobbra és földomborodóra, azt tehát, amely dombrúra csiszolt ékkövével a szemet leginkább vonzotta. A köréje tervezett vereteknél a foglalat nem emelkedik ki, pusztán a veretek fonákján készítettek rézsútos szegélyt az áttörésnél, lapos ékkő befogására. Az ékkövek fészkeinek alakja a felső szegélyvereten, valamint a két kis négyzetes vereten egyaránt ívelt oldalú négyszög, míg az alsó peremvereteken a díszítmény levélalakját követi. A veretek hátlapján semmi nyom nem utal arra, hogy az ékkövet valamilyen módon a verethez rögzítették volna. Ellenben mindenütt megfigyelhető, vagy legalább is nyomokban fellelhető, hogy az ékkövek fészkei mentén (l. a veretek hátoldaláról készített szemléltető rajzot: 5. ábra) apró, 2 mm hosszú hegyes szögek nyúlnak ki, amelyeknek a rendeltetése nyilvánvalóan csak az lehetett, hogy az áttörésekhez pontosan illeszkedő követ a bőr alapba vágódva szorosan odafogják, hogy az a veret alatt félre ne csúszhasson. A veretek felerősítésére szolgáló akláktól ezek a kihegyezett kis szögek szembetűnően különböznek és nem téveszthetők össze. Az alsó szegély ráncmaradt veretén a kis szögek nyoma ma már nem látszik, a többi darab alapján azonban itt is lennie kellett, bizonyos, hogy ezek a veret már említett összeforrasztásakor semmisültek meg.

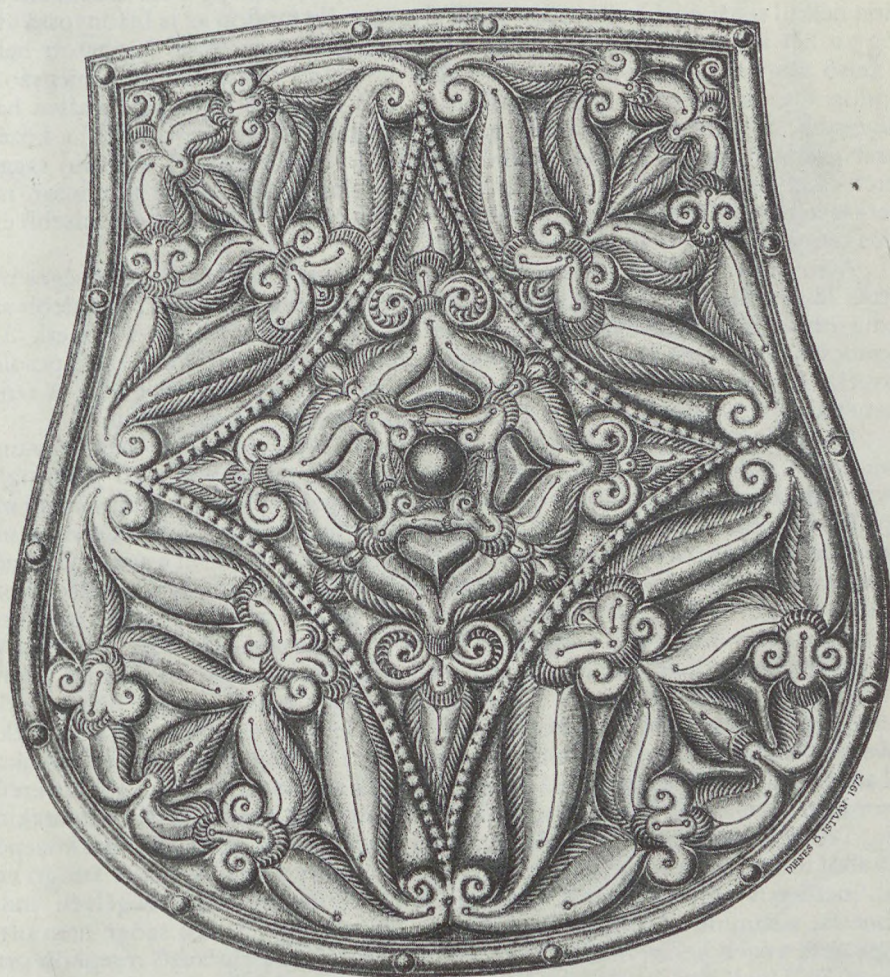
A darabok eltérő alakja ellenére a mintaelemek egyezése még meggyőzőbben bizonyítja, hogy egy együttes összetartozó darabjaival van dolgunk. A díszítendő felület oldalain, tehát a felső szegélyveret tetején, az alsó veretek külső szélén ugyanaz a szegélydísz fut végig: beütött ponttal és vonallal kiemelt kis félkörös levélkéik kétfelé futó sora. Ugyanez a minta szegi be a két kis négyzetes veret oldalait is. A kis négyzetes veretek mintája: az ékkő foglalatát övező indákból a négy sarokban felszökkenő csúcsos levél ismétlődik meg a felső szegélyveret közepén. E felső peremveret sarok-lezárása – a szegélyhez simuló és csúcsosan összefutó két félpalmetta- teljesen megegyezik az alsó peremveretek sarokdíszével. A középső nagy négyszögű díszítmény oldalainak ívelése, a félkörös levélkéivel összefogott, széttáruló, két ellentétesen bekanyarított végű palmetta megismétlődik a felső szegélyveret alsó részének közepén, és ezek vonalvezetése feltűnően rokon az alsó peremveretek belső oldalát záró kettős palmettacsokkal.

Idézzük fel ezek után a veretek elhelyezésének rendjét. A középső nagy négyzetes veret helye önként kínálkozik, hiszen számos veretes tarsoly bújtató körüli díszét idézi. A veretes tarsolyok szokásos ékítményeire ismerünk a két kisebb négyzetes veretben is, micsképusztai tarsolyunkon,⁷¹ valamint számos párhuzamán mind az alsó, mind a felső sarkokban hasonlókat találunk. Ilyen gazdagabban díszített veretes tarsolyunk az eddig ismerteknél jóval több lehetett, a közelmúltban például Németh Péter tiszavasvári-nagygyopárosi mentőásatásánál került elő egy ilyen veretes tarsoly hiányos készlete.⁷²

Lényegében tehát csak két, eddig párhuzam nélkül álló veretet kellett elhelyeznünk a tarsoly megszerkesztett fedőlapján. A körszelet alakú veret helyét teljes bizonyossággal kijelölhetjük ívelt oldalának hajlásából ítélve. Pontosan odaillik a tarsoly kiszélesedő alsó részének egyik oldalához, s teljesen kétségtelen

⁷¹ L. Dienes I., A honfoglaló magyarok. 59., 21. kép.

⁷² Németh P. szíves szóbeli közlése

12. ábra

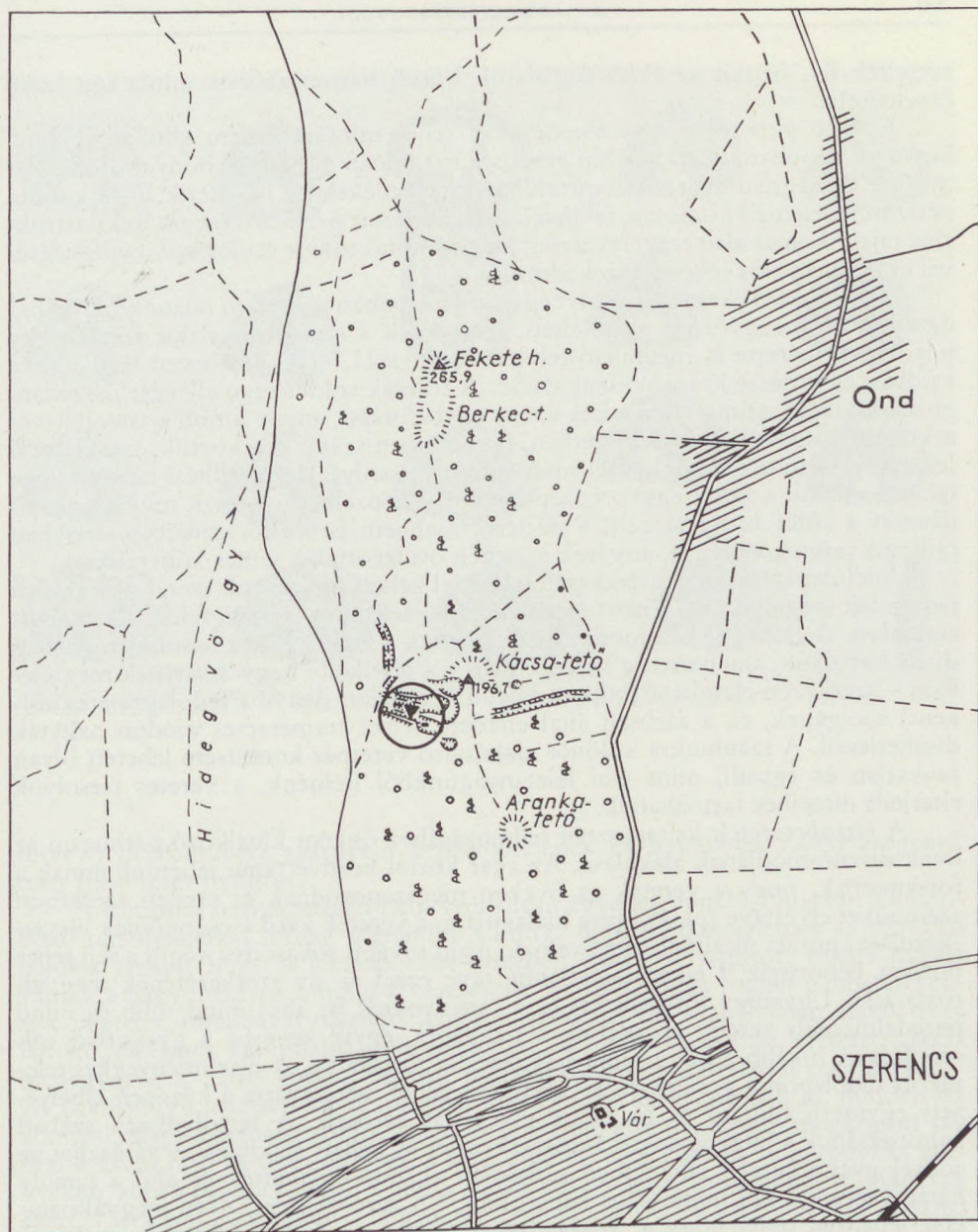
Fehércypházi

– noha párját nem szolgáltatták be –, hogy két ilyen darabnak kellett lennie. A tarsoly alsó középső részéhez meredekebb íve miatt semmiképp nem illeszthető oda, párja nélkül tehát elképzelhetetlen az elhelyezése. Ily módon az is bizonyossá válik, hogy a két kis négyzetes veret csak a tarsoly felső mezejében kaphatott helyet. A felső négyzetes veretek megfelelőiként itt alulra tehát nem – a megszokott módon – azonos párjuk került, hanem az alsó nagyobb teret kihasználva hangsúlyosabb, és nemcsak méretében, hanem mintázatában is megkapóbb, a középső veret gazdag rajzával azonos értékű, hivatkozó díszítmény. A két alsó szegélyveret elhelyezésével bontakozik ki az egész felületi díszítmény gondosan megszerkesztett rendje: a középpont domború nagy ékköve körül a négy kisebb ékkő átlós tengelyben helyezkedik el.

A további két apró töredék elhelyezéséhez ritka szerencsés segítséget nyújtottak lezárt oldalai. Az egyik töredék teteje egyenesen záródik, rövidebb széle pedig olyan szögben hajlik, amely a tarsoly oldalának enyhe ívét követi. Alsó, ugyancsak lezárt széle lendületes palmettalevéllel szegélyezett, s a hozzá kapcsolódó következő palmettalevél indulása a veret folytatásának ívét is megadja. A tarsoly eszmei alakjára illesztve helye a felső sarokban magától kirajzolódik.

Legtöbb fejtörést a másik töredék okozott, amelyről kezdetben számunkra csak annyi volt bizonyos, hogy a felső szegélyveret közepén levő ékkőfoglatat egyik oldalát képezi. Alsó lezárt szélének egyik részlete is sérült, ami az első megfigyelésnél megzavart bennünket. A felső szegélyveret nagyon töredékesen megmaradt mintázatának újraszerkesztése is tévútra vezetett, mivel a veret alsó szélén folyamatosan összekapcsolódó palmetták sorát tételeztük fel. Így az első rekonstrukciós rajzon⁷³ e középső darabka nem valódi helyén szerepel, hanem megfordítva, az ellentétes oldal felső szegélyén. További tanulmányozás után helyét ma már véglegesen ki tudjuk jelölni, hiszen alsó szegélye az apró horzsolás ellenére kétségtelenül lezárt, így csakis a tarsoly mezejének belső oldalán helyezhető el, és nem a perem egyenes felső szegélyén. Ha figyelembe vesszük, hogy a töredékből következően a szegélyveret középső mintaeleme a kis négyzetes veretek mintázatával azonos, s a felső peremet – az oldalsó töredék tanúsága szerint, a többi verethez hasonlóan – kis kerek levélkéik sorának kell lezárnia, a veret alakját és mintakincsnek fő részeit meglehetősen pontossággal újjá lehet alkotni. A belső oldal közepén a csúcsból induló nagyívű palmetta azt is elárulja, hogy a tarsoly tetejét átfogó veret alul merészen tagolt lehetett: ugyanis a saroktöredék alsó szegélyén induló palmetta, valamint a középről kettéágazó palmettalevél hajlási szöge nem olyan, hogy azok végeikkel egymásba hurkolódhattak volna. Érintkező részükön csakis ellentétesen ívelődve, háttal feküdhettek egymáshoz, s így – mint rekonstrukciónk szemlélteti – a felső szegélyveretet alul éppen olyan módon alakított széttárulkozó palmettacsokor zárta le, akár a nagy középső veret oldalait, vagy az alsó szegélyveretek belső szélét. A felső szegélyveret helyes arányainak megszerkesztésével helyreállt az egész fedőlap díszítményeinek egyensúlya: a felső veret középső kiszélesedő része a két kis négyzetes dísz között mélyen benyúlik a középponti díszítmény felé, éppoly arányosan betöltve a szabad felületet, miként azt a többi veretnél láthatjuk. – A felső szegélyveret központi díszítményének megszerkesztése egyben azt is igazolja, hogy a két kis négyzetes veretet valóban csúcsára állítva

⁷³ Vö. 42. j.

A szerencsi honfoglalás kori temető fekvésének térképvázlata

0 1 km

szerelték fel, hiszen az ékkő foglalatok körüli három azonos minta így kerül összhangba.

A felső veret két apró töredékből teljes mintázata nem állítható helyre, bizonyos azonban, hogy a többi verethez hasonlóan gazdag és bonyolult rajzolat töltötte ki megnyúlt háromszögű felületét. A töredékek azt is sejtetik, hogy a többi veret mintaelemeit hordozta, felületéhez alkalmazott összeszővésben. Rekonstrukciós rajzunkon az alsó szegélyveretek kis térkitöltő tömör csokrainak beillesztésével ezt csupán érzékeltetni törekedtünk.

A veretekkel ékesített tarsolyt egykori épségében bemutató rajzunk (11. ábra) úgy véljük, meggyőzően szemlélteti, hogy ezek a szeszélyes alakú veretek egy tarsolynak méretre is megfelelő felületét ($13,6 \times 11,7$ cm) mesterien töltik ki és valóban együttessé kapcsolódnak össze. A formák sokfélesége ellenére összehangolásuk kiváló, szinte előre jelzik azt az egybeforrást, amely utóbb a tarsolylemezekben valósul majd meg. Méretben, távolságban arány van köztük, szerkesztési lelemény, ez tette számunkra felismerhetővé a tarsolyt. Helyreállítási rajzunk talán felidéz valamit a tárgy egykori szépségéből, elképzelhetővé teszi, mily megkapó lehetett a sötét bőrre szerelt, a hátteret csaknem beborító, ezüstben-aranyban csillogó veretek látványa, amelyek közepén ott izzottak a színes kőberakások.

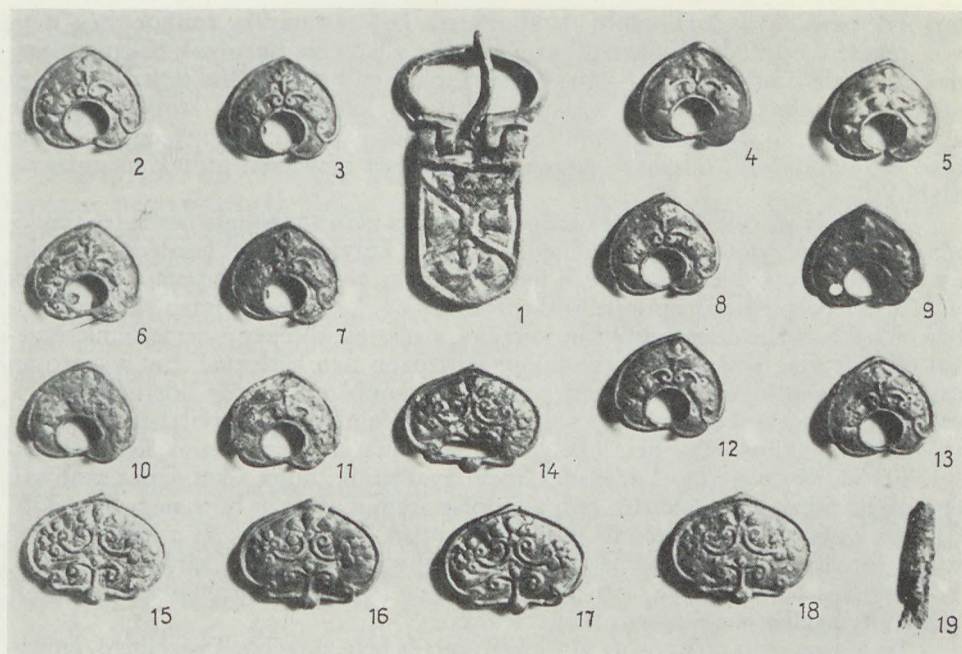
A felület arányos megsterkesztésekor fel kellett figyelnünk arra, hogy az alsó perem két szegélyverete között épp a zárószíj szélességének megfelelő sáv maradt szabadon. Arra kell gondolnunk, hogy lehettek a farkasrétihez hasonlóan gazdag díszű tarsolyok, amelyeken a veretek még – a távolabbi hagyománynak megfelelően – szerkezeti elemként (bújtató körüli veretként, illetve a fedőlap merevítőiként) szolgáltak, és a zárószíj által elfedett helyet természetes módon hagyták díszítetlenül. A számunkra különös alakú alsó veretpár korántsem lehetett olyan szokatlan és egyedi, mint mai leletanyagunkból ítélnénk, a veretes tarsolyok elterjedt díszeihez tartozhattak.

A tarsolyveretek itt tapasztalt halmozásához önként kínálkozó párhuzam az övek díszítésmódjának alakulása. Az avar kortól kezdve tanúi lehetünk annak a folyamatnak, hogy a veretek az öveken megszorodnak és eredeti szerkezeti szerepüket elvesztve (pl. álcstatok kialakulása, a veretek karikácszüngőinek visszaszorulása) pusztá díszítőelemmé válnak, majd tovább sokasodva végül a szíj teljes hosszát beborítják,⁷⁴ elkerülhetlenné téve ezzel az öv szerkezetének megváltoztatását. Ugyanígy történhetett ez a tarsolyoknál is, ahol mind több és mind terjedelmesebb veretet erősítettek a fedőlapra, egyre kevésbé a gyakorlati célszerűségre, inkább a tárgy pompássá tételére törekedve. A díszítményekkel telelakott fedőlapon a gondosan tervezett összképet már zavarta a középen elhelyezett egyszerű bújtató és az előtte elvezetett zárószíj. A tarsolydíszek szabad halmozásához a hagyományos zárószervezetet át kellett alakítani. A zárószíjat az addigi gyakorlattal⁷⁵ ellentétben a fedőlap aljához erősítették és alul a tarsoly hátáról lefüggő szíj bújtatójába kapcsolták.⁷⁶ A zárószervezet ilyen megváltoztatása lehetővé tette, hogy a fedőlap teljes felületét a külön felszerelt, csaknem összeérő veretek helyett egyetlen összefüggő fémlemezzel borítsák be, amely a

⁷⁴ László Gy., *Études* ... 176–177.

⁷⁵ A hagyományos zárórendszert l. László Gy., *A honfoglaló magyar nép élete*. 436., 50. kép

⁷⁶ Az alul kapcsolt bújtatót l. Fettiich N., *Arch. Ért.* 45 (1931) 56., 37. kép.

14. ábra

tervező ötvösművész szárnyaló képzelőerejének és lendületes rajzkészségének még több teret nyújtott.

A folyamat természetesen nem volt olyan egyenes vonalú, ahogyan a különböző tarsolyfajtákat utólag sorrendbe állítjuk. A banai tarsolylemez az egyetlen példája annak, hogy a lemezborítás közepén keskeny, nyújtott ovális nyílást vágtak a hagyományos bújtató átvezetésére. Az indahálóba foglalt palmettacsokrok végtelen mintájával díszített lemezen középpükt ma szabálytalan alakú törés látható, de ennek két oldalsó szélé az eredeti kivágás vonalát őrzi, méretre, alakra megegyezve a hátsó erősítő fémlap nyílásával, amely sértetlenül megmaradt.⁷⁷ Az ötvösművű lemezen a bújtatónyílás alsó és felső szélé csorbult ki, minden bizonnyal még a használat során. A lemez hossz tengelyében erősen megkopott sáv őrzi a kívül futó zárószíj nyomát, s legfeltűnőbb ez a kopás a bújtatónyílás környékén, ahol a bekapcsolástól a minta alul és felül teljesen lecsiszolódott. Már csak ezért is arra kell gondolnunk, hogy a régi mintájú zárószíjat a veretes tarsolyoknál szokásos módon fémszíjvéggel és veretekkel díszítették, ezek a veretek a lelet-együttesben meg is találhatók.⁷⁸ Épp kezdetleges felszerelési módja miatt a banai

⁷⁷ Kiss Á.–Bartha A., Acta Arch.Hung. 22 (1970) 222., 3. kép, 223., 4. kép 7. és XXIII. t.

⁷⁸ Uo. XXV. t. 14–18. Lehetnek esetleg még szabályfüggesztő szíj díszei, bár e célra a XXV. t. 19. sz. veretek is szolgálhattak.

tarsolylemez egyik legkorábbi darabunknak kell tartanunk, amikor még nem volt magától értetődő, beidegződött gyakorlat a lemezes tarsolyok bekapcsolásának új módja, hiszen számos tarsolylemezünk közül még a díszítteleneknél sem találkozunk ezzel az erőszakos megoldással. (A lemez felületi kopásán kívül a középtengely vonalában kidomborodó gyűrődés azt sejteti, hogy egy mögötte futó szíj nyomta föl a lemezt, ennek rendeltetését még nem tudjuk megmagyarázni.)

A tarsoly zárószerkezetének megváltoztatása után a tarsolylemezek felszerelésének is különböző módjai figyelhetők meg. A korainak tűnő bezdédi tarsolylemez körben fölszögecselték a bőr fedőlapra, s az aklák kiszakadását a szögecsék végére helyezett ellenzőlapocskákkal gátolták meg.⁷⁹ A bezdédi tarsolylemez azonban erősebb vörösrézlemezből van kivágva, a vékony, törékeny nemesfémlemezeket először meg kellett erősíteniük egy szilárdabb fém hátlappal. Ezt a szorosan összeszögecselt kettős lemezt sem verték fel azonban a tarsoly bőr fedőlapjára, csupán egy-egy keskeny szíj kapcsolta azt alul és felül a tarsoly testéhez. Az olyan tarsolylemezeinknél ugyanis, amelyek a hátlapjukon megmaradva kerültek elő (pl. Tarcál, Bodrogvécs, Tiszanána), megfigyelhetjük, hogy a két lemez szorosan egymáson fekszik, s közöttük sem a fedőlap, sem a zárószíj bőre nem húzódott. Csupán hossz tengelyük alsó és felső végpontján domborodik ki a hátsó erősítő lemez annyira, hogy a két lemez közé fölül a függesztő-, alul a zárószíj végét kb. 1 cm hosszan befoghatták. Ezeken a pontokon legtöbb lemezünkön hangsúlyos veret ült, a szíjat rögzítő erős szögecsékkel.

Ez a díszesebb volta miatt sérülékenyebb és nehezkesebben kezelhető, lemezzel borított tarsoly éppúgy alkalmatlanabb volt a mindennapos használatra, mint a veretekkel agyonzsúfolt, csapkodó végű, külön kapcsolószíjjal befűzhető övek, vagy a súlyos veretes lószerszámok. Valójában sokkal célszerűbb volt a hagyományos tarsolyfajta, amelyen a fedőlap közepén vágott nyílásba fekvő bújtató, illetve az azon áthúzott zárószíj a tarsolyt sokkal biztonságosabban lezárta, mint a tarsolyt alul lazán összefogó bújtató. A célszerűség azonban másodrendű szempont volt a legkésebb tárgyak viselőinél, akár a ruházat tartozékait, akár mindennapi használati tárgyaikat, vagy hajlékuk berendezését tekintjük: mindenekelőtt rangjukkal, származásukkal, vagyonukkal akartak kérkedni, ezt kellett kifejeznie egész megjelenésüknek és környezetüknek. E vezető réteg életmódja nem is követelte meg felszerelésük rideg célszerűségét, viseletük minden darabja valójában ékszerként szolgálta az öltözet pompáját.

Ha a tarsolyok változataiban egyenes fejlődési sort tételezünk fel, a farkasréti példány az eddig ismert veretes tarsolyok legkésőbbi változata. Természetesen nem állíthatjuk, hogy valamennyi tarsolylemezünknel korábbi darab volna, de jól szemlélteti azt a folyamatot, amely a tarsolylemezek elterjedéséhez vezetett. A közepén átvágott banai tarsolylemez mindenestre arra figyelmeztet, hogy jóideig egymás mellett élhettek a gazdag díszű veretes tarsolyok és a tarsolylemezek. Mégis úgy tűnik, hogy az erősen kopott, láthatóan hosszú időn át használt farkasréti tarsolykészletet az azt hordozó övhöz hasonlóan korai tárgyaiink közé kell sorolnunk. A tarsolyveretek keretdíszé – a ponttal és vonallal hangsúlyozott kétfelé hajló kerek levélkék sora – ugyanarra a még etelközi ötvöshagyományok-

⁷⁹ Fetting N., Arch.Ért. i. h. 53., 34. kép, 56.

kal kapcsolatot tartó műhelyre vall, ahonnan a virágmintás övdíszek származnak. A keievi múzeum egyik övveretsorának keskeny csúcsos veretein ugyanez a szegélydísz tűnik fel, virágmintás veretek társaságában (8. ábra).

Ismert tény, hogy az ötvösmesterek sokáig alkalmazzák a tarsolyt fedő lemezek felületének felosztásában és díszítésében a veretes tarsolyok mintaelemeit. A fehéregyházi tarsolylemez szinte öt különálló veret összeforrását idézi, a középső négyszögének oldalaihoz tervezett, különálló mezőkbe szerkesztett mintázatával. Középdíszítménye, az ékkövet övező, levelekből összeszótt négyzet sarkaiból kiinduló palmettacsokrokka és a visszahajló végük közé simuló csúcsos levelekkel, a farkasréti tarsoly középső veretének legközelebbi rokona (a töredékes tarsolylemez mintáját kiegészítő helyreállítási rajz: 12. ábra). A szolnok-strázshalmi tarsolylemez öt kidomborodó pontja, középtűt és a négy sarokban, már Fettes Nándor rekeszekbe foglalt, domborúra csiszolt ékkövekre emlékeztette,⁸⁰ s valóban, utóbb felbukkant az az Ecsegről származó tarsolylemez,⁸¹ amelynek ugyane pontjain, ágyazott foglalatban, ékköveket illesztettek a mintaszövésbe. Az ékkövek elhelyezése ezeknél is a farkasréti tarsolyt idézi, a foglalatok átlós tengelyben illeszkednek a hangsúlyos középpont ékköve köré.

Bizonyos, hogy jóval gyakoribb volt a fémtárgyak ékköberakásos díszítése, mint ezt mai anyagunk tükrözi, s csaknem minden áttört közepű veretnél gyanakodhatunk ékköves, pasztaberakásos vagy gyöngyös díszítésre. Színes kőberakásokra gondolt László Gyula már a szeged-bojárhalmi nevezetes női sír nagyobb csüngős vereteinek felső áttört tagjánál.⁸² De ugyancsak berakásnak kellett díszítenie az apatini négyszögletes vereteket,⁸³ amelyeket bőrcsíkra szerelve varrhattak fel a női ruházat szegélyére. A veretek áttörése itt is jellegzetes ágyazott foglalat, s ékköberakásra vall az is, hogy a felszerelésre szolgáló aklakon kívül a veretek négy sarkába még egy-egy külön kis szögnek szolgáló lyukat is ütöttek, hogy azok a veretet szorosan a bőrcsík szegélyére fogják. A kör alakú áttörést négy oldalról övező indaminta, a sarkokból kinyúló hegyes levélkével – noha tömörebb szerkesztésű –, a farkasréti kis négyzetes tarsolyveretek mintázatára emlékeztet. A példákat hosszasan sorolhatnánk. Így pl. az eperjeskei temető 2. sírjából előkerült nagy, négyágú leveles veret⁸⁴ közepe is ágyazott foglalatként van kiképezve, s a levelek csúcsában levő szögecsken kívül a foglalat körül másik négy akla szolgált a kő rögzítésére. Legutóbb a szeredi I. sz. temető 2/52. jelzetű férfisírjában leltek két korongalakú, lyukas közepű kis pitykét, amelyek közül egyiknek kék gyöngyberakása még benne volt a foglalatban.⁸⁵

A mohamedán geográfusok szavahihetőségét földrajzi és történeti adatok tekintetében már sokszor hangsúlyozták, hadd tegyük most hozzá, hogy Gardízi gyakran idézett tudósítását a magyarok ezüsttel kivert és gyönggyel berakott fegyvereiről és felszerelési tárgyairól ugyancsak szószerint kell elfogadnunk.

⁸⁰ Ua., Die altungarische Kunst. 14.

⁸¹ Szabó J. Gy., i. m. 25, 30., 21. j.; képe: László Gy., A népvándorlaskor művészete. . . 165. t.

⁸² László Gy., A honfoglaló magyar nép élete. 152.

⁸³ Hampel J., Újabb tanulmányok a honfoglalási kor emlékeiről. (Bp. 1907) 101–102.

⁸⁴ Kiss L., Arch.Ért. 39 (1920–1922) 46., 5. kép, alsó sor.

⁸⁵ Tóth, A., i. m. 42. és XLIV. t. 11.

A lószerszám díszei

Míg a farkasréti sírban nyugvó honfoglaló magyar különös, szép fegyverővéhez méltóságjelvényként jutott és ékköves veretes tarsolyát is számára készítették, addig a lovának szerszámzatát díszítő összes veretfajta, még a ritkábbnak számító csörgős csüngők is – mint arra már tárgyleírásunknál utaltunk –, több öntőminta-ban készült, vagyis sorozatban gyártott, vásári portékának tekinthető. E vereteket azonban férfisírokban mégis csak a legrangosabbaknál találjuk meg, hiszen ismert, hogy a honfoglaló magyaroknál – mint a pusztai népeknél általában – a férfiak lószerszáma jóval egyszerűbb a nőkéénél.⁸⁶ A veretes férfi-lószerszámok ritkasága magyarázza, hogy míg a jellegzetes rozettás női lószerszámok felépítését úgyszólván pontosan ismerjük, a férfi lószerszámok szerkezete, díszítésmódja tekintetében jóval tájékozatlanabbak vagyunk. Gazdag férfisírajainkat, ahol a nagyszámú veretsorokból, szíjelosztó karikákból lószerszáma gondolhatunk, feldúlták (Benepusztá, Geszteréd, Kolozsvár Zápolya-utca, Bana stb.), néhányat pedig még részletezően nem tettek közzé (Bodrogszerdahely 1937. évi ásatás, Zemplén). Csupán László Gyula kísérelte meg két feldúlt sír alapján, gazdag összehasonlító anyag bevonásával felidézni az előkelő férfiak lovának szerszámzatát.⁸⁷ Ő ismerte föl a farkasréti együttesben is fellelhető kis keskeny vereteknek (6. ábra 1–8) a lószerszámhoz való tartozását, s mivel azok a koroncói női sírban a farhám átkötőszíját díszítették, helyüket a Zápolya utcai 11. sz. férfisír lószerszáman is itt jelölte ki.⁸⁸

A farkasréti lószerszám nyújtott formájú, szélesebb veretei (6. ábra 9–18) nagyon hasonlóak ugyan a fegyverővek derékon levő vereteihez, de itt rendelkezésük nyilvánvalóan más lehetett, hiszen az övkészleteknél szokásos nyúlánkbabb változataik hiányzanak, nem is szólva arról, hogy a sír övveret-együttesét már ismerjük. E szélesebb veretek pontos hasonmásai a benepusztai leletben is megtalálhatók,⁸⁹ ahol az öv vereteit talán más, két változatban is meglevő veretfajta képviseli.⁹⁰ Mind a kisebb, mind a nagyobb fentebb tárgyalt vereteknek lószerszámveretként való meghatározását igazolja a szakonyi 1. sz. előkelő férfi sírjának Nováki Gyula által 1961-ben megmentett lószerszámkészlete, amely nagyrészt az eredeti szíjazaton maradt meg, s lehetővé tette, hogy László Gyulával közösen mind a teljes kantáratot, mind a sügyelő díszítményeinek rendszerét helyreállítsuk.⁹¹ A kis levélalakú veretek közeli rokondarabjai Szakonyban sűrűn borítják be a pofaszíjakat, a homlok- és orrszíz összekötő ágát s az orrszíz egyrészét. Mivel Farkasrétről sem csak egy-egy darabjukat ismerjük, mint Koroncóról vagy Kolozsvárról, hanem a bekerültek egy nagyobb sorozat töredékének látszanak, feltételezzük, hogy elhelyezésük itt is a szakonyihoz hasonló lehetett. Ugyancsak a szakonyi sügyelőszíj vereteit idézik a farkasréti szélesebb lószerszámveretek, rendjük is talán hasonló lehetett a szakonyihoz, ahol három tömör veretet egy

⁸⁶ Dienes I., Arch.Ért. 93 (1966) 226.

⁸⁷ László Gy., Kolozsvári Márton és György Szent György szobrának lószerszáma. (Kolozsvár 1942) 70., 11. kép.; Ua., A honfoglaló magyarok művészete Erdélyben. 55., 7. kép.

⁸⁸ Uo. 54., 150. j., 56.

⁸⁹ Fettich N., A honfoglaló magyarság fémművészete. XXXV. t. 15–29.

⁹⁰ Uo. XXXIV. t. 1–16. ill. 17–24.

⁹¹ Dienes I., A honfoglaló magyarok. 24., 7. kép.

áttört, sallang befűzésére alkalmas példány követett. Arányaikból ítélve bizonyos, hogy ez az együttes is csonka, annál is inkább, mert a farhámot is ilyen vereteknek kellett díszíteniük.

A farkasréti lószerszám azonban a szakonyinál még díszesebb volt, hiszen a sügyelő s talán a farhám szíjazatára is csörgős csüngőket (6. ábra 19–25) szereltek. Ezeket talán hiánytalanul be is szolgáltatták, hiszen számuk szokatlanul magas és éppen hét, ami őseinknél varázsszám volt. Támogatni látszik ezt, hogy Gyömrén is talán épp hét levélalakú csüngő díszítette a ló szerszámzatát,⁹² valamint Gégényben, feltehetően pogány szentély helyén fölbukkant, samanisztikus karcolatú ezüstcsészében is hét lószerszámveretet találtak, három levélalakú csüngő kíséretében.⁹³ Annál is inkább gondolhatunk arra, hogy e csörgőknek babonás száma lehetett, mivel szerepük sem pusztán díszítő: csörgésükkel a gonosz szellemeket, rontó erőket kellett elriasztaniuk a lovas útból. Nem véletlen, hogy ilyen csörgőket csak a legrangosabbak sírjában találunk, a régi, ismeretlen lelőhelyű példányon⁹⁴ kívül egy ilyen bukkant fel a Kolozsvár Zápolya utcai temető kirabolt előkelő sírjából,⁹⁵ legutóbb pedig négy ilyen csörgőt letek a zempléni vár közelében feltárt, gazdag anyagot rejtő sírban.⁹⁶ A csörgős csüngők kapcsolatát, elterjedését László Gyula már elemezte, s rámutatott a levélalakú csüngőkkel való kapcsolatra is.⁹⁷ A leletek szaporodásával úgy látszik, hogy a levélalakú lemezes csüngők csak női sírokból kerülnek elő a rozettás lószerszámok kísérő mellékleteként,⁹⁸ a férfiak lószerszámán helyüket tömörebb, öntött, hasonló alakú sügyelődíszek (pl. Kiev,⁹⁹ Bodrogszerdahely¹⁰⁰ stb.), vagy csörgős csüngők foglalják el. A csörgős veretek különböző változatai, az egyszerű levélalakúak éppúgy, mint a díszes leveles-palmettás stílusban mintázottak, a honfoglaló magyarok ötvösművességének sajátos jegyeit viselik, s épp ezért bizonyos, hogy hosszú ideje ismert és meghonosodott tárgy volt körükben. A hasonló szerepű, de eltérő megformálású és mintázatú, belső-ázsiai darabokkal¹⁰¹ aligha hozhatók közvetlen kapcsolatba.

A farkasréti lószerszám veretei is erősen kopottak, a csörgős csüngők csörgőházának domborulatai behorpadtak, az ép példánynál pedig, a dörzsölődésnek leginkább kitett domború részen a hang erősítésére szolgáló lyukakat összekötő vékony vonalak csaknem teljesen lekoptak. Mindez hosszú használatról tanúskodik, akárcsak az öv, vagy a tarsoly megkopott veretei.

⁹² Börzsönyi A., Arch.Ért. 32 (1912) 217, a csüngők feltételezhető megoszlásáról a lószerszámon 219. – Meg kell jegyeznünk, hogy Szőke B. a leletben egy további töredéket is csüngőnek vél: Arch.Ért. 81 (1954) 128–129.

⁹³ Dienes I., A kisvárdai vár története. Szerk. Éri I. (Kisvárdá 1961) 183–184.

⁹⁴ László Gy., A honfoglaló magyarok művészete Erdélyben. VII. t. 5.

⁹⁵ Uo. I. t. 2.

⁹⁶ Budinský-Krička, V., Staromaďarský náčelnický hrob zo Zemplína. ArRoz 17 (1965) 324, 333. és 329., 100. kép 16.

⁹⁷ László Gy., A honfoglaló magyarok művészete Erdélyben. 26. –

⁹⁸ Pl. újabban Szakonyban: I. Dienes I., A honfoglalás kora. 12., 11. kép. (a képaláírást a kötetben fölcserélték a fölötté levő 10. képpel).

⁹⁹ Karger, M. K., Drevnij Kiev. I. (Moszkva–Leningrad 1958) XIV. t.

¹⁰⁰ László Gy., A honfoglaló magyarok művészete Erdélyben. 24., 2. kép 6.

¹⁰¹ A László Gy. által közölt (uo. 27., 3. kép 1.) szibériai példányhoz hasonlót mutat be Kizlaszov, L. R., Novaja datirovka pamjatnikov jenniszjszkoj pizmennoszti. SzA 1960:3. 103., 6. kép 8.

A fentiekből kitűnik, hogy a lószerszámdíszek párhuzamai a sír egyéb tárgyai alapján való korai keltezésének nem mondanak ellent.

Összegezés

A farkasréti sírlelet nemcsak annyiban csonka, hogy a beszolgáltatott tárgyak hiányos együttesek részletei, de bizonyosan hiányzik sok olyan darab is, amelyről töredék sem ad fogalmat. A rangos temetkezések is olyannyira eltérőek, hogy nem mérhetjük fel biztonsággal, mi lehetett a sírban. Annyit azonban állíthatunk, hogy valamilyen, esetleg többféle ékszer, köntösdísz viselnie kellett; fegyverövéből sejtetően melléje helyezték íját, nyílveesszőket tartalmazó tegezét s rangjából ítélve talán szablját is. A kantár, szügyelő- és farhám díszek bizonyítják, hogy mindenképp lovastemetkezés volt,¹⁰² s nem hiányozhatott sírjából nyerge a kengyelekkel, valamint zablája, s ezek alighanem díszesebbek voltak a közönségesebb példányoknál.

Korai eredetűnek látszó felszerelési tárgyaiból ítélve a farkasréti sírban nyugvó rangos férfit a X. sz. elején temették el.

A honfoglalás után Óbudát a szakrális fejedelem (kende) választotta szék-helyéül, akinek Györffy György megállapítása szerint Aquincumban (Kurszánvára) volt téli szállása. Ugyanakkor Árpád vezérlő fejedelem Csepel szigetén tartotta nyári szálláshelyét. Nem állapítható meg pontosan, hogy a két uralmi terület határa 904-ig, Kurszán haláláig hol húzódhatott, de tisztán földrajzi megfontolás alapján úgy tűnik, hogy a farkasréti völgy, amely a két központ között nagyjából félúton fekszik, mégis inkább dél felé nyílik, azaz Csepel felé néz. Amennyiben nem a központi Tarján törzs egyik előkelő tagja kapott itt nyugvóhelyet, a két fejedelem kísérete közül inkább Árpádéhoz tartozhatott e rangos férfi.¹⁰³

E feltevést talán támogatja az is, hogy azonos ötvösműhelyből, egy öntőmintából származó tárgyaknak az ország távoli pontjain való felbukkanása nem pusztán a várról-várra vándorló kereskedők nyomát jelezheti, hanem egy hatalmas nemzetség fősege alá tartozó, de külön csoportokba telepített közösségek összetartozásának is kifejezője lehet. A farkasréti övveretsor hasonmásának Szereden való feltűnése történetileg értelmezhető azzal, hogy a katonai segédnépek egyik csoportjának szállást adó nyitrai dukátus élén az ország szívéért birtokló Árpád nagyfejedelem ifjabb fiai álltak.¹⁰⁴ Érdekességgé említjük meg, hogy a szeredi I. sz. temető 1958. évi szórványanyagában¹⁰⁵ egy olyan övveret együttes van, amelynek közeli rokondarabját a Kolozsvár Zápolya utcai temető 1. sz. sírjából ismerjük.¹⁰⁶ Györffy György hívta fel a figyelmet ennek lehetséges történeti

¹⁰² A hasonló jelenségek nagy száma miatt veszélyes és félrevezető, ha nem szakavatott régész vállalkozik statisztikák készítésére lovassíraink területenkénti arányáról, eleve felállított tételei igazolására. L. *Moór E.*, NyK 71 (1969) 86–87.

¹⁰³ A fentiekre l. *Györffy Gy.*, Arch.Ért. i. h. 200–202.; *Ua.*, A középkori város és kezdetei Magyarországon. Budapest története I. (Bp. 1973) 219–147.

¹⁰⁴ *Ua.*, Ethn. 76 (1965) 428.; *Ua.*, Arch.Ért. i. h. 215–216.; *Heckenast G.*, Fejedelmi (királyi) szolgálonépek a korai Árpád-korban. (Bp. 1970) 38.

¹⁰⁵ *Tóth A.*, i. m. 49. és XLII. t. 1–22.

¹⁰⁶ *Kovács I.*, i. m. 89., I. t. 1–7.

magyarázatára: a fejedelmi háznak Erdély több pontján katonai kíséretéhez tartozó megbízottait kellett elhelyeznie ott élő szolgálonépei ellenőrzésére, az erdélyi sóbányák birtoklása, illetve a sószállítás biztosítása érdekében.¹⁰⁷

Függelék

Ónd törzsfő kíséretének tagja(?) Szerencs határában

A szerencsi honfoglalás kori lelet lelőhelyéről, előkerülési körülményeiről sem a síregyüttest bemutató Fettich Nándor könyvében,¹⁰⁸ sem leletkataszterünkben,¹⁰⁹ sem a megye honfoglalás- és Árpád-kori anyagát összegező újabb dolgozatban¹¹⁰ közelebbi adatot nem találunk. Az alábbiakban közlöm, amit az utóbbi években a szerencsi leletről megtudtam.

A 60-as években, amikor a szerencsiek múzeumukat szervezték, dr. Petrikovits László szerencsi fogorvos (Rákóczi út 91.), buzgó gyűjtő, a Nemzeti Múzeumon kereste a szerencsi övveretsort, amelyet Fettich Nándor hozott el tőle 1938 körül, emlékezete szerint másolat-készítés céljából. A leleteket nem találtuk gyűjteményünkben, de egyébként is minden arra mutatott, hogy az anyag nem a Nemzeti Múzeumba jutott, hiszen Fettich a leleteket úgy közli,¹¹¹ mint amelyeket már akkoriban a nyíregyházi múzeum őrzött. A Jósza András Múzeum tulajdonaként említi a veretsort a szakirodalom mindenütt, bár lehetséges, hogy csak Fettich határozott utalása alapján. Mindenesetre Németh Péternek kérésére nem sikerült ott sem nyomára akadnia.

Dr. Petrikovits László jelentkezésével fény derült a leletek egykori átadójára, és ez alkalmat kínált nekem, hogy tőle a leletről előbb 1967 tavaszán váltott levélben (l. MNM. – Adattára I. 34/1970.), majd Pesten történt személyes találkozásunk során bővebb adatokat tudjak meg. A farkasréti leletek feldolgozásával párhuzamosan pedig megejtettem a lelőhely helyszíni szemlét is 1972. május 24-én, s így a leletkörülményekről összefoglalóan a következőket mondhatom:

A lelet még 1928-ban bukkant fel, amikor Vrchovszky József a Szerencs határába eső kőbányájához vezető utat szélesítette. Egy sírt előbb már feldúltak – ennek anyaga eltűnt – amikor a gazdag felszerelésű férfisirra ráakadtak. Vrchovszky József ebből szedte ki „rozsdás vasak és csontok” közül a mutatós övveretsort (14. ábra; a képen egy nyílcsúcs tuskéje is látható: 19. sz.). Petrikovits László a bányatulajdonostól, mint betegétől, csak évek múltán kapta meg a leleteket, de találásuk körülményeiről ekkor már nem sokat tudott meg. Vrchovszky mindenestre lókoponyáról is említést tett, sőt „madárcsontokról” is, tehát lovassír volt, s talán valamilyen ételmelléklet is volt mellette. A vastárgyakat és a csontokat azonban nem tették félre, egyedül a férfi koponyáját emelték ki, amit Vrchovszky ugyancsak Petrikovitsnak ajándékozott. Petrikovits a lelet átadása után járt kinn a helyszínen, de a felleléstől ekkor már hosszabb idő telt el, semmi olyan nyomot nem talált, ami miatt érdemes lett volna az ásatást megkísérlni. Az övveretsort felkasírozta, szobája falán őrizte, ezt kérte el tőle Fettich ottjártában. Az emberi koponya a háború végén, amikor Petrikovits otthonát átmenetileg elhagyta, elkallódott.

A lelőhely azonosítására a ma már (1972-ben) 71 éves, beteges dr. Petrikovits Lászlón kívül a régen elhalálozott bányatulajdonos ugyancsak éltes nevelt leányát, Trináczy Bálintné Széplaki Annát (Szerencs, Jókai u. 26.) is magammal vittem, aki szintén emlékezett a gazdag mellékletű sírra. A helyszínen való eligazodásban segítségünkre volt Édes István (Szerencs, Hunyadi u. 27.), akinek a bánya mellett van jelenleg földje.

A lelőhely (vö. 13. ábra) a község tömbjétől északra esik, az ún. Kácsa dűlőbe (l. a község 1909. évi kataszteri birtokvázlatának 8. sz. dűlőjét), a szerencsi vártól ÉÉNY-ra, légvonalban

¹⁰⁷ A só jelentőségéről és megszerzésének a honfoglalás utáni nehézségeiről, ill. Etelközzel szemben a sószállítás új módosításairól l. Györffy Gy., A honfoglalás és megtelepedés c. fejezet a készülő tízkötetes magyar történetben (kézirat).

¹⁰⁸ L. 65. j.

¹⁰⁹ *Febér G. – Éry K. – Kralovszky A.*, i. m. 75., 1038. sz. lelőhely.

¹¹⁰ *K. Végh K.*, *HOMÉ* 9 (1970) 88.

¹¹¹ *Fettich N.*, *Die altungarische Kunst* 22. t. aláírása.

mintegy 1750 méterre, ahol több riolit-tufa bánya is található egy csoportban. A lelőhelyre a Hidegvölgy és az Aranka-, illetve Kácsa-tető között elvezető, Monokra vivő úton kell kimenni, majd erről az Aranka-tetőt elhagyva ÉK-felé letérni, azon az úton haladva, amely a K-re eső Kácsa-dűlő, illetve az attól NY-ra levő Piroska-dűlő közötti határt képezi. Rögtön a legelső, a legdélebbi bányába vezető bekötőút mentén van a lelőhely. Petrikovits dr. emlékezete szerint a K-re vivő út É-i oldalán, a bányatorkolattól már nem túl messze (20–25 méterre) volt a kérdéses rangos lovassír. Úgy tűnt a helyszíni szemlén részt vevőknek, hogy a bányába vezető út ma már nem egészen olyan, mint régen, alakítottak azóta is rajta. Az út két oldalán nem eredeti a talajszint, mert a bevágott útból kikerülő földet kétoldalra púpozták föl. A bányát egyébként a tulajdonostól a szerencsi Tanács vette át, ma a TSz tulajdona, de nem üzemeltetik.

A lelőhely tehát Szerencsnek északi, távoli, már Ond községgel szomszédos határába esik. Ha figyelembe vesszük, hogy ez az Ond falu helynévanyagunk azon csoportjába tartozik, amely X. századi történetünknek fontos emléke, s a helynév itt a Takta mellékén a törzsfőnek tekinthető Ond vezér nevét tartotta fenn és sejtetően téli szállásának helye lehetett,¹¹² a sír közeli fekvése alapján elképzelhető, hogy a rangos úr kíséretének egyik tagja volt elhantolva udvarhelyének tágabb határában.

¹¹² Györffy Gy., Arch.Ért. i. h. 227–229.

BESCHLAGVERZIERTE LANDNAHMEZEITLICHE TASCHE VON BUDAPEST-FARKASRÉT

Aus dem Bereich Budapest-Farkasrét gelangten im Jahre 1909 durch Ankauf die Funde eines aus dem 7. Jahrhundert stammenden awarischen und eines landnahmezeitlichen ungarischen Grabes in das Ungarische Nationalmuseum. Die Funde der beiden Grabkomplexe sind gut trennbar, bloß die Hingehörigkeit einer beinernen Stockkrönung wurde umstritten. Laut Verfasser stammt das Stockkrönung aus dem awarischen Grab. Diese kugelförmigen, kolbenartigen Stockenden werden nämlich von der Awarenzeit an sowohl im Gebiete des Karpatenbeckens als auch östlich davon von den mannigfaltigen, Tier- und Vogelköpfe darstellenden Schnitzereien allmählich verdrängt. Aus den als authentisch zu betrachtenden ungarischen Funden sind im allgemeinen in einen Vogelkopf auslaufende Stockenden mit langen Griffschützern bekannt, wie dies z. B. der Fund von Hajdúdorog zeigt (*Abb. 1*).

Die Funde des landnahmezeitlichen Grabes sind, wie folgt: die Stücke einer Gürtelgarnitur, die Beschläge der Deckplatte einer Ledertasche sowie die Verzierungen eines Pferdegeschirrs. All diese sind unvollständige Zubehörteile der originalen Garnitur, jedoch die Seltenheit der Objekte, ihre Verbindungen, ihre einwandfreie Datierbarkeit, ihr historischer Gehalt verleihen ihnen eine besondere Beachtung.

Die *Gürtelgarnitur* (*Abb. 2*) ist stark fragmentiert, die kompletteren Garnituren zählen über vierzig Beschläge. Sie haben die wohlbekannten, langen Waffengürtel mit herunterhängenden Enden und innerer Schließung (Arch.Ért. 86 1959) verziert. Eine Besonderheit diesem Gürtel verleiht der Musterschatz der Beschläge. Sie sind nämlich statt den bei den Ungarn des 10. Jahrhunderts allgemeinen „Blatt-Palmettenornamenten“ mit einer eigenartigen „ranken-blumenförmigen“ Komposition verziert. Verfasser führt die aus gleichem Gußmodell stammenden Stücke dieser mit einer als individuell scheinenden Musterkonstruktion gefertigten Garnitur, aus dem zusammenfassenden Werk von A. Točík, aus dem in Szered (in der tschechoslowakischen Ortschaft Sered) freigelegten landnahmezeitlichen Gräberfeld Nr. I (*Abb. 9-10*) vor. Im Zusammenhang damit charakterisiert er ausführlicher das unvollkommene Gräberfeld von Szered, in dem sehr vornehme Mitglieder einer landnahmezeitlichen ungarischen Gemeinschaft bestattet wurden. An eine ähnliche Gürtelgarnitur (*Abb. 14*) stieß man 1928 auch in der nördlichen, mit der Ortschaft Ond benachbarten Gemarkung der Gemeinde Szerencs (*Abb. 13*). Die Ortschaft bewahrte den Namen des Stammeshäuptlings Ónd aus der Landnahmezeit und es dürfte im Grabe einer der in der Umgebung des Sitzes begrabene Führer des Stammes gelegen haben. Die verwandten Elemente der Musterung wurden vom Verfasser an den im Gebiete der Sowjetunion zum Vorschein gekommenen Gürtelgarnituren vorgefunden (Tankejewka, Redikor). Besonders bedeutend sind die analogen Beschläge des Kiewer Museums (*Abb. 7-8*), die von den Wohnstätten der Ungarn der Vorlandnahmezeit stammen. Die Gürtelgarnituren von Farkasrét, Szered und Szerencs bewahren

noch die Schmiedetraditionen des vorangehenden Stammesgebietes in „Atelkuzu“, die Besitzer der Gürtel dürften zur ersten Generation der landnehmenden Ungarn gehört haben. Die beschlagverzierten Waffengürtel tragende Schicht waren im Kreise der Reiternomaden nicht die einfachen Krieger, sondern zur vornehmen Schicht gehörende Führer, die die verzierten Gürtel als Würdezeichen getragen haben.

Die bedeutendsten Funde des Grabes bilden die *Stücke von Beschlagverzierungen einer Tasche* (Abb. 3–5). Verfasser beweist mit der sorgfältigen Analyse der Musterteile, der Schmiedetechnik Bearbeitung und der Maßproportionen, daß die Beschläge in der Tat auf der vorgeführten Weise an der Ledertasche angebracht waren. Dieses schöne Exemplar der beschlagverzierten Taschen, das der Verfasser auch in einer Rekonstruktionszeichnung, mit Edelsteinen ergänzt vorführt (Abb. 11), hält er für eine Übergangsform zwischen den allgemein verbreiteten Taschen mit Beschlägen (FA 16 1964) und den die Deckplatte vollständig bedeckenden Taschenplatten. Der mittlere, große, viereckige Beschlag dient hier nicht mehr zum Schutze der Schleife des Endriemens, sondern bloß als Verzierung; das Zuschnallen der Tasche mußte hier, mit Anwendung einer unteren Schleife bereits so gelöst werden, wie bei den Taschenplatten. Die plattenverzierte Tasche von Farkasrét läßt vermuten, daß die Deckplatte der Tasche aus einer einzigen Platte durch die Vermehrung und Vergrößerung der Zierbeschläge zustande gekommen ist. Unter den mit Platten verzierten Taschen gibt es ein einziges Beispiel dafür, daß man das Zuschnallen der Tasche mit einem durch die mittlere Schleife durchgezogenen Endriemen gelöst hat: die Taschenplatte von Bana, deren Mitte für diesen Zweck durchschnitten wurde. An einer anderen früheren Platte (Bezdéd) kann beobachtet werden, daß man es rund um seinen Rand an die Deckplatte der Tasche angenietet hat, zugleich aber die meisten, mit einer Rückplatte befestigten Taschenplatten nur mit einem schmalen Lederriemen unten und oben an den Taschenkörper befestigt waren. Die Tasche von Farkasrét beweist auch, daß die Bedeckung der Taschen mit zusammenhängenden Platten um die Landnahmezeit herum eine neue Praxis bedeutete. Die Kunstschmiedemeister haben die Musterelemente der mit Beschlägen verzierten Taschen in der Aufteilung und Verzierung der Oberfläche der Taschenplatten lange Zeit hindurch angewendet. Die Mustertechnik der Taschenplatte von Fehéregyháza zeigt das Verschmelzen von fünf einzelstehenden Beschlägen (Abb. 12). Es sind Taschenplatten bekannt, in deren Bemusterung – dem Stück von Farkasrét ähnlich – Edelsteine gefügt (Ecseg) bzw. diese mit Austreibung der Metallplatte nachgeahmt wurden (Szolnok). Verfasser erwähnt Beispiele dafür, daß – wie davon mohammedanische Quellen über die Altungarn berichteten (Gardízi) – die Verzierung anderer Metallgegenstände mit Edelsteinfassungen oft vorgekommen ist. Die blattförmige Rahmenverzierung der Tasche von Farkasrét spricht ebenfalls für eine Werkstatt, die Beziehungen mit den Schmiedetraditionen aus Atelkuzu aufrecht erhalten hat (vgl. Abb. 8).

Schließlich gibt der Verfasser die Anordnung der Beschlaggarnituren an dem *Pferdeggeschirr* an (Abb. 6): die schmäleren Stücke wurden auf dem Backenriemen, die breiteren Beschläge auf dem Brustriemen und auf dem Hinterzeug angebracht. Die großen blattförmigen Klapperanhänger haben eine apotropäische Rolle gespielt. Wahrscheinlich weist darauf auch ihre über eine Zauberkraft verfügende Siebener Zahl hin.

Der in das Grab von Farkasrét bestattete Mann dürfte ein Vornehmer des militärischen Gefolges des Großfürsten Árpád gewesen sein, der die Mitte des Landes in Besitz hielt. Dadurch wird es verständlich, weshalb die aus einem ähnlichen Gußmodell stammende Gürtelgarnitur in Szered zum Vorschein gekommen ist, da ja an der Spitze des Dukatus von Nyitra die Söhne Árpáds gestanden haben. Gleichzeitig hielten das militärische Gefolge des Fürstenhauses auch mehrere Punkte Transsilvaniens in der Hand, wie dies – im Zusammenklang mit den historischen Daten – auch die Verwandtschaft der Gürtelgarnituren von Szered und Kolozsvár (Cluj) vermuten läßt.

ZUR IKONOGRAPHIE DES UNGARISCHEN KRÖNUNGSMANTELS

ENDRE TÓTH

Der ungarische Krönungsmantel (*Abb. 1*) ist der einzige bis in unsere Zeit erhalten gebliebene Kunstgegenstand, der mit der Person des ersten ungarischen Königs Stephan I. mit Gewißheit in Verbindung gebracht werden kann. Mit der Bestimmung der Darstellung des unter den Denkmälern ähnlichen Charakters derselben Zeit einen hervorragenden Platz einnehmenden Mantels haben sich sogar zwei Studien ausführlich befaßt: János Horváth¹ dachte vor allem aufgrund der auf dem Mantel lesbaren Inschriften an eine *Credo*-Darstellung. Éva Kovács² hielt – die Interpretation von Horváth widerlegend – die Bilder des Mantels auf einer breiteren, vor allem auf kunsthistorischer Basis studiert für eine Symbolisierung des *Tedeums* und versuchte auch die Erforschung seines Ursprunges. Die Forschungsergebnisse von É. Kovács können jedoch hinsichtlich des Bildprogramms eine scharfe Diskussion bilden.³ Die neuere ikonographische Untersuchung der Darstellungen des Mantels wurde durch die in der Auslegung des Programms bestehende Ungelöstheit, ferner auch dadurch begründet, daß ich aus den auf dem Mantel dargestellten Heiligen und aus ihrer Reihenfolge in der Abbildung die Herkunft des Entwerfers bzw. des Programms genauer für bestimmbar gehalten habe.

Die vorliegende Studie steckt sich zum Ziele enthält nur einen Teil des ganzen Fragenkomplexes zu klären u. zw. die Festlegung des Programms. Die Untersuchung der Fragen des Mantels erschwert die Tatsache, daß er sich seit 1945 nicht in Ungarn befindet. Aufgrund der alten Zeichnungen und der nicht befriedigenden Photoaufnahmen können viele unserer Fragen nicht beantwortet werden.

Die Beschreibung der Darstellungen des Mantels ist wie folgt: es ist bekannt, daß der Mantel nur in einer umgeänderten Form auf uns geblieben ist, ursprünglich war es ein geschlossenes glockenförmiges Messengewand, eine Casula, die man

¹ Horváth, J., Legrégibb magyarországi latin verses emlékeink (Unsere ältesten Versdenkmäler in lateinischer Sprache aus Ungarn). Irodalomtört. Ért. 60 (1956) 1–19.

² Kovács, É., Acta Hist. Art. 5 (1958) 181–221.

³ Horváth, J., a. a. O. 19.

bei der Umänderung⁴ am Vorderteil in ihrer ganzen Länge aufgeschnitten hat und auf diese Weise wurde das kegelförmige Kleidungsstück zu einem vorne offenen Kegelmantel. Seinen ursprünglichen Gebrauch beweist – jeden Zweifel abschließend – auch seine Dedikationsaufschrift: ANNO INCARNATIONIS XPI MXXXI INDICIONE A STEPHANO REGE ET GISLA⁵ REGINA CASULA HEC OPERATA ET DATA ECCLESIAE SANCTAE MARIAE SITAE IN CIVITATE ALBA. Das Messegewand haben der ungarische König Stephan d. Hl. und seine Gemahlin die Königin Gisela fertigen lassen und es im Jahre 1031 der Kirche der Jungfrau Maria zu Székesfehérvár geschenkt.

Die Umänderung erfolgte jedoch nicht nur durch ein einfaches Aufschneiden, da am Vorderteil der Casula von dem rechteckförmigen Feld nur seine beiden äußeren, das Feld senkrecht umrahmenden Spruchbänder und von der darunter befindlichen Mandorla nur ein Teil erhalten geblieben sind: ein kreiselförmiger Streifen wurde mit den vermutlich durch den Gebrauch am Vorderteil entstandenen Abwetzungen und Beschädigungen ausgeschnitten. Über all dies hinaus hat man den Mantel aller Wahrscheinlichkeit nach auch verkürzt.

Die Darstellungen beschreibe ich aufgrund des umgeänderten und ausgebreiteten Kleidungsstückes. Den Mantel teilen zwei konzentrische Kreise und zwei Arme eines Gabelkreuzes in vier Felder: zwischen den Balken eines Gabelkreuzes⁶ steht in einer Mandorla Christus, in seiner Rechten ein „Prozessionskreuz“, in der Linken einen Gegenstand, den wir aufgrund der zur Verfügung stehenden Photos nicht bestimmen können, hochhaltend. Unter seinen Füßen ist ein Löwe und ein Drache zu sehen.⁷ Die Aufschrift der Mandorla: HOSTIBUS EN XPISTUS PROSTRATIS EMICAT ALTO. An beiden Seiten der Mandorla befindet sich je eine andere Mandorla, die von je zwei Engeln gehalten wird und rechts bzw. links von ihnen kniet je ein Engel. Bei der oberen und unteren Spitze der beiden seitlichen Mandorlen sind an beiden Seiten die Symbole der vier Evangelisten in Rundmedaillons angebracht. Die Aufschrift des Oranten in der rechtsseitigen Mandorla ist: DAT SUMMO REGIS FAMULATUM CONCIO CELI.⁸ Die Gestalt wurde von der früheren Forschung für den Evangelisten Johannes oder für Johannes d. T. gehalten,⁹ obwohl aufgrund der Aufschrift sie auch mit

⁴ Gerevich, T., Magyarország románkori emlékei (Ungarns Denkmäler aus der romanischen Zeit). (Bp. 1938) 248.; Kovács, É., A székesfehérvári királyi bazilika XI. századi kincsei. – Die Schätze der königlichen Basilika von Stuhlweißenburg im XI. Jahrhundert. Székesfehérvár Évszázadai I. (Székesfehérvár 1967) 159. Die Umänderung des Mantels wird im allgemeinen auf die Zeit des Königs Béla III. gesetzt (1165–1196).

⁵ Die heimischen Textvarianten seines Namens siehe: Vajay, Sz., Géza nagyfejedelem és családja. – Großfürst Géza und seine Familie. Székesfehérvár Évszázadai I. (Székesfehérvár 1967) 88., Anm. 87.

⁶ Vgl. Braun, J., Die liturgische Gewandung im Occident und Orient nach Ursprung und Entwicklung. Verwendung und Symbolik. (Freiburg i. B. 1907) 213.–

⁷ Vgl. Psalm. 90, 13.; Apoc 20, 2. Ikonographisch: Kollwitz, J., Christusbild in RAC II. (Stuttgart 1954) 21.

⁸ Für richtig ist die Übersetzung von É. Kovács Acta . . . 189: le roi suprême est servi par l'assemblée céleste – anzusehen.

⁹ Révai, P., De sacrae coronae Regni Hungariae ortu, virtute, victoria etc. (Augustae Vindelicorum 1613) 78.; Balassa, F., Casulae S. Stephani regis Hungariae vera imago et expositio. (Viennae 1754) 5.–

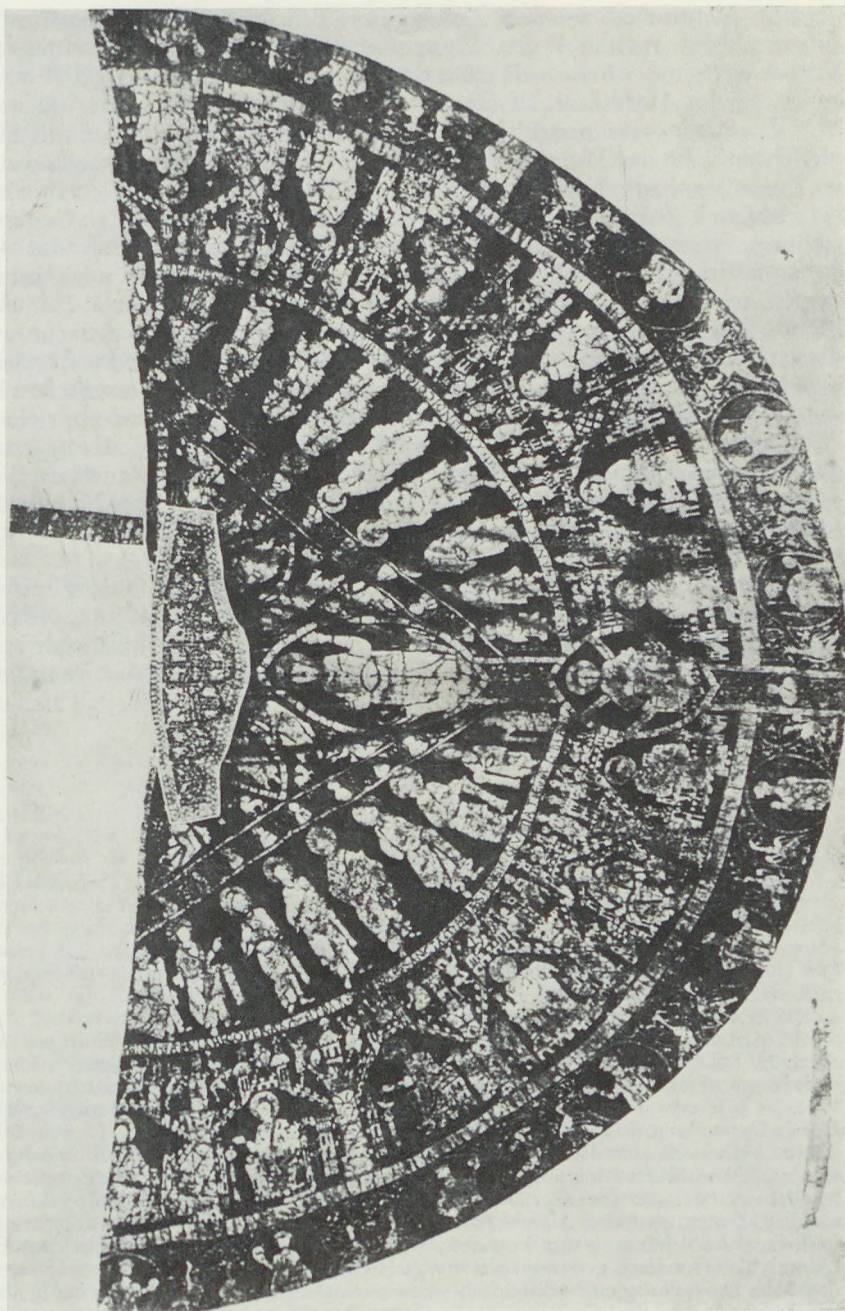

Abb. 1.

Christus identifiziert wurde.¹⁰ Am unteren Teil der Mandorla machte É. Kovács aufgrund des auch auf den Photos wahrnehmbaren Kelches den folgenden Vorschlag:¹¹ in der Mandorla steht der Evangelist Johannes d. Hl.,¹² da der Kelch aufgrund des Matth. 20, 21–23 das Attribut des Evangelisten Johannes d. Hl. ist.¹³ Wenn wir diese Mandorla mit den auf demselben Niveau befindlichen beiden: mit Christus (in der Mitte) und mit Maria (rechts von Christus, siehe weiter unten) in Zusammenhang bringen, so kann die Bestimmung der Gestalt als die des Evangelisten Johannes jedenfalls weniger wahrscheinlich sein. Gegen die Darstellung eines Evangelisten spricht auch der Umstand, daß der Evangelist Johannes in der Apostelreihe auf dem Mantel auch ansonsten vorkommt. Anstatt dessen liegt es auf der Hand, daß falls wir die ikonographische Einheit der drei Mandorlen vor Augen halten, so muß an Johannes d. T. gedacht werden. In diesem Falle stehen wir einer *Deesis*-Darstellung gegenüber, das in diesen Zeiten in solchen Fällen, wo es zu irgendwelcher Darstellung der himmlischen Hierarchie kommt, ein ikonographischer Gemeinplatz ist. Der Kelch widerspricht nicht den Attributen des Johannes d. T., obwohl auch das Agnus Dei im allgemeinen über den Kelch dargestellt zu sein pflegt. Der Kelch kommt auch zu Füßen des Johannes d. T. vor und nicht nur in seiner Hand.¹⁴ Insofern es hier im Zusammenhang mit dem Mantel tatsächlich um eine *Deesis*-Szene handelt, so ist diese die vollkommenste Darstellung.¹⁵

In der linksseitigen Mandorla steht Maria in oranger Haltung mit ausgebreiteten Armen. Die Aufschrift ist: EMICAT IN CELO SANCTAE GENETRICIS IMAGO. É. Kovács hält die Darstellung der Mandorla irrtümlicherweise für die Veranschaulichung der folgenden Zeilen des Tedeums:¹⁶ *tu, ad liberandum suscepturus hominem, non horruisti virginis uterum*. Sie hat insofern recht, daß sich die Person

¹⁰ Vgl. Kovács, É., Acta ... 216., Anm. 32.

¹¹ Ibid. 189.–

¹² Ibid. 190.

¹³ In der früheren Hymnendichtung: De S. Johanne Evangelista: ... *Letale bibit poculum / Et evasit periculum*, /Hymn. ms. Veronensis saec. XI. Dreves, F. M., Analecta Hymnica medii aevi. XIX. (Leipzig 1895) nr. 283. Der Kelch, als Darstellung des Attributs des Evangelisten Johannes auf dem Mantel dürfte eines der ältesten Beispiele sein, cf. Réau, L., Iconographie de l'art chrétienne. III/2. (Paris 1958) 717f., wonach dessen Sitte nur vom 3. Jahrhundert an allgemein ist.

¹⁴ Für das westliche Gebiet siehe hierfür: Réau, L., a. a. O. II/1. 439.

¹⁵ In Bezug der *Deesis*-Darstellung: Bogyay, Th., *Deesis* in RbK I. (Stuttgart 1966) 1178ff. Auch É. Kovács wurde auf die *Deesis*-Darstellung des Mantels aufmerksam: „L'ensemble des trois images du milieu dénote une influence lointaine de la «Déesis» d'origine byzantine“ (Acta. . 193). Sie hält jedoch die dritte Gestalt für den Evangelisten Johannes, da man im Westen in der *Deesis*-Darstellung den Täufer mit dem Evangelisten ersetzt hatte (Réau, L., a. a. O. II/1. 460.); die zur Rede stehenden drei Gestalten des Mantels können auch in diese Komposition eingefügt werden. Obwohl der Meinung nach auf dem Mantel Johannes d. T. dargestellt wurde, ist es fraglich wie weit die drei Gestalten – in der *Deesis* – als zu einer Einheit gehörend gehalten werden können. Auf dem Mantel hätte man den Täufer kaum woanders unterbringen können und diese Anordnung – wie wir sehen werden – wird auch von dem bei dem Entwurf des Mantels als Grundlage genommenen liturgischen Text begründet. Wir wissen also nicht, ob die dreifache Darstellung eine willkürliche, bewusste *Deesis*-Darstellung oder sie unabhängig von der Bedeutung der drei Gestalten nur folglich des zu Grunde liegenden Textes zustande gekommen ist.

¹⁶ Kovács, É., Acta ... 192, 193.

von Maria als Mittel der irdischen Verkörperung Jesus an die Verszeile knüpfen läßt,¹⁷ jedoch kann man ihr nicht zustimmen, daß die in der Mandorla ohne das Kind Jesus dargestellte Maria die Verkörperung Christi, die Jungfrau und das Mysterium der Geburt symbolisiert.¹⁸ Das Zitat des Tedeum bezieht sich vor allem auf Christus und nicht auf Maria. Die Marias-Darstellung in der Mandorla in oranter Haltung veranschaulicht im allgemeinen ihre körperliche Himmelfahrt nach dem Tode.¹⁹ In den Darstellungen Marias, die die Verkörperung Christi oder das Mysterium der Geburt zu symbolisieren berufen waren, wurde sie sowohl im Orient als im Okzident mit dem Kind Jesus (Jesus im *imago clipeata* oder ohne dieses) dargestellt.²⁰ Die orante Handhaltung Marias ohne Jesus kann vielmehr in den Kreis der Assumption gewiesen werden. Dieser Bildtypus ist im Westen bereits vom 7–8. Jahrhundert bekannt,²¹ nicht so wie im Osten, wo die körperliche Himmelfahrt Marias erst vom Beginn des 12. Jahrhunderts erscheint.²² In der Mandorla ist also die Assumption dargestellt mit der auch im Zusammenhang stehen kann, daß die beschenkte Kirche, die königliche Basilika von Székesfehérvár: Assumptio Beatae Mariae Virginis²³ heißt.

In der Achse der ausgebreiteten Mantels unter der den stehenden Christus umrahmenden Mandorla sehen wir in einer kleineren Mandorla einen mit geschlossener Armhaltung segnen den sitzenden Christus (Maiestas Domini-Typus). Die Inschrift in der Mandorla ist: *SESSIO REGNANTEM NOTAT*²⁴ *ET XPM DOMINANTEM*.

Auf dem Langholz des Kreuzes ist ganz oben eine umstrittene Darstellung zu sehen: zur Zeit kann die Darstellung ohne Untersuchung des Originals nicht bestimmt werden. Der Stich von Balassa stellt eine Taube dar.²⁵

¹⁷ Ibid. 192.

¹⁸ Ibid. 189, 193.

¹⁹ Vgl. Croquison, J., L'iconographie chrétienne à Rome. Byz. 34 (1964) 585. – ; Chatraire, E., Une représentation de l'Assomption de la très sainte Vierge au VIIIe siècle. Rev. de l'art chrétien 40 (1897) 227–229.; Robault de Fleury, G., La Sainte Vierge. I. (Paris 1878) 260., Taf. LXIII.

²⁰ Vgl. Grabar, A., L'art de la fin de l'antiquité et du Moyen Age. (Paris 1968) 540. und 612.

²¹ Croquison, J., a. a. O. 590.–

²² Wessel, K., Himmelfahrt Mariä. RbK II. (Stuttgart 1971) 1259.

²³ Vgl. Bónis, Gy., Székesfehérvár, az Árpádok székhelye. – Stuhlweißenburg, die Residenz der Arpaden. Székesfehérvár Évszázadai I. (Székesfehérvár 1967) 57.; Kozák, K., A székesfehérvári bazilika legkorábbi építési szakaszai. – Die ältesten Bauperioden der königlichen Basilika von Stuhlweißenburg. Székesfehérvár Évszázadai I. (Székesfehérvár 1967) 142.; Mezey, L., Székesfehérvár egyházi intézményei a középkorban. – Kirchliche Institute in Stuhlweißenburg im Mittelalter. Székesfehérvár Évszázadai II. (Székesfehérvár 1972) 24.–

²⁴ Auf dem Mantel steht ursprünglich *notas*, was schon F. Balassa ausgebessert hat: a. a. O. 10.

²⁵ Ibid. 1.; Vgl. Kovács, É., Acta . . . 183. – mit den sonstigen Meinungen. Die Bestimmung können wir nicht durchführen. Es wäre vorstellbar, daß sich über den zwei Mandorlen, auf der senkrechten Achse eine Darstellung bezüglich des Heiligen Geistes befindet. Meinerseits finde ich auch das nicht für unmöglich, daß eines der beiden Mandorlen demgegenüber, daß sich die Aufschrift in beiden Fällen auf Christus bezieht, dennoch Gott-Vater darstellt. Vielleicht könnte man die in der Mitte, in der Achse der Apostelreihe stehende Gestalt in diesem Falle dem Gott-Vater halten. Einerseits, da unter den Propheten an beiden Seiten Christus auch eigens dargestellt ist, andererseits weil die zwischen den Aposteln thronende Gestalt aufgrund des Textes des Evangeliums (Matthäus 19, 28) vielmehr für Christus gehalten werden kann. Auf diese Weise würden die drei Darstellungen zusammen die Dreifaltigkeit bedeuten.

Auf den Balken des Gabelkreuzes befinden sich nebeneinander Rundmedaillon mit Engelbüsten.

Im Feld unter den Armen des Kreuzes, an beiden Seiten des Längsbalkens befinden sich die gestickten Gestalten von je acht Propheten. Unter ihnen ist an beiden Seiten je ein stehender Christus dargestellt. Die Propheten halten eine offene Rolle in der Hand.²⁶ Ihre neben den Figuren gestickten Namen sind von links nach rechts laut der Beschreibung von Balassa²⁷ HABACUC PR NAHV M PR²⁸ HIEZECHIEL PR; an beiden Seiten Christi PRINCIPIVM / ET FINIS,²⁹ sodann DANIHEL PR AGGEVS PR ZACHARIAS PR MALACHIAS PR. Auf der anderen Seite weiter MIECHEAS PR JONAS PR ABDIAS PR HIEREMIAS PR. An beiden Seiten Christi stehen mit griechischen Buchstaben Alpha und Omega, sodann EZEIAS PR HOZEAS PR³⁰ IOHEL PR AMOS PR. Die Aufschrift des linksäußeren Propheten ist auf dem Mantel nicht lesbar, jedoch hat bereits Balassa richtig bemerkt, daß die Gestalt Sophonias darstellen muß, da ja bloß dieser kleine Prophet aus der Reihe fehlt.³¹ Der bei Balassa mitgeteilte Stich (*Abb. 2*) weicht jedoch von der im Text mitgeteilten Reihenfolge ab: hier kommt nämlich Ezeias, Iohel, Amos und eine Gestalt ohne Aufschrift, vermutlich Hozeas vor. Einerseits stimmt jedoch die in seinem Text mitgeteilte Reihenfolge mit den Aufschriften der in Pannonhalma aufbewahrten Kopie des Mantels überein,³² andererseits – wie wir sehen – entspricht auch der amtlichen Reihenfolge der Propheten die Reihe Ezeias, Hozeas, Iohel, Amos. Die Frage könnte eindeutig wiederum nur die Untersuchung des Originalstückes entscheiden.

Aus der Reihenfolge der Propheten können wir wichtige Folgerungen ziehen. Die übliche Reihenfolge der Propheten entspricht nicht der von links nach rechts verlaufenden Namenbeschreibung auf dem Mantel, auch sonstige Analogien sind zu dieser Reihenfolge nicht zu finden. Die übliche Prophetenreihe beginnt mit den vier großen Propheten: Ezeias, Hieremias, Hiezechiel, Danihel. Auf dem Mantel stehen diese vier großen Propheten an beiden Seiten Christi, also an einer Ehrenstelle. Die kleinen Propheten stellte der Entwerfer des Mantel-Bildes in vier Gruppen geteilt dar. Lesen wir die Aufschriften der Propheten in der durch die Position der großen Propheten gegebenen Reihenfolge von ihnen ausgehend, so erhalten wir die folgende Reihenfolge: Ezeias, Hieremias, Hiezechiel, Danihel, Hozeas, Iohel, Amos, Abdias, Jonas, Miecheas, Nahum, Habacuc, Sophonias, Aggeus, Zacharias und Malachias. Diese Reihenfolge stimmt hingegen mit der üblichen der Propheten, ferner auch mit den Prophetenreihen der Allerheiligenlitaneien derselben Zeit überein. Obwohl in den Litaneien die Propheten nur selten bei ihrem Namen genannt werden, kommen diese z. B. in einer Litanei in

²⁶ In Bezug der Buchrolle siehe: *Braun, J.*, Buch (Buchrolle) als Attribut, in *RDK II*. (Stuttgart 1948) 1339.–

²⁷ *Balassa, F.*, a. a. O. 8–9.

²⁸ Auf dem Stich von Balassa irrtümlich NATHAN.

²⁹ *Apoc 21*, 6.

³⁰ Auf dem Stich von Balassa kommt jedoch Hoseas nicht vor, seine Stelle involviert die am rechten Rand ohne Aufschrift stehende Gestalt.

³¹ *Balassa, F.*, a. a. O. 7.

³² *Kovács, É.*, *Acta* ... 214–215.

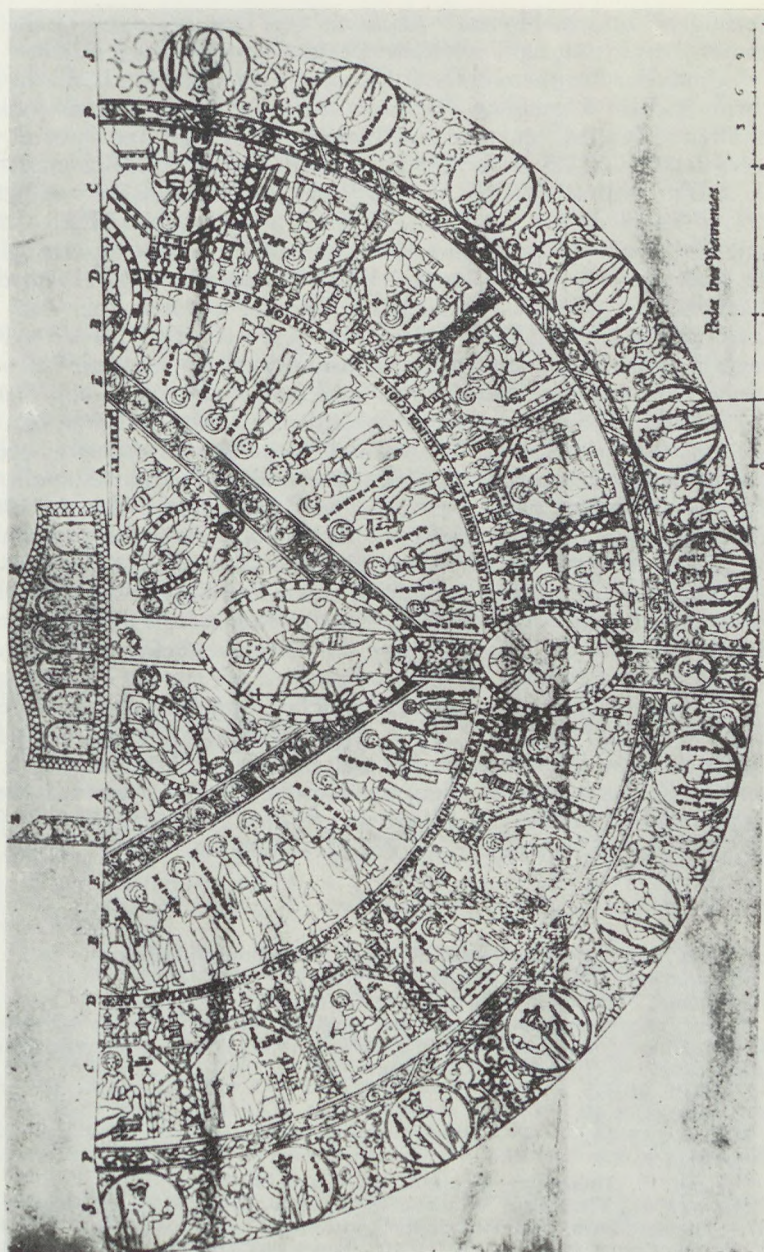

Abb. 2.

Freisingen³³ und in Florenz³⁴ dennoch vor. Das ikonographische Programm des Mantels betrachtet, halte ich diese Beobachtung für wesentlich.

Unter der Prophetenreihe folgen in einem schmalen Band die Dedikationsinschrift und im folgendem Kreissektor die in einem architektonischen Rahmen gefaßten sitzenden Aposteldarstellungen. Die Folge der Apostel von links nach rechts ist: PETRVS APLS PAVLVS APLS JOHANNES APL THOMAS AP JACOBVS AP PHILIPPUS APLS BARTHOLOMEVS APLS MATHEVS APL JVDAS APLS SIMON TADDEVVS APL ANDREAS. In den Schriften finden wir zwei Fehler:³⁵ einerseits kommt nur der eine Apostel, namens Jacobus vor, andererseits wird der Apostel Judas Thaddäus von zwei Aufschriften bei den Darstellungen zweier verschiedener Apostel erwähnt: bei dem einen mit der Aufschrift JVDAS APLS, bei dem anderen als TADDEVVS APL. Bekannterweise bezeichnen beide Namen ein und denselben Apostel,³⁶ also kann von den beiden Aposteln des Mantels nur der eine der richtige Judas Thaddäus sein. Es liegt jedoch auf der Hand daran zu denken, daß der eine von den beiden mit der sich auf den Apostel Judas Thaddäus beziehenden Aufschrift bezeichneten Aposteln in der Tat den ansonsten fehlenden anderen Jacobus darstellt. Der Gedanke, daß man bereits bei der Fertigung der Aufschriften der Aposteldarstellungen Fehler gemacht hätte, ist nicht wahrscheinlich. Da jedoch verschiedene Reihenfolgen der Apostel bekannt sind, konnte sich im Falle einer zum Teil erfolgten oder völligen Zerstörung der Aufschriften eine Möglichkeit zu fehlerhaften Verbesserungsarbeiten ergeben. Die genaue Rekonstruktion könnte aber auch in diesem Falle nur die Untersuchung des Originalstückes entscheiden.

Zur Identifizierung der Apostel müssen wir aus der am häufigsten gebrauchten Apostelreihenfolgen ausgehen. Solche können in den Evangelien von Matthäus,³⁷ Marcus,³⁸ Lukas,³⁹ in der Apostelgeschichte⁴⁰ und im Messekanon⁴¹ gefunden werden. Verschiedene Apostelreihenfolgen können gut in den Allerheiligenlitaneien beobachtet werden, deren frühen Typen zwar vor allem die Aufzählung von Matthäus die Grundlage war,⁴² doch gebrauchten sie später die übrigen Reihenfolgen, insbesondere die des Messekanons.⁴³ Außer diesen kommen auch

³³ Coens, M., *Anciennes litanies de saints*. Anal. Boll. 54 (1936) 24.–

³⁴ Leclercq, H., *Florence*. DACL V. (Paris 1922) 1797–1800.

³⁵ Balassa, F., a. a. O. 30–31.; Kovács, É., *Acta* . . . 185.

³⁶ Der Apostel Judas war Bruder des jüngeren Jakobs. Er wurde mit dem Beinamen Thaddäus bezeichnet (Matth. 10,3; Marc. 3,18; Joh. 14,22), jedoch kommt er auch mit dem Namen Judas Jacobi vor (Luc. 6,16; Act. 1,13).

³⁷ Matth. 10,2–5.

³⁸ Marc. 3,13–19.

³⁹ Luc. 6,14–16.

⁴⁰ Act. 1,13–14.

⁴¹ Lejay, P., *Ambrosien (Rit)*. DACL I. (Paris 1924) 1409–1410.

⁴² Bishop, E., *The Litany of Saints in the Stowe Missal*. Liturgica Historica. (Oxford 1918) 137.–; Die bei Matth. 10,2–5 erwähnte Apostelreihe enthält z. B. eine kölnische Litanei aus dem 11. Jahrhundert: Coens, M., a. a. O. 10.–; zwei Litaneien aus Lyon: Martene, E., *De antiquis ecclesiae ritibus*. III. (Paris. . .) 187–189.; die Litanei aus Cod. Vat. lat. 83.: Gulik, W., *Ein mittelalterliches Formular der Letaniae maioris*. RQ 18 (1904) 1–20.

⁴³ Dem Luc. 6,14–16 folgt eine Litanei aus Poitou. Martene, E., a. a. O. 156. – Von den zahlreichen, der Reihenfolge des Messekanons folgenden Litaneien sollen beispielsweise erwähnt werden: die Litanei von Reims: Mabillon, J., *Vetera anallecta* (Paris 1723) 168–169.; Vgl. Coens,

sonstige, vermischte Reihenfolgen vor.⁴⁴ All dies widerspiegelt sich auch im künstlerischen Material.⁴⁵ Die Reihenfolge des Mantels kann am ehesten mit der Reihe der Apostel des Messekanons verknüpft werden. Auf dem Mantel steht zur Zeit zwar der Apostel Andreas an letzter Stelle, jedoch ist dies bloß eine Vermutung. Vor der Umänderung befand sich Andreas am Brustteil der Casula, an einer hervorgehobenen Stelle in der Nachbarschaft von Petrus. Die Apostelreihe des Kanons und die des Mantels von Petrus bis Matthäus, unterscheidet sich also in der Person der an der 3. und 4. Stelle stehenden Apostel Andreas und Jacobus. Den Apostel Jacobus d. Älteren finden wir überhaupt nicht vor. Es kann als sicher angenommen werden, daß der größere Jacobus, der an der 4. Stelle des Kanons steht, fehlt und der andere auf dem Mantel als Jacobus bezeichnete Apostel der kleinere (Sohn des Alpheus) ist, da der ältere Jacobus in sämtlichen Varianten vor Thomas steht, auf dem Mantel hingegen der Apostel Jacobus vor Thomas nicht vorkommt. Im Falle des Apostels Andreas erklärt diese Abweichung die Hervorhebung nach der Umänderung der Casula dieser Umstand hörte jedoch auf und so gelangte dieser Apostel an die letzte Stelle. Die übrigen Abweichungen im Falle der Apostel Jacobus und Judas, deren Aufschriften, wie wir weiter oben sehen konnten sind ursprünglich verfehlt. Für die Rekonstruktion ergibt sich die folgende Möglichkeit: da von den Aposteln mit der Aufschrift Judas-Thaddäus die eine Aufschrift irrtümlich ist, ist es möglich, daß an der vorletzten Stelle der Apostel Thaddäus eigentlich die Aufschrift Jacobus getragen hat, jedoch hat man die beschädigte oder vernichtete Aufschrift später auf Thad-

M., a. a. O. 8.-; die aus dem 8. Jahrhundert stammende Litanei von Soissons: *Mabillon, J.*, a. a. O. 170.; *Coens, A.*, a. a. O. 8.; die im Psalterium des Königs Karl d. Kahlen lesbare Litanei: *Balusius, S.*, *Capitularia Regum Francorum*. II. (Paris 1677) 1486-1488.; Vgl. *Cabier, Ch.*, *Ivoires sculptés du livre de prières de Charles le Chauve*. *Mél.d'Arch.* 1 (1847-49) 27.; in der Litanei Ludwigs d. Deutschen: *Swarzenski, G.*, Die Litanei Ludwigs des Deutschen in der Staatsbibliothek zu Frankfurt/M. in *Studien aus Kunst und Geschichte*. Fr. Schneider zum 70. Geburtstage gewidmet. (Freiburg i. B. 1906) 171-177.; in einer Litanei aus dem 11. Jahrhundert mit dem Fundort Florenz: *Leclercq, H.*, a. a. O. 1797.-; in einer, zur Mitte des 11. Jahrhunderts zusammengestellten Litanei von Tegernsee: *Coens, M.*, a. a. O. 24.-; in der Litanei des Rituals von St. Florian aus dem 12. Jahrhundert: *Franz, A.*, Das Rituale von St. Florian aus dem XII. Jahrhundert. (Freiburg i. B. 1904) 124.-

⁴⁴ Z. B. im Ordo eines Pontifikale für die letzte Salbung aus Narbonne: *Martene, E.*, a. a. O. I. 316. -; in einem Ordinarium aus Lyon: *Martene, E.*, a. a. O. 188.; in einer Litanei bairischen Ursprunges: *Coens, M.*, Les litanies bavaoises du „Libellus precum“ dit de Fleury (Orléans Ms. 184.) *Anal.Boll.* 77(1959) 373. - usw.

⁴⁵ Der Ordnung des Matth. 10,2-5 folgt die Apostelreihe des S. Vitale in Ravenna und zwar derart, daß sich Christus im Mittelpunkt befindet, links von ihm steht Petrus (1), rechts Paulus (2), sodann dem Rande zu links Andreas (3), rechts Jacobus (4); links Johannes (5), rechts Philippus (6); links Bartholomäus (7), rechts Thomas (8); links Matthäus (9), rechts Jacobus (10); links Thaddäus (11), rechts Simon (12). Dieses eigenartige, das Prinzip der Reihenfolge laut dem Standort von Christus bezeichnende symmetrische System erinnert stark an die Reihenfolge der Propheten auf dem Mantel!

Der Aufreihung von Matthäus oder Lukas folgt aufgrund eines dem von Ravenna ähnlichen Symmetrieprinzips die Reihenfolge des Battistero Neoniano von Ravenna: Petrus (1) Andreas (3) Jacobus (4) Johannes (5) Philippus (6) Bartholomäus (7) Iudas (12) Simon (11) Iacobus (10) Matthäus (9) Thomas (8) Paulus (2). - Die Apostelreihe der Basilika von Porec (Parenzo) fußt im wesentlichen auf der Aufzählung von Lukas: Simon (11) Thomas (9) Bartholomäus (7) Iacobus (5) Andreas (3) Petrus (1) - Christus - Paulus (2) Johannes (4) Philippus (6) Matthäus (8) Iacobus (10) Iudas (12). - In bezug von Florenz vgl. *Volbach, W. F.* - *Hiermer, M.*, *Frühchristliche Kunst*. (München 1958) Taf. 160, 161.

däus ausgebessert, wobei die übrigen Aufschriften nicht sorgfältig beachtet worden sind. In diesem Falle würde der auf dem Mantel an der 6. Stelle dargestellte Jacobus der jüngere sein – dies würde auch mit der kanonischen Reihenfolge übereinstimmen. Hingegen ist dieser Apostel auf dem Mantel mit keiner Schriftenrolle bezeichnet. Diejenigen Apostel nämlich, deren Schriften in dem Neuen Testament enthalten sind, werden auf dem Mantel als Schreibende dargestellt.⁴⁶ In diesem Falle kann aber nur von einem bei dem Entwurf entstandenen Fehler der Aufzeichnung der Apostel Judas und Jacobus die Rede sein. Unter ihnen ist auf dem Mantel der Apostel Judas seinem Epistel entsprechend beim Schreiben dargestellt. Weder der an der 6. Stelle stehende Apostel Jacobus, noch der Apostel mit der Aufschrift Thaddäus schreiben auf dem Mantel. Also von den drei erörterten Aposteln: den beiden Aposteln, namens Jacobus und dem Judas Thaddäus haben der jüngere Jacobus und Judas eine Epistel geschrieben, während auf dem Mantel von den mit diesen drei identifizierbaren Aposteldarstellungen nur einer der an der 6. Stelle stehende Jacobus schreibt. Ein Apostel ist demnach zufolge irgendeiner Verbesserung ikonographisch nicht bezeichnet. Ferner, falls wir auf dem Mantel die Reihenfolge Petrus, Paulus (Andreas, der ältere Jacobus), Johannes, Thomas, Jacobus d. Jüngere, Philippus, Bartholomäus, Matthäus, Judas, Simon akzeptieren, so stimmen die letzten drei weder mit dem kanonischen, noch mit den neutestamentlichen Reihenfolgen überein.

Letzten Endes ist es auch vorstellbar, daß die Namen auf die Casula erst nach der Fertigung des Mantels ausgestickt worden sind, was zum Irrtum geführt hat.

Die Apostel sitzen auf prachtvollen Thronesseln in architektonischer Umgebung. Den üblichen Aposteldarstellungen des Zeitalters entsprechend, an einer mit Festungsmauern, Türmen umnommenen Stadt.⁴⁷ Auf den Festungsmauern oder außerhalb dieser sind kleine kämpfende Figuren zu sehen.⁴⁸

Auf den im untersten Kreissektor in Rundmedaillons mit Aufschriften befinden sich an beiden Seiten der Achse die Bilder der Donatoren, rechts und links von ihnen nur die Dreiviertelkörper der Märtyrer dargestellt. Die übrigen Teile der Fläche sind mit reicher Pflanzenornamentik und symmetrisch angeordneten Pfauendarstellungen geschmückt. Die Namensaufschriften von links nach rechts: Figur ohne Aufschrift, COSMAS PANTALION GEORGIVS VICENTIVS GISLA REGINA STEPHANUS REX STEPHANVS CLEMENS SIXTVS CORNELIVS LAVRENTIVS. Den Märtyrer ohne Aufschrift identifiziert die Forschung mit Damianus.⁴⁹

⁴⁶ Kovács, É., *Acta* ... 185. Zu bemerken ist, daß z. B. von den Aposteln der Basilika von Torcello nur Paulus, Matthäus und Johannes je ein Buch in ihren Händen halten, die übrigen Aposteln nur eine Rolle.

⁴⁷ Die Umrahmung der Aposteldarstellungen steht hingegen formell mit der vom 11. Jahrhundert an üblichen, unter einer Arkadenbogenreihe erfolgten Darstellungsweise der Apostel in formeller Verbindung, siehe Baum, J., *Frühmittelalterliche Denkmäler der Schweiz*. (Bern 1934) 45,52. – Die Darstellung unter den Arkaden bildete sich aus der symbolischen antiken Bedeutung der Apsis aus: Bandmann, G., *Die Bedeutung der romanischen Apsis*. Wallraf-Richartz Jb. 15 (1952) 35. –; *Ihm, Ch.*, *Die Programme des christlichen Apsismalerei vom vierten Jahrhundert bis zur Mitte des achten Jahrhunderts*. *Forsch. z. Kunstgesch. u. chr. Archäologie* 4. (Wiesbaden 1960) 2., Anm. 5.

⁴⁸ Kovács, É., *Acta* ... 196. – Vgl. noch Anm. 88.

⁴⁹ Identifizieren wir den namenlosen Heiligen des ersten Medaillons mit Damian, was jedenfalls wahrscheinlich ist, die zwei Arztheiligen kommen nämlich stets gemeinsam vor, so

In der Achse des Mantels, auf dem Langholz des Gabelkreuzes ist zwischen dem Königspaar in einem kleineren Medaillon die Büste eines jungen Knaben zu sehen, den man für den Prinzen Emmerich (Imre), dem Sohne des Hl. Stephans hält.⁵⁰

Am rechten Rand des Mantels kann das Fragment von zwei figürlichen Feldern wahrgenommen werden. Diese befanden sich vor der Umänderung des Mantels, in dessen Achse untereinander, auf dem Vorderteil der Casula. Die Aufschrift des oberen stehenden rechteckförmigen Feldes ist vollkommen (?). Das Spruchband kann am rechten und linken Rand des Mantels beobachtet werden: SIGNVM CRVCIS O SPES CERTA SALVTIS.⁵¹ Aus der Darstellung des umrahmten Feldes ist fast nichts erhalten geblieben, doch liegt es auf der Hand, daß die Umrahmung mit dem Spruchband ein figürliches Feld eingeschlossen hat. Aufgrund der Verszeile muß an eine Kreuzdarstellung gedacht werden. Diese Hypothese scheint zu bekräftigen, daß auf der Photoaufnahme des Mantels,⁵² an dessen oberen rechten Rand von dem zur Rede stehenden Feld auch innerhalb des Spruchbandes ein schmaler Streifen zu sehen ist. In diesem inneren Feld scheint es, als sähe man in seinem oberen Drittel das Ende des rechten Armes des Kreuzes.

Unter dem rechteckförmigen Feld ist auf dem rechten oberen Rand des Mantels das Fragment einer Mandorla mit einem Spruchband zu sehen. Die Aufschrift der Mandorla lautet:RRET OBVMBRAT. In der Mandorla befindet sich eine stehende Figur, unter ihr eine andere viel kleinere Gestalt kniend bzw. in Proskynesis-Haltung. Die Darstellung ist umstritten. Laut Balassa⁵³ und Bock⁵⁴ ist sie eine Darbietungsszene: Königin Gisela bietet in der Begleitung eines Engels die Casula dar. Laut Czobor⁵⁵ stellt die Mandorla die Wandlung Christi dar: die erhalten gebliebene Gestalt wäre Moses unten hingegen kann ein Apostel gesehen werden. J. Horváth⁵⁶ denkt an einer Verkündigung,

beginnt die Lesung der Märtyrerreihe mit dem Protomärtyrer Stephanus und führt nach rechts: Clemens, Syxtus, Cornelius, Laurentius, sie setzt sich dann nicht fort, sondern beginnt von Gisela an von neuem nach links: Vincentius, Georgius, Pantalion, Cosmas, (Damianus).

⁵⁰ Balassa, F., a. a. O. 13.; Pray, G., *Dissertationes historico-criticae de Sanctis Salamone rege et Emerico duce* . . . (Posonii 1774) 122.

⁵¹ Die Varianten des Textes waren von der Spätantike an in weitem Kreise verbreitet: Ven. Fort.: „*Crux mihi certa salus, crux est quam semper adoro, crux domini mecum, crux mihi refugium*“. MGH *Auc. Ant.* IV/1. (Berolini 1881) 381.; dasselbe auch bei Hrabanus Maurus: MGH *Poetae Latini* II. (Berolini 1884) 257.; Josephus Scottus: „*Crux mihi certa salus Christi sacrata cruore; Crux decus aeternum toto venerabile saeculo; Crux vita salus credentis*.“ MGH *Poet. Lat.* I/1. (Berolini 1880) 149. – Während des Anlegens der liturgischen Kleidung sagt der Bischof: *Spes aeterna Deus cunctorum certa, salusque*. Kodex aus dem 10. Jahrhundert, siehe: Martine, E., a. a. O. 203. Vgl. Dreves, G. N., a. a. O. II. nr. 42.; IX. nr. 26, 30. usw. – An allen vier Seiten der quadratischen Umrahmung konnten eventuell Aufschriften gewesen sein, was so viel bedeutet, daß zwischen den Worten *crucis* und dem *o spes* bzw. *salutis* sich noch Satzteile befunden haben. Hierfür bieten auch die hier angeführten Varianten eine Möglichkeit.

⁵² Kovács, É., *Acta* . . . 182., Abb. 1.

⁵³ Balassa, F., a. a. O. 17.

⁵⁴ Bock, F., *Die ungarischen Reichsinsignien*. MCC 1857. 149.

⁵⁵ Czobor, B., *A magyar szent korona és a koronázási jelvények* (Die ungarische Heilige Krone und die Krönungsinsignien). in *Forster, Gy.*, III. Béla emlékezete (Ein Gedächtnis an Béla III.) (Bp. 1900) 111.

⁵⁶ Horváth, J., a. a. O. 9–10.

– die stehende Gestalt ist danach Maria, die kniende ein Engel – und er ergänzt auch die Aufschrift dementsprechend: *ancillam Dominus visitat, non terret, obumbrat*. É. Kovács stellt die Verkündigung-Szene in Abrede,⁵⁷ da zur Zeit als der Mantel hergestellt wurde, auf den Darstellungen der Engel die stehende Maria noch begrüßt jedoch verneint sie auch die Transfigurationsszene, da ihrer Meinung nach die hierzu benötigten sechs Personen in der Mandorla keinen Platz hätten. É. Kovács schließt sich so der Meinung von Balassa an: die zwei großen, stehenden Gestalten wären Christus und Maria (es ist bloß die eine erhalten geblieben), unter ihnen befinden sich die Donatoren Stephanus und Gisela in einer Proskynesis-Haltung. Die Ergänzung von É. Kovács ist vorstellbar, hingegen wird in diesem Falle die Verbindung zwischen dem Aufschrift enfragment und der Darstellung unsicher. Auch die Meinung von Czobor kann man nicht völlig abweisen, zumindest dann nicht, falls man die Aufschrift gänzlich ausschließt. Gegen seine Meinung spricht jenes Argument von Kovács, wonach in der Mandorla die in der Transfiguration vorkommenden sechs Figuren nicht Platz haben. Die ursprüngliche Breite der Mandorla ist uns jedoch nicht bekannt. Die Bestimmung ihrer ursprünglichen Größe – d. h. des Maßes der Verstümmelung – könnte nur die Untersuchung des originalen Mantels entscheiden, doch mag die Größe der Mandorla auf die übrigen Verstümmelungen einen gewissen Hinweis geben. Am linken Rand des Mantels fehlt in der Reihe der Märtyrer etwa ein Viertel des Medaillons des äußerst stehenden Märtyrers, in der Reihe darüber fehlt etwa ein Drittel des Apostels Petrus, ferner ist das rechteckförmige, ein Kreuz darstellende Feld fast völlig abhanden gekommen. Aufgrund der Verstümmelungen halte ich meinerseits die Darstellung der Transfiguration für möglich. In der evangelischen Beschreibung der Szene kommt das Verbum *obumbrare* gleichfalls vor.⁵⁸ Nehmen wir jedoch an, daß das Bild dennoch die Annuntiation darstellt, so läßt sich der Text aufgrund der Ergänzung von Horváth mit der Darstellung verknüpfen. Das Verbum *obumbrare* und seine Varianten werden in weitem Kreis und allgemein, fast in jedem Falle von der mittelalterlichen liturgischen Literatur in den mit der Annuntiation verbundenen Texten gebraucht.⁵⁹ Der Gebrauch der Ausdrücke *obumbrare* und *terrere* kann, falls beliebt, ein Argument zur Bestimmung des Bildthemas als Annuntiation sein. Einerseits ist uns bewußt, daß den Mantel Stephan und Gisela für die Kirche der Jungfrau Maria zu Székesfehérvár fertigen ließen, andererseits ist die andere Maria-Darstellung des Mantels – wie gesehen – die Assumption, also der engere – Titulus der Basilika von Székesfehérvár. Es scheint vorweg an der Hand zu liegen, daß auf dem Mantel die zwei bedeutendsten Stationen des Lebens Marias vertreten sein sollen.⁶⁰ In dem Falle, wo die Mandorla Jesus und Maria darstellt, kann das Verhältnis zwischen der Darstellung und der Aufschrift zu einem gewissen Missverständnis führen, ferner ist es meiner Ansicht nach wahrscheinlicher, daß die Donatoren den Mantel ausgesprochen der Maria offe-

⁵⁷ Kovács, É., Acta ... 195.

⁵⁸ Matth. 17,1–9: *Adbuc eo loquente, nubes lucida obumbravit eos*.

⁵⁹ Der Wortgebrauch gründet auf Luc. 1,30–35: *Et ait angelus ei: Ne timeas, Maria, invenisti enim gratiam apud Deum, ... Spiritus Sanctus supervenit in te, et virtus Altissimi obumbrat tibi*.

⁶⁰ Über die Verkündigung der Annuntiation zum Feste siehe: Cabrol, F., Annonciatio. DACL I. (Paris 1924) 2241. –

riert haben. Am plausiblen ist demnach die Variation der Vorstellungen von Kovács und Horváth: die Aufschrift der Mandorla bezieht sich auf die Annuntiation und sie stellt auch diese dar: im oberen Zweidrittel der Mandorla standen zwei Gestalten – Maria und der Engel. Auf dem unteren Teil der Mandorla befanden sich die Donatoren in einer Proskynesis-Haltung.

Laut J. Horváth⁶¹ veranschaulicht der Mantel das katholische *Credo*. Er gründete seine Vorstellung auf die Verbindung zwischen einem dem Hl. Augustins zugeschriebenen Sermon⁶² und dem Titulus des Mantels, ferner vor allem auf die Darstellungen des Eilbertus-Altars zu Wien.⁶³ Seine Vorstellungen hat É. Kovács in ausreichender Weise widerlegt:⁶⁴ die Analogien von Horváth stammen aus dem Kreis der typologischen Darstellungen. Es müßten jedoch bei den gemeinsamen Darstellungen des Alten und Neuen Testaments im inneren Kreis die Apostel, im äußeren die Propheten stehen; auf dem Mantel ist hingegen die Reihenfolge eine umgekehrte. Die Darstellungen von Credo-Charakter stellen übrigens nicht den Inhalt des Credos, sondern auf legendarischer Grundlage Umstände der Geburt des Credos dar – deshalb können die Aufschriften des Mantels mit den Theologischen Argumentationen des Ps. Augustinus-Sermons nicht verbunden werden. Auffallend ist auch, daß der Apostel Paulus in diesen erwähnten Zusammenstellungen nicht vorkommt, er ist auch auf dem Eilbertus-Altar nicht dargestellt,⁶⁵ jedoch auf dem Mantel zu sehen.

É. Kovács hat das ikonographische Programm des Mantels zum Tedeum gebunden. Sie hat nicht nur das Programm, sondern auch die einzelnen Darstellungen des Mantels eigens für sich aus dem Text des Tedeums⁶⁶ abzuleiten versucht. Entgegen ihrer Meinung hat einen Teil der wesentlichsten Einwendungen bereits J. Horváth aufgeworfen:⁶⁷ 1. Tedeum-Darstellungen sind uns nicht bekannt. 2. Die Apostel werden auf dem Mantel sitzend dargestellt, nun ist jedoch die Positur der Huldigung und die sitzende Stellung miteinander nicht übereinstimmbar.⁶⁸ 3. Es besteht bezüglich der Reihenfolge der Propheten und der Apostel zwischen dem Mantel und dem Tedeum ein Unterschied (*Abb. 3*). Im Text des Tedeums glorifizieren zuerst die Apostel den Gott und die Propheten nach ihnen. Auf dem Mantel stehen zuerst die Propheten und nach diesen die Apostel.

É. Kovács gelangte über die verschiedenen Klassen der Heiligen vorführenden Darstellungen der *liturgia coelestis*⁶⁹ bis zum Fresko der St. Georg-Kirche zu Prüfening, das sie gleichfalls als eine Tedeum-Darstellung interpretiert hat. Die zwei *liturgia coelestis*-Darstellungen⁷⁰ kann É. Kovács im Inte-

⁶¹ Horváth, J., a. a. O. 1. –

⁶² PL 39. 2189. – Vgl. Katzenellenbogen, A., Apostel. RDK I. (Stuttgart 1937) 823.

⁶³ Braun, J., Der christliche Altar. I. (München 1924) Taf. 87–88.

⁶⁴ Kovács, É., Acta ... 217., Anm. 36.

⁶⁵ Braun, J., Der christliche ... = 78.

⁶⁶ Zum Tedeum vgl. Cagin, P., Te Deum ou Illatio? Scriptorum Solesmense 1,1 (1906) 173. – 193. –; Blume, C., Ursprung des Ambrosianischen Lobgesanges. Stimmen aus Maria-Laach 81 (1911) 275. –; 487. –; Kähler, E., Te Deum Laudamus. Studien zum Te Deum und zur Geschichte des 24. Psalms in der alten Kirche. (Berlin 1958).

⁶⁷ Horváth, J., a. a. O. 19.

⁶⁸ Bezüglich der Geste der Lobung siehe: Cabrol, F., Acclamations. in DACL I. (Paris 1924) 253.

⁶⁹ Paris, Bibl. Nat. cod. lat. 41.; Kovács, É. Acta ... 190. –

Abb. 3.

resse der Erklärung des auf dem Mantel an exponierter Stelle sichtbaren Bildes der Jungfrau Maria angeben, vielleicht ohne es auszudrücken, jedoch gefühlsmäßig erfassend, daß im Tedeum der Mutter Jesus eine bescheidene Rolle zufällt. Andererseits, weil auf den Fresken von Prüfening, die sieh als wichtigste Analogien der Tedeum-Darstellung des Mantels erweisen, im Mittelpunkt ebenfalls eine Frauengestalt, Maria, als Symbol der Kirche erscheint. Von den lateinischen Kodexdarstellungen, die sie erwähnte, stellt die eine laut Meinung anderer übrigens gerade die Allerheiligen dar.⁷¹

In Prüfening⁷² sitzt in der Kuppel des Sanktuariums der St. Georg-Kirche eine Frauengestalt auf dem Thron, rings um sie die Sinnbilder der Evangelisten. An den Wänden des Sanktuariums befinden sich Figuren von Märtyrern, unter diesen Propheten und Glaubensbekennern ebenfalls stehend dargestellt. Ganz unten auf der einen Seite des Sanktuariums der Gründer (1109), Bischof Otto, an der anderen Kaiser Heinrich V. Im Sanktuarium sind Christus und die Apostel zu sehen. Sowohl die Märtyrer, als auch die Propheten halten Spruchbänder in ihren Händen. Bei den Märtyrern: „*Te martyrum candidatus laudat exercitus*“, bei den Propheten: „*Te prophetarum laudabilis numerus*“, also bilden Tedeum-Zitate die Aufschrift. É. Kovács hielt den Freskenzyklus vermutlich aufgrund der Spruchbänder für die Veranschaulichung des Tedeums. Jedoch ist auch sie in denselben Fehler verfallen, den sie in der Abhandlung von J. Horváth getadelt hat:⁷³ sie schreibt den Tituli eine allzu große Rolle zu. Sie hielt die Darstellung aufgrund der Inschriften – die Gegenmeinungen, insofern diese die Darstellung als die der Allerheiligen bestimmt haben⁷⁴ außer acht lassend – für die des Tedeums. Sie hat jedoch jenem Zustand, daß sich in der Hand der im Feld unter dem das Tedeum-Zitat enthaltenden Spruchband stehenden Heiligen gleichfalls ein Spruchband befindet, auf dem öfters, nacheinander die Wörter *miserere nobis* zu lesen sind – was sich schwer in den Huldigungskreis einfügen läßt – keine Wichtigkeit beigemessen. Übrigens ist uns aus der mittelalterlichen Hymnendichtung ein solches Werk bekannt, das sich an die Allerheiligen wendet und in welchem die Heiligen Gott mit den ersten Zeilen des Tedeums, die Engel hingehen mit denen des 148. Psalms begrüßen.⁷⁵

⁷⁰ Paris, Bibl. Nat. cod. lat. 41.; Vatican cod. graec. 1162. Bezüglich der für die orthodoxe Kirche typischen mystagogia-divina liturgia vgl. *Germanus Constantinopolitanus*: hist. eccl. PG 98.348., 388., 419., 421.; *Theodorus Andida*: de divina liturgia. PG 155.; *Maximus Confessor*: mystagogia I–II. PG 90.; *Dobbert, E.*, Das Abendmahl Christi in der bildenden Kunst. Repertorium für Kunstwiss. 15(1892) 523.–; *Rademacher, F.*, Der thronende Christus der Chorschranken aus Gustorf. BJ Beihefte 12. (Köln 1964) 158.; Vgl. noch *Balthasar, H. U.*, Kosmische Liturgie: Maximus der Bekenner. (Freiburg i. B. 1941).

⁷¹ *Leitschuh, F. F.*, Geschichte der karolingischen Malerei. (Berlin 1894) 225.; auch bei É. Kovács angeführt: Acta ... Anm. 69.

⁷² Die Kunstdenkmäler des Königreichs Bayern, Oberpfalz und Regensburg. XX. Bez. Amt. Stadthof, München. (München 1914) 187–198.; Deutsche Kunstdenkmäler. Bayern. Südlich der Donau. (München–Berlin 1962) 396.

⁷³ Kovács, É., Acta ... 217., Anm. 36.

⁷⁴ *Künstle, K.*, Ikonographie der christlichen Kunst. I. (Freiburg i. B./1928) 559.; Deutsche Kunstdenkmäler. 396.

⁷⁵ *Dreves, G. M.*, a. a. O. II. nr. 7.

Im Zusammenhang mit der Untersuchung des Mantels genügt es über das Programm der Fresken von Prüfening soviel zu bemerken, daß sie wegen ihrer Anordnung und der zentralen Stelle der Maria-ecclesia mit dem Mantel nicht in unmittelbarer Verbindung gebracht werden können, andererseits werden die Fresken für die Allerheiligen-Darstellung gehalten.

Gegenüber der Tedeum-Darstellung bildet das Vorkommen der Deesis-Darstellung auf dem Mantel ein festes Argument. Die eigenartige bittende bzw. eine Fürsprache einlegende Bedeutung dieser (dies ist besonders durch die auf den Bildern des letzten Gerichtes gespielten Rolle zu verstehen⁷⁶), kann man sich im Zusammenhang mit dem Tedeum nicht vorstellen, um so mehr z. B. in der Allerheiligenlitanei, in der – wie wir darauf zurückkehren werden – auch die Struktur des Textes die Anordnung der Deesis-Darstellung involviert. Die Bilder des Mantels können daher nur einen solchen Text darstellen, oder genauer: wurden aufgrund eines solchen Textes entworfen, aus dem einerseits eine Deesis-Darstellung folgen kann andererseits in dem Maria in solcher Rolle erwähnt wird, die die Darstellung der Annuntiation und der Assumption zuläßt.

Wir können also feststellen, daß die ganze Komposition des Mantelbildes, jedoch auch die einzelnen Darstellungen voneinander abgesondert die Veranschaulichung des Tedeums ausreichend widerlegen: vor allem spricht dagegen die abweichende Reihenfolge der Apostel und der Propheten. Im Falle einer ausgesprochenen Tedeum-Darstellung ist diese Abweichung unvorstellbar.⁷⁷ Die zwischen dem Mantel und dem Tedeum dennoch bestehenden gewissen Zusammenhänge folgen aus der in beiden natürlicherweise vorhandenen christologischen Verszeilen des Credo und des Tedeums zu verweisen:

Credo:

*Qui propter nos homines et propter nostram salutem descendit de coelis. Et incarnatus est de Spiritu Sancto ex Maria Virgine.
Et ascendit in coelo, sedet ad dexteram Patris. Et iterum venturus est cum gloria iudicare vivos et mortuos.
Et exspecto resurrectionem mortuorum.
Et vitam venturi saeculi.*

Te Deum:

*Tu ad liberandum suscepturus hominem, non horruisti Virginis uterum.

Tu ad dexteram Dei sedes, in gloria Patris, iudex credis esse venturus.

Tu devicto mortis aculeo aperuisti credentibus regna coelorum.*

Deshalb muß bei der bezüglichen Untersuchung des Mantels oder der von anderen aus mehreren Komponenten bestehenden Bildprogramme besonders dar-

⁷⁶ Torcello, das letzte Gericht auf Mosaiken: Lorenzetti, G., Torcello. (Venezia 1939) 50. –; Bogay, Th., a. a. O. 1185.

⁷⁷ Es sind uns auch solche liturgische Texte und Hymnen bekannt, in denen die Reihenfolge der himmlischen Hierarchie mit der des Tedeums übereinstimmt. In einem Teil dieser, zumindest in den Hymnen zeigt sich die Einwirkung des Tedeums. Vgl. Franz, A., Das Rituale ... 129. Im Texte von: *Iudicium aque frigide*. Franz, A., Die kirchlichen Benediktionen im Mittelalter. II. (Freiburg i. B. 1909) 383: *Benedictio aquae frigidae ad faciendum* (Codex Gundackari Bibl. Eichstätt, XI. Jh.) – ferner: MGH Poet. lat. IV. 1. (Berolini 1889) 321, 332. Die typologischen Darstellungen folgen dieser Reihenfolge.

auf geachtet werden, was wohl die einzelnen Komponenten voneinander abge-sondert darstellen, in welcher Beziehung sie die dargestellte Person hervorheben. Veranschaulichen sie einen geschlossenen liturgischen Text, so muß die Reihen-folge ihrer Darstellung festgestellt werden und ob diese Reihenfolge auch mit der im dargestellten Text vorfindbaren inhaltlichen Reihenfolge übereinstimmt?

Nach Widerlegung der bisherigen Hypothesen soll nun die Bestimmung des ikonographischen Bildprogramms versucht werden. Es liegt auf der Hand, daß die Reihenfolge der Klassen der auf dem Mantel befindlichen Heiligen der himm-lischen Hierarchie folgt. An der senkrechten Achse des Gabelkreuzes ist Christus, im obersten Feld folgen die Engel, Maria und Johannes d. T., sodann die Prophe-ten, Apostel und Märtyrer. Diese hierarchische Ordnung⁷⁸ bildete sich bereits zu Ende des 4. Jahrhunderts aus,⁷⁹ am spätesten schließen sich an das Ende der Reihe die Glaubensbekenner und die Jungfrauen an.⁸⁰ Diese Reihenfolge finden wir bei den meisten liturgischen Texten vor.⁸¹ Wir müssen demnach nichts anderes tun, als einen solchen, im 11. Jahrhundert bereits vorhandenen liturgischen Text fin-den, in dem diese Reihenfolge der Heiligen erscheint, deren Darstellungen aus anderen Zeiten ebenfalls erhalten geblieben sind.⁸² Diesen liturgischen Text kön-nen wir in den vom frühen Mittelalter in weitem Kreise verbreiteten und am mannigfaltigsten benutzen Allerheiligenlitaneien entdecken.⁸³

Vergleichen wir demnach einen – dem Mantel sowohl in der Zeit als auch im Inhalt nahestehenden – Litaneitext mit den Darstellungen des Mantels. Diese Litanei stammt aus Freisingen und wurde zwischen 957–994 geschrieben.⁸⁴ Die einschlägigen Teile der Litanei werden wörtlich wiedergeben:

Kyrie eleison,
Christe eleison etc.
Salvator mundi, adiuva nos
Salvator mundi eripe nos
Salvator mundi, miserere nobis

Die Christus-Darstellungen des Man-
tels

⁷⁸ Bezüglich der vom Tedeum abweichenden Reihenfolge: *Kähler, E.*, a. a. O. 31.–

⁷⁹ *Delehaye, H.*, *Origines du culte des martyres.* (Bruxelles 1933) 95.–112.

⁸⁰ *Ibid.* 95.; *Enig, E.*, *Die Verehrung orientalischer Heiligen im spätrömischen Gallien und im Merowingerreich.* Festschrift P. E. Schramm. I. (Wiesbaden 1964) 390.–; *Delehaye, H.*, *Sanctus.* *Subsidia hagiographica* 17. (Bruxelles 1927) 109.–

⁸¹ In den Allerheiligenlitaneien in jedem Falle, wenn die Propheten erwähnt werden, so im Messekanon: *Bäumer, S.*, *Zeitschr. f. Kath. Theologie* 16 (1892) 454.; – in der Eidesformel: *Hauke, A.*, *Kirchengeschichte Deutschlands.* III. (Leipzig 1920) 15.–; in den Gebeten bei der Teufelsbeschwörung: *Franz, A.*, *Die kirchliche . . .* 5338.–596.; in den Festhymnen der Aller-heiligen des *Breviarium Romanum* (In I Vesperis, Ad Laudes) – in sonstigen Hymnen: *Dreves, G. M.*, a. a. O. II. nr. 42, IX. nr. 400, X. nr. 152, XII. nr. 35, XIX. nr. 23, XLIII. nr. 102.

⁸² Die kunstgeschichtlichen Analogien über das Beispiel von Prüfening hinaus wird der zweite Teil der Abhandlung enthalten.

⁸³ Bezüglich des Ursprunges und der Geschichte der Allerheiligenlitaneien vgl. *Bishop, E.* a. a. O. 137.–; *Badcock, F. J.*, *A Portion of an Early Anatolian Prayer Book.* *Journal Theol. Stud.* 33 (1932) 167.–; *Duchesne, L.*, *Origines du culte chrétien.* (Paris 1925⁶) 110., 174., 304., *Abhandlungen von M. Coens* im *Anal. Boll.*: 54 (1936) 1.–; 59 (1941) 272.–; 62 (1944) 129.–; *Knopp, G.*, *Sanctorum Nomina Seriatim.* Die Anfänge der Allerheiligenlitanei und ihre Ver-bindung mit den „*Laudes Regiae*“. *RQ* 65 (1970) 185.–

⁸⁴ *Coens, M.*, *Anal. Boll.* 54 (1936) 24.

Sancta Maria, ora pro nobis

Omnes sancti angeli, archangeli, throni etc.

S. Abel, Seth, Enoch...

Omnes sancti patriarchi, ...

S. Esaia, Hieremia, Ezechiel, Danihel, Osee, Iochel, Amos, Abdia, Iona, Michea, Naum, Abbacuc, Sophonia, Aggee, Zacharia, Malachia, Omnes sancti prophetae.

S. Johannes

S. Petre, Paule, Andrea, Iacobe, Iohannes, Thoma, Iacobe, Philippe, Bartholomee, Matthee, Simon, Thaddee, Mathia...

Omnes sancti apostoli

S. Stephane, ... Clemens, ... Xyste, Corneli, ... Vicentui, ... Georgi, ... Laurenti, ... Cosma, Damiane, ... Pantaleon, etc.

Maria-Darstellung in der linken oberen Mandorla

Engeldarstellungen im oberen Feld und auf den Balken des Gabelkreuzes Die Patriarchen fehlen auf dem Mantel, jedoch kommt ihre Aufzählung dem Namen nach in den Litaneien außerordentlich selten vor.

Die Aufzählung der Propheten stimmt mit der Prophetenreihenfolge des Mantels überein.

Johannes d. T. in der oberen Mandorla⁸⁵

Die Reihenfolge der Apostel stimmt mit der des Mantels überein

Die Märtyrerreihe wechselt je Litanei

Die Darstellungen der Allerheiligenlitanei und des Mantels stimmen demnach fasst überein. Die Litaneien erwähnen im allgemeinen nur einfach Maria und heben sie als Mutter Gottes oder als Jungfrau seltener hervor.⁸⁶ Weshalb Maria auf dem Mantel gerade in der ikonographischen Geste der Himmelfahrt dargestellt ist, dafür kann mit Erklärung dienen, daß die Darstellungen des Mantels zu der himmlischen Sphäre gehören und die mit dem Mantel beschenkte Kirche vom Patrozinium der Assumptio Beatae Mariae Virginis war.

Johannes d. Hl. folgt zwar in den Litaneien nach den Propheten, jedoch wird er auf dem Mantel wegen der Deesis-Darstellung in die Gesellschaft von Maria versetzt.

Da in den Allerheiligenlitaneien die Spezifika der einzelnen Heiligen nicht eigens beschrieben sind, eröffnet sich im Bildprogramm der Allerheiligen eine

⁸⁵ Vgl. Kovács, É., Acta ... 193.; Réau, L., a. a. O. II. 460. Obwohl in einer Litanei eines Lyoner Manuskriptes der Hl. Johannes d. T. vor den Aposteln fehlt, steht statt ihm der Evangelist. Martene, E., a. a. O. III. 187.; Gulik, W., a. a. O. 16. – Es gibt ferner auch eine solche Litanei, in der der Hl. Johannes d. T. sogar den Propheten vorangeht, obwohl diese Litanei ein Teil des Ordo catechumenorum bildet. Franz, A., Das Rituale ... 63.; daß es eine solche Reihenfolge dennoch gegeben hat, siehe: Coens, M., Anal. Boll. 54 (1936) 14. –

⁸⁶ Z. B. S. Maria, S. Dei Genitrix, S. Virgo Virginum, S. Mater Domini. Leclercq, H., a. a. O. 1797. – In der Allerheiligenlitanei des Pray-Kodexes: Pray, G., Diatribe. (Posonii et Cassoviae 1777) 217. – ferner siehe: Franz, A., Das Rituale ... 87.; Lehmann, P., Corveyer Studien. Erforschung zur Mittelalter. V. (Stuttgart 1962) 170.

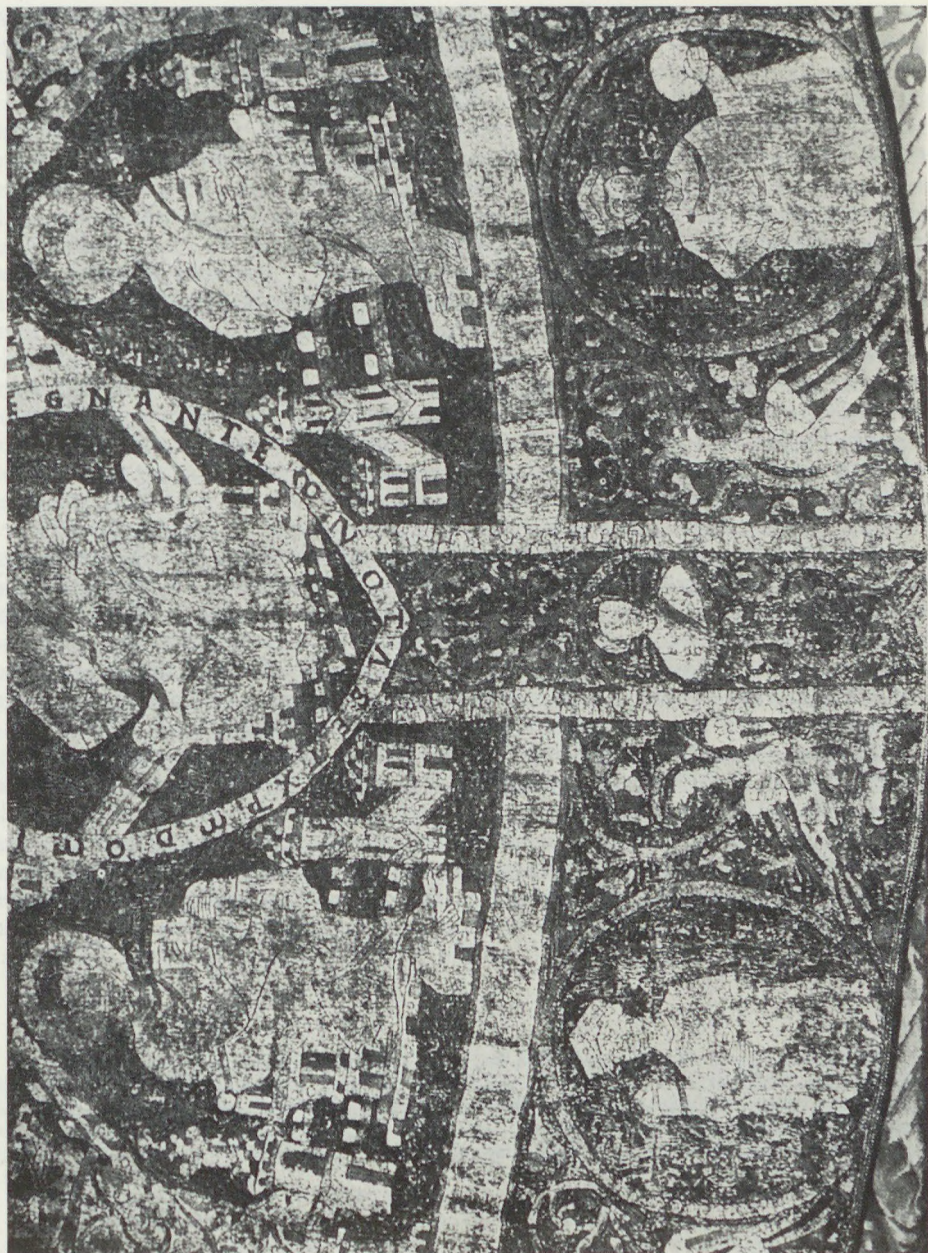

Abb. 4.

Möglichkeit dazu, um die einzelnen Gruppen durch irgendeine gemeinsame Tätigkeit zu charakterisieren. So – im Falle des Mantels – die Propheten mit der Prophezeiung des kommenden Messias, die Apostel – aufgrund des Evangeliums von Matthäus (19, 28) – inmitten ihrer Gerichtstätigkeit.

Die Darstellungen des Mantels können jedoch auch mit den Gebeten der zweiten Hälfte der Litanei verknüpft werden. Im ersten Teil der Gebete wird Gott ersucht die Menschen von den seelischen Leiden zu befreien; im zweiten Teil durch die Taten Christi und die Geschehnisse seines Lebens. Im dritten Teil wird um Erfolg in irdischen Dingen gebeten.

Den Bittrufen „*ab omni malo*“, „*a periculo mortis*“, „*ab insidiis diaboli*“, „*a potestate daemonum*“⁸⁷ entsprechen auf dem Mantel die kleinen kämpfenden Gestalten, die aufgrund des Gedichtes von Prudentius den Kampf zwischen dem Guten und Bösen symbolisieren.⁸⁸ Übrigens steht auch der beim Anlegen der Casula gesprochene liturgische Text mit dem Kampf zwischen dem Guten und Bösen im Zusammenhang.⁸⁹ Im zweiten Teil kann der Text: „*per mysterium sanctae Incarnationis tuae*“, „*per nativitatem tuam*“,⁹⁰ der auf dem Brustteil in der verstümmelten Mandorla vorausgesetzten Darstellung entsprechen. Der Text „*per passionem et crucem tuam*“⁹¹ entspricht der Kreuzdarstellung des vorderen mittleren rechteckförmigen Feldes. Der Text: „*in secundum adventum tuum*“⁹² am Rückenteil der Christus-Darstellung entspricht der Szene: Christus zwischen den Aposteln. Jedoch am Abschluß der Litaneien kommen noch Gebete um das körperliche und seelische Wohl des Herrschers, seiner Gemahlin und Kinder,⁹³ auch in dieser Beziehung konnten Stephan, Gisela und Emmerich (?) auf den Mantel, auf eine Ehrensstelle, in die Reihe der Märtyrer gehoben worden sein (Abb. 4). Die Litaneien enthalten auch sonstige weitere Gebete für das Heer des Landes, um Frieden und Sieg.⁹⁴

Gegen die Darstellung der Allerheiligen könnte man einen wesentlichen Einspruch erheben, da auf dem Mantel nach den Märtyrern die Glaubensbekenner- und Jungfrauen-Darstellungen fehlen. Darauf, daß der untere Teil des Mantels beschädigt ist und die Glaubensbekenner bzw. Jungfrauen eigentlich dort ihren Platz hätten, hat die Aufmerksamkeit schon J. Braun gelenkt.⁹⁵ Er sah in dem zum Einknüpfen des Mantels dienenden, mit Medaillons und Büsten verzierten Band jenen Streifen verwendet, der bei der Umänderung der Casula abgeschnitten wurde.⁹⁶ Meiner Meinung nach kann die Verstümmelung aus dem Maße des

⁸⁷ Mabillon, J., a. a. O. 168.–; Martene, E., a. a. O. I. 313., 316., III. 237.

⁸⁸ Kovács, É., Acta . . . 196. In einer auf 887–888 datierten Litanei aus Corvey kommt auch ein folgendes Gebet vor: *Murus noster inexpugnabilis, Christus vincit*. Lehmann, P., a. a. O. 169., 172.

⁸⁹ Vgl. Kniewald, K., Theologia (1939) 1–2.; Martene, E., a. a. O. 204., 214., 234.

⁹⁰ Mabillon, J., a. a. O. 168–169.; Martene, E., I. 313., 316., III. 187.

⁹¹ Vgl. Anm. 84.

⁹² Martene, E., a. a. O. I. 313.

⁹³ Lehmann, P., a. a. O. 172.; Swarzensky, G., a. a. O. 171–177.; Cabier, Cb., a. a. O. 27.

⁹⁴ S. Anm. 68. und Martene, E., a. a. O. III. 156., 237.

⁹⁵ Braun, J., Die liturgische . . . 229.

⁹⁶ Sein Bild siehe: Kovács, É., Acta . . . Abb. 1. Diese Auffassung stellt die Tatsache in Frage, daß sich in den Medaillons des Bandes keine Namensaufschriften befinden. Es ist möglich, daß der Fries der Glaubensbekenner und der Jungfrauen völlig abhaben gekommen ist und dieses Band von einer anderen Stelle des Mantels stammt.

Mantels ohne jeden Zweifel bewiesen werden. Seine Länge beträgt zur Zeit 134 cm,⁹⁷ hingegen sind die Casulae länger als dieses Maß, sie haben eine Länge von 150–160 cm.⁹⁸ Es kann ferner beobachtet werden, daß in der Reihe der Märtyrer, im allerletzten Kreissektor des Mantels nur die Medaillons von Vicentius, Gisela, das des Königs Stephan und des Protomärtyrers Stephanus völlig intakt erhalten geblieben sind. Der untere Teil der übrigen Medaillons ist – den Rändern des Mantels zu – immer mehr verstümmelt.⁹⁹ Ferner folgt aus dem Schnittmuster der zeitgenössischen Casulae, daß man bei den glockenförmigen Casulae die Form des Körpers nicht in Betracht gezogen hat, also diese keine Schulterausbildung haben. Nun aber befand sich zufolge der Glockenform der obere Rand der Casulae nicht auf der Schulter, am Halsteil, sondern ragte über die Schultern. Als dann die Casula vorne aufgeschnitten wurde und dadurch als Mantel auf die Schulter ausgebreitet werden konnte, gelangte der Oberrand der Casula tiefer und dementsprechend wurde der Mantel auch länger als nötig Wegen der zu große Länge hat man den überflüssig gewordenen, unteren verzierten Streifen abgeschnitten. Ob das oben erwähnte Band aus diesem abgeschnittenen Streifen stammt oder nicht, kann ohne Untersuchung des Originalstückes nicht entschieden werden.

Das Programm des Mantels folgt also der Allerheiligenlitanei. Um entscheiden zu können, ob im Programm des Mantels die Allerheiligenlitanei illustriert oder bloß aufgrund ihres Systems die himmlische Hierarchie,¹⁰⁰ die Gemeinschaft der Heiligen¹⁰¹ dargestellt wird, hängt streng mit dem Problem zusammen, zu welcher Gelegenheit eigentlich der Mantel gefertigt worden ist. Insofern nämlich das Programm ausgesprochen die Litanei darstellt, so trägt es einen bittenden, flehenden Charakter; wenn nicht, so kann es auch als Ausdruck des Dankes aufgefaßt werden (die Donatoren danken allen Heiligen für ihre Vermittlung). Die Möglichkeiten können nicht nur alternativ, sondern auch gemeinsam bestehen. Die Fertigung der Casula wird von der Forschung mit dem Krieg gegen die Deutschen im Jahre 1030 in Zusammenhang gebracht.¹⁰² Seine Entstehung fällt nach der Dedikationsaufschrift auf Januar–September 1031.¹⁰³ Laut É. Kovács¹⁰⁴ wurde der Mantel gelegentlich der siegreichen Beendigung des Krieges offeriert. Die neue Bestimmung des Programms kann gleichfalls in diesen Zusammenhang

⁹⁷ Kovács, É., Acta ... 181.

⁹⁸ Vgl. Braun, J., Die liturgische ... 194.; Der Radius der aus der zweiten Hälfte des 12. Jahrhunderts stammenden, in St. Paul Lavantal aufbewahrten Casula beträgt 167 cm. – Ginbart, K., Die Kunstdenkmäler des Benediktinerstiftes St. Paul in Lavantal und seiner Filialkirchen. Öst. Kunsttopogr. 37. (Wien 1969) 250., Abb. 360. – Demgegenüber ist der Mantel des Kaisers Otto IV. 140 cm lang. – Schramm, P. E. – Müterich, F., Denkmale der deutschen Könige und Kaiser. (München 1962) 193.

⁹⁹ Vgl. Kovács, É., Acta ... Abb. 1.

¹⁰⁰ In diesem Sinne kann der Mantel als Darstellung des himmlischen Jerusalems betrachtet werden. Gerevich, L., a. a. O. 248.

¹⁰¹ Vgl. Mühlsteiger, J., Sanctorum communio. Zeitschr. f. kath. Theologie 92 (1970) 113.

¹⁰² Horváth, J., a. a. O. 18.

¹⁰³ Über den Vergleich des Jahres und der Indictio: Szentpétery, I., Chronologia. A Magyar Történettudomány Kézikönyve 2 : 5. (Bp. 1923) 12. –

¹⁰⁴ Kovács, É., Acta ... 211.

eingefügt werden. Die Kriegereignisse spielten sich zwar im Jahre 1030 ab,¹⁰⁵ jedoch wurde der Frieden erst im Sommer 1031 geschlossen.¹⁰⁶ Es ist demnach anzunehmen, daß der Mantel – vielleicht als Votivgegenstand – nach dem erfolgreichen Abschluß der Kriegereignisse, jedoch noch vor Friedensschluß gefertigt worden ist. Auch das ist nicht ausgeschlossen, daß der Gedanke seiner Fertigung bereits 1030, noch im Laufe des Krieges aufgetaucht ist.¹⁰⁷

	Mt 10,2–5	Mc 3,13–19	L 6,14–16	Act.1,13–14	Canon	Casula S.Ste- phani regis
1.	Petrus	Petrus	Petrus	Petrus	Petrus	Petrus
2.					Paulus	Paulus
3.	Andreas	Iacobus maior	Andreas	Iohannes	Andreas	Andreas
4.	Iacobus maior	Iohannes	Iacobus maior	Iacobus maior	Iacobus maior	
5.	Iohannes	Andreas	Iohannes	Andreas	Iohannes	Iohannes
6.	Philippus	Philippus	Philippus	Philippus	Thomas	Thomas
7.	Bartholo- maeus	Bartholo- maeus	Bartholo- maeus	Thomas	Iacobus minor	Iacobus
8.	Thomas	Matthaeus	Matthaeus	Bartholo- maeus	Philippus	Philippus
9.	Matthaeus	Thomas	Thomas	Matthaeus	Bartholo- maeus	Bartholo- maeus
10.	Iacobus minor	Iacobus minor	Iacobus minor	Iacobus minor	Matthaeus	Matthaeus Iudas
11.	Thaddaeus	Thaddaeus	Simon	Simon	Simon	Simon
12.	Simon	Simon	Iudas	Iudas	Taddaeus	Taddaeus

¹⁰⁵ Zur Geschichte des Krieges: *Gombos, A.*, Szent István háborúja II. Konrád római-német császárral 1030-ban (Der Krieg des Hl. Stephans gegen den Deutschen-Römischen Kaiser Konrad II.). SzIE II. (Bp. 1938) 109.

¹⁰⁶ Ibid. 128.

¹⁰⁷ In Kenntnis der weitläufigen Tätigkeit des Königs Stephan und der Königin Gisela als Donatoren soll jedoch bemerkt werden, daß zwischen dem Grund für die Herstellung des Mantels und dem Kriege im Jahre 1030 kein engerer Zusammenhang bewiesen werden kann. So läßt sich also der Krieg des Jahres 1030 bei der Bestimmung des oranten oder dank sagenden Charakters des ikonographischen Programms des Mantels nicht in Betracht ziehen.

Diese Abhandlung wurde im August 1971 als Vortrag auf der vom Dobó István-Museum (Eger) veranstalteten Arbeitskonferenz der Historiker abgehalten. Im folgenden Teil der Abhandlung werden wir die weiteren Probleme untersuchen. – Auch an dieser Stelle spreche ich Dorottya Gáspár und László Török für ihre vielseitige freundliche Hilfe und Ratschläge meinen Dank aus.

A MAGYARORSZÁGI KUNOK RÉGÉSZETI KUTATÁSÁNAK HELYZETE

PÁLÓCZI-HORVÁTH ANDRÁS

A mongol hódítás elől 1239-ben Magyarországra költözött kunok a nomád népek utolsó hullámát jelentették a Kárpát-medencében. Velük ismételten keleti művelődési elemek kerültek az eurázsiai sztyepp-övezetről a Duna-Tisza vidékére. Az akkor már nyugati kultúrájú magyar államba, annak földrajzi értelemben is belsejébe telepített kunok igen hosszú ideig megtartották nyelvüket, társadalmi szervezetüket, régi szokásaikat és viseletüket, nehezen és inkább csak formálisan vették fel a kereszténységet. Minderről az egykorú források hitelesen tudósítanak. Az írott források és a korabeli ábrázolások (falfestmények, miniatúrák) viszonylagos gazdagságának köszönhető, hogy történetírásunk a magyarországi kunok társadalmi fejlődésének fő kérdéseire már választ tudott adni. Györffy György szerint a XIV. század végén–XV. század elején lényegében befejeződött a kunok asszimilációja, a korábbi nemzetségi területek helyén közigazgatási egységek, a kun székek alakultak ki, a téli szállásokból állandó települések fejlődtek, a feudális társadalmi viszonyok általánossá váltak.¹ Ekkor gyorsulhatott meg a régi nyelv, szokások és hagyományok feladásának folyamata.

A vázolt asszimilációs folyamat magyarázza, hogy a magyarországi kunok történetének első periódusa, ez a mintegy 150–200 éves időszak intenzívebb régészeti kutató munkát igényelne. Keveset tudunk ugyanis általában a kunok kultúrájáról, de a gazdaság-, település-, társadalom- vagy vallástörténeti problémák megoldása sem lehetséges régészeti kutatások nélkül. Ez a tanulmány elsősorban a rokontudományok számára kíván tájékoztatást adni az eddigi eredményekről és arról, hogy jelenleg milyen sajátos problémák előtt áll a kun nép régészeti hagyatékának kutatása.

A magyar régészetben Nagy Géza vetette fel először a múlt század végén, hogy a XIII–XIV. századi keleti tárgyak, nomád szokásokat tükröző temetkezések között kereshető a kunok emlékanyaga.² László Gyula ismét felelevenítette ezt a gondolatot, amely a további kutatások helyes irányát jelölte ki.³

¹ Györffy Gy., A kunok feudalizálódása. Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században. Szerk. Székely Gy. (Bp. 1953) 248–275.

² Nagy G., Arch.Ért. 13(1893) 105–117.; Ua., Arch. Ért. 13(1893) 223–234.

³ László Gy., Népr.Ért. 32(1940) 53.; Ua., Östörténetünk legkorábbi szakaszai. (Bp. 1961)

Az idők folyamán három olyan gazdag középkori sírlelet került elő a Kiskunságon, amelyeket Éri István a pogány rítus, a keleti jellegű viselet és fegyverzet alapján kunnak határozott meg.⁴ Mindegyik leletet egykori kun szállások területén találták: 1. 1816-ban *Kígyós* pusztán, amely azonos az 1355-ben említett Asszonyfalvával (*Assonfolva*), illetve az 1462-ben és 1493-ban említett Asszonyszállással (*Asszonzallasa*, *Asszanszallasa*), a mai Kiskunmajsa határában;⁵ 2. 1903-ban *Csolyos* pusztán, amelyet 1475-ben és 1493-ban említenek (*Cholyoszallasa*, vilám... *Cholyos*), s a mai Csolyospálos község része;⁶ 3. 1934-ben Kecskemét határában, *Felsőszentkirály* pusztán, amelyet 1354-ben, 1356-ban, 1488-ban, 1490-ben és 1493-ban *Zentbkýral* néven említenek,⁷ utódja a mai Lászlófalva község. Ez a három temetkezés nemcsak gazdagsága miatt igen nagy jelentőségű, hanem azért is, mert egybevethető a kelet-európai kun sztyepp régészeti anyagával. A csolyosi sír tárgyainak (sisak, páncéling, nyílhegyek, kengyelpár, öv) mélyebb elemzése során például kiderült, hogy az analógiák legnagyobb része a sztyeppen és a sztyeppel szoros kapcsolatban levő szomszédos területeken található.⁸ Úgy tűnik, különösen az alánok gazdasági kapcsolatai lehettek erősek a kun fejedelemséggel.

Külön kell beszélnünk a mindhárom kiskunsági sírleletben megtalálható gazdagon díszített veretes övekről, amelyekhez hasonlók Dél-Oroszországban eddig nem kerültek elő. Nehezen feloldható ellentmondás ezeknek az öveknek a keleties jellege és a nyugati lovagi kultúrára utaló díszítéseik (a kígyóspusztai arany öv csatján lovagi harci jelenet ábrázolása van, a veretek latin feliratai pedig védőszentekhez intézett könyörgések; a felsőszentkirályi aranyozott ezüst veretes öv díszítésére heraldikai ábrázolásokat használtak fel). Az eddigi kutatás úgy magyarázta ezt a kettősséget, hogy az övek Magyarországon, a keleti és a nyugati kultúra találkozásának és összeötvöződésének helyén készültek.⁹ Anélkül, hogy ezt a megoldást elvetnénk, beszélnünk kell egy másik értelmezési lehetőségről is. Az övek szerkezetének, viselési módjának és az egyes övdíszeknek (pl. a csolyosi csat vagy a felsőszentkirályi kettős lilom alakú veretek) balkáni és kisázsiai párhuzamai a bizánci művelődési kör felé irányítják figyelmünket.¹⁰ Bizánc és a kunok kapcsolatai a XIII. században erőteljesek voltak.¹¹ Történetileg elképzelhető, hogy a XIII. századi Bizáncból, a latin császárságból kerültek ezek az övek – fejedelmi adományként vagy kereskedők révén – az Al-Dunánál élő kunok vezetőihez, mielőtt tulajdonosaik Magyarországra települtek. A nyugatias (részben kifejezetten franciás) vonások így a Bizáncban uralmon levő francia lovagokkal lennének megmagyarázhatók. Ez a probléma természetesen további kutatást igényel.

⁴ Éri I., FA 8(1956) 137–152.

⁵ Uo. 138, 143–144.; Reizner J., Szeged története. I–IV. (Szeged 1899–1900) I. 56, 65.; IV. 57.; Gyárfás I., A jász-kunok története. I–IV. (Kecskemét 1870, 1873, Szolnok 1883, Bp. 1885) III. 710.

⁶ Éri I., i. m. 147–149.; Gyárfás I., i. m. III. 677, 709.

⁷ Szabó K., Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei. BHH 3. (Bp. 1938) 72–78.; Gyárfás I., i. m. III. 489–492, 494–495, 697–699, 701, 707–708.

⁸ Pálóczi-Horváth A., FA 20(1969) 107–134.; Ua., MFMÉ 1969. I. 115–121.

⁹ Tóth Z., Turul 47(1933) 11–18.; ua. franciául: Arch. Ért. 71(1943) 174–184.; Éri I., i. m. 151.

¹⁰ Pálóczi-Horváth A., Cumania 1(1972) 177–204.

¹¹ Gyárfás I., i. m. II. 227.; Rasovskij, D. A., Les Comans et Byzance. BIBulg 9(1935) 346–354.; Moravcsik Gy., Bizánc és a magyarság. (Bp. 195) 94.

A legújabb eredmények azt mutatják, hogy a múzeumainkban régebben őrzött tárgyak közül tüzetesebb vizsgálat után néhányat talán szintén a kunok uralkodó rétegéhez lehet majd kapcsolni. Századunk elején találták Szabolcs megyében *Demecseren* azokat a fegyvereket (kétélű kard, harci balták, páncéling), amelyek analógiáit keresve Németh Péter meghatározása szerint szintén a kelet-európai sztyeppre, a kunok előző lakhelyére jutunk el. Bizonytalan ugyan, hogy ezek a XII–XIII. századi, keleti típusokhoz sorolható fegyverek sírból származnak-e, mindenesetre egy vagy két nomád harcos felszereléséhez tartoztak, és igen valószínű, hogy tulajdonosuk kun ember volt. Fennmaradt oklevelekből tudjuk ugyanis, hogy éppen Demecser mellett kunok kaptak birtokokat még IV. Béla korában.¹²

Fodor István a Békés megyei *Bánkúton* 1931-ben előkerült lovas női sír újabb értékelését végezte el.¹³ A tárgytipusok keltezése (XIII. század közepe–XIV. század) lehetővé teszi, hogy ezt a leletet is a kunok emlékeihez soroljuk. A dél-oroszországi kunok temetkezési módjával és jellemző sírmellékleteivel valóban egyeztethető ez a sírlelet, tehát semmiképpen sem beszélhetünk mongol etnikumról, bár a hazai szakemberek körében elterjedt ez a vélemény. A régészeti hovatartozás eldöntése településtörténeti szempontból is nagy nyereség: egyelőre a bánkúti sír az egyetlen biztos adat a Körös és a Maros közötti XIII. századi kun szállásokra. Az 1279. évi oklevél szerint ezen a vidéken is éltek kunok, de a későbbi írásos források már nem beszélnek róluk, helyneveik sem maradtak fenn itt: úgy látszik, a hódtaí csata után teljesen kiűrtették ezt a területet.¹⁴

A Nagykunság délnyugati részén néhány évvel ezelőtt kerültek elő XIII. századi kun sírleletek, bizonyára szintén az előkelő réteg emlékei, ezek egyelőre még publikálatlanok.¹⁵

Természetesen egy általános régészeti, illetve művelődéstörténeti kép megrajzolásához az említett sírleletek még viszonylag kevés támpontot nyújtanak. Már az orosz és szovjet régészek által meghatározott „polovec” (kun) temetkezési szokásokkal is nagyon problematikus az összehasonlítás.

A korabeli írásos források (Willelmus de Rubruc, Albericus monachus Trium Fontium, Jehan Sir de Joinville),¹⁶ valamint az azokkal több ponton egyeztethető dél-oroszországi régészeti kutatások szerint¹⁷ a kunok kisebb-nagyobb halmokat emeltek földbeásott sírjaik fölé. Ezek a halmok többnyire kisebbek, 1–2 m magasak lehettek, csak a fejedelmek, nemzetségfők sírjai fölé emelhettek nagyobb hal-

¹² Németh P., Egy XIII. századi nomád sírlelet Szabolcs megyéből. VI. Szegedi Régészeti Tudományos Ülésszak, 1969. november 12–14. – Ez úton is köszönetet mondunk Németh Péternek, aki előadása eredményeinek jelen felhasználásához szíves hozzájárulását adta.

¹³ Banner J., *Dolg.* 7(1931) 187–204.; Fodor I., *FA* 23(1972) 223–242.

¹⁴ Gyárfás I., i. m. II. 353–357, 439.; Fodor I., i. m. 239.

¹⁵ A feldolgozást végző Selmeczi László szíves szóbeli közlése.

¹⁶ Rubruc: *Wynngaert, A. van den*, *Sinica Franciscana*. I. (Quaracchi-Firenze 1929) 186–187, 189, 195.; Albericus: *Gombos, A. F.*, *Catalogus fontium historiae Hungaricae*. I–III. (Bp. 1937–1938) I. 34.; Joinville: *Gombos, A. F.*, i. m. II. 1230–1231.

¹⁷ Zjablin, L. P., O „tatarszkij” kurganah. *SzA* 22(1955) 83–96.; Pletneva, Sz. A., Pecsenegi, torki i polovci v juzsnorusszkij szteppjah. Trudi Volgo-Donszkoj arheologiceszkij ekszpedicii, I. MIA 62 (Moszkva–Leningrad 1958) 172–182.; *Fedorov-Davidov, G. A.*, Kocsevniki Vosztocnoj Evropi pod vlasztju zolotoordinszkij hanov. (Moszkva 1966) 120–123.

mokat.¹⁸ Az eddig ismert magyarországi sírok esetében nincs biztos nyoma a mesterséges halomnak, a magyar Alföldön gyakori ún. *kunbalmok*, *kurgánok* pedig valójában őskoriak, melyek egyike-másika legfeljebb feltöltésében rejthet, másodlagos módon kun temetkezést. Számolnunk kell azzal is, hogy a kisebb halmok a magyarországi intenzívebb földművelési viszonyok között nyomtalanul eltűnhetnek, a Duna-Tisza köze futóhomokos területein is kevés esélye van megmaradásuknak.

Egyelőre nincs adatunk arra sem, hogy a magyarországi kunok lefedték-e deszkákkal vagy gerendákkal a sírt,¹⁹ alkalmaztak-e kő burkolatot vagy egyszerűen földdel kevert köveket a sírhalomban,²⁰ vagy készítettek-e külön sírgödört a ló számára, úgy ahogy ez a „polovecek” szokása volt.²¹

A dél-oroszországi kunoknál a lovastemetkezés több fajtája is megtalálható: teljes ló eltemetése, lóbőrös temetkezés és lószerszámos temetkezés.²² Magyarországon a bánkúti sírban teljes lócsontvázat találtak, amely az emberi váz jobb oldalán, azzal ellentétes irányításban feküdt.²³ Csólyoson lócsontvázról nem tudunk, a kengyelek jelenléte arra mutat, hogy lószerszámos temetkezésről lehet szó.²⁴ Ugyancsak Csólyoson a koporsó használata a hagyományos kun rítussal összegyeztethető volt.²⁵ A felsőszentkirályi és a bánkúti sír irányítása (fejfel DK-re) a dél-oroszországi kunokra jellemző tájolási rendszer.²⁶

A kun társadalom erős tagozódására vall, hogy vezetőrétegük magyarországi sírjai magányosan kerültek elő: a legelőkelőbbek temetkezései elkülönültek a közrendűekétől.

A kunok régészeti kutatásának nehéz kérdése, hogy amíg a felsorolt gazdagabb temetkezések a XIII. század közepétől a XIV. század elejéig terjedő időszakra keltezhetők, ugyanebből az időből a köznép régészeti anyaga ismeretlen. Dél-Oroszországban a kurgánok 40%-a szegény temetkezést rejtett,²⁷ de valószínű, hogy a köznépnek az avarokhoz vagy a magyarokhoz hasonlóan kurgán nélküli, egyszerű sírhantos temetői is voltak.²⁸ Hol kereshetők vajon nálunk ezek a temetők?

Századunk első felében több ásatás történt a középkori kun falvak templom körüli temetőiben. A Nagykunszágon Bartucz Lajos 1926-ban Orgondaszentmiklóson,²⁹ Méri István 1948–1949-ben Túrkeve-Móricson,³⁰ a Kiskunszágon Móra

¹⁸ Albericus: *Gombos, A. F.*, i. m. I. 34.

¹⁹ Joinville: *Gombos, A. F.*, i. m. II. 1230.; *Zjablin, L. P.*, i. m. 94.; *Pletneva, Sz. A.*, i. m. 173, 177.; *Fedorov-Davidov, G. A.*, i. m. 123.

²⁰ Joinville: *Gombos, A. F.*, i. m. II. 1230.; *Zjablin, L. P.*, i. m. 94.; *Pletneva, Sz. A.*, i. m. 173, 175–176.; *Fedorov-Davidov, G. A.*, i. m. 120–123.

²¹ *Pletneva, Sz. A.*, i. m. 173, 175.

²² Uo. 173.

²³ *Banner J.*, i. m. 188.

²⁴ *Pálóczi-Horváth A.*, FA 20(1969) 111, 114–115, 121, 127–128.

²⁵ Uo. 127–128.; *Pletneva, Sz. A.*, i. m. 173–174.

²⁶ *Pletneva, Sz. A.*, i. m. 173.

²⁷ Uo.

²⁸ *Szimonovics, E. A.*, Pogrebenija X–XII vv. kamenszkogo mogilnika. KSzIIMK 65(1956) 99–106.; *Pletneva, Sz. A.*, i. m. 185.; *Fedorov-Davidov, G. A.*, i. m. 131–133.

²⁹ *Bárányné Oberschall M.*, A salgótarjáni, orgondaszentmiklósi és pakonyi középkori sírleletek. (Bp. 1942) 7–9.

³⁰ *Méri I.*, Arch. Ért. 81(1954) 138–154.

Ferenc 1905–1906-ban Öttömösön ásatott,³¹ Szabó Kálmán és Papp László pedig egész sor ásatást folytatott a két világháború között Kecskemét környékén, a török korban elpusztult kun falvak területén.³² Sajnos egyik temető feltárása sem teljes, ezért a következtetések is korlátozott érvényűek, de úgy látszik, hogy ezeken a helyeken a XIV. század közepén-végén kezdődtek a temetkezések, mert Nagy Lajos pénzei a legkorábbiak. Úgy tudjuk, hogy a magyar állam és egyház által szorgalmazott állandó megtelepedés a XIV. század végén kezdett valósággá válni, a kun szállások első templomai is akkor épültek fel, tehát kézenfekvő, hogy a templomok körül új temetők nyíltak.

Érdekes, hogy ezekben a már keresztény temetőkben is megfigyelhető a hagyományok továbbélése. A férfiakat kaftánban és süvegben temették el (Öttömös: 22., 25., 44., 45., 51., 52. és 55. sír),³³ a női sírokba pedig tojást tettek (Öttömös: 1., 29., 34., 43. és X. sír),³⁴ amely a termékenység-varázslat kelléke,³⁵ vagy kerek üvegtükröket helyeztek (Szabadszállás-Aranyegyháza: VII., XVI. és XXXIV. sír),³⁶ melynek bajelhárító szerepe volt.³⁷ Itt kell utalnunk egyrészt a nőket ábrázoló kun kőszobrokon látható kerek tükrökre, a dél-oroszországi kun temetkezésekben feltárt hasonló bronztükrökre, másrészt arra, hogy Bánkúton kínai gyártmányú bronztükör is előkerült. A keleti bronztükrök helyébe Magyarországon léphettek a minden bizonnyal hazai készítésű üvegtükrök.³⁸ Ezek a konzervatív jelenségek és néhány XIII. századi tárgy jelenléte a kun falvak területén és temetőikben megengedik azt a feltételezést, hogy legalábbis egyes esetekben ugyanazon a helyen a XIII. század közepétől folyamatosan funkcionáló temetőről van szó, melynek területén később épült fel a templom. Természetesen ez csak hipotézis, s csak a teljességre törekvő ásatások dönthetnek felette.

A halott-kultuszhoz kapcsolódik a régi türk vallási képzeteket és művészeti hagyományokat őrző csészetartó szobrok kérdése. Dél-Oroszországban, mint az közismert, nagy számban maradtak fenn ilyen kőszobrok, melyeket az oroszok „kamennaja baba”-nak, azaz kő-ösnek neveznek. Nemrégiben bizonyították be régészeti módszerekkel, hogy ezeket az emlékeket Kelet-Európában a kunok állították s a XI–XIII. századra keltezhetők. Bár az írott források szerint Magyarországon is lehettek ilyen kőszobrok, napjainkig egy sem maradt fenn.³⁹

Ami a kunok településeit és gazdasági életét illeti, erről jelenleg viszonylag keveset tudunk. Az írott források szerint az állandó megtelepedés előtt mozgó nomád szállásokon, sátrakban és jurtokban laktak és állattenyésztéssel foglalkoz-

³¹ Móra F., Arch. Ért. 26(1906) 18–27.; *Ua.*, Arch.Ért. 28(1908) 361–371.

³² Szabó K., i. m.; Papp L., Népr.Ért. 23(1931) 137–152.

³³ Móra F., Arch. Ért. 26(1906) 21–25.; *Ua.*, Arch. Ért. 28(1908) 369–370.

³⁴ *Uo.*

³⁵ Róheim G., Magyar néphit és népszokások. (Bp. 1925) 252, 254–256.

³⁶ Szabó K., i. m. 44.

³⁷ Mészáros Gy., Népr. Ért. 16(1915) 35–38.; Róheim, G., Spiegelzauber. (Leipzig–Wien 1919) 175–176.

³⁸ Pletneva, Sz. A., i. m. 176, 178, 180, 208–209, 211.; Pogrebova, N. N., Szrednevekovie pamjatniki na szkifszkih gorodiscsah Nizsnego Dnepra. KSzIA 89(1962) 19.; Fedorov-Davidov, G. A., i. m. 78–84, 116–117.; Banner J., i. m.; Fodor I., i. m.

³⁹ Pletneva, Sz. A., i. m. 207–212.; Fedorov-Davidov, G. A., i. m. 166–193.; Fodor I., FA 21(1970) 113–126.

tak. Ez az általánosító kép a XIII–XIV. századi magyar társadalom szemszögéből nyilván igaz volt. Meggondolkoztató azonban, hogy az eddigi kutatások szerint a XV–XVI. századi kun falvak anyagi műveltsége ugyanolyannak látszik, mint a korabeli magyar falvaké, sőt még a település szerkezete is olyan lehetett, amilyen ezidőben az Alföldön általános volt.⁴⁰

A Méri István által feltárt, XV–XVII. századi Móric falu kb. 1 km hosszú, keskeny település volt, egymástól távol levő, három helyiséges házakkal. A móríci ásatáson differenciált mezőgazdasági tevékenységre utaló tárgyak kerültek elő: fejlett földművelésről tanúskodnak a feltárt eszközök (sarló, kasza, kaszakalapács, ös toke, ásópapucs), de az állattenyésztés talán még jelentősebb lehetett a nagy mennyiségű állatsont (százalékos arányuk sorrendjében: szarvasmarha, juh, kecske, sertés, ló, kutya, tyúk, lúd, egyéb szárnyasok) szerint.⁴¹

A gazdasági életnek ezt a viszonylagos fejlettségét nem érthették el minden belső előzmény nélkül. Az említett régészeti eredmények alapján hangsúlyoznunk kell, hogy az állattenyésztés jelentősége a letelepedés után is megmaradt, de azt sem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy a Magyarországra beköltöző kunok erősen rétegeződött társadalmában kétségkívül voltak földműves elemek, ezek arányát még csak növelte a XIII. század végén az ausztriai, cseh- és morvaországi hadjáratokról behurcolt nagyszámú fogoly.⁴² A kunok rendelkezésére bocsátott területek elég pontosan körülhatárolhatók és valószínűleg már a XIII. századtól fel voltak osztva az egyes előkelő nemzetségek között, továbbá magyar falvak, egyházi, királyi és földesúri birtokok is beékelődtek a kun szállások közé. Mindez gátat vetett az igazi nomadizálásnak, a szállásterülettel szomszédos nagyobb magyar települések pedig ösztönzőleg hathattak a kunok gazdasági életére.

Régészeti topográfiai megfigyelések szerint az előkelők fentemlített XIII–XIV. századi sírjai közelében XV–XVII. századi kun falvak találhatók, tehát jogos feltételeznünk, hogy ezeknek az állandó településeknek a helyén vagy közvetlen környékén, de a birtokhatáron belül voltak korábban a téli szállások.⁴³ A jövődő ásatások egyik legfontosabb feladata lesz annak tisztázása, hogy ezeknek a török korban elpusztult településeknek vannak-e a XIV. század közepénél-végénél korábbi rétegeik.

Egyes szállások korai eredete mellett szól az, hogy nevüket az írott forrásokban a XIII. század végén vagy a XIV. század elején említett történeti személyekről kaphatták (1239: *Kuthen* személynév, 1493: *Kethenzallasa* helynév;⁴⁴ 1289, 1290: *Arbuz* személynév, mai *Árbóc* helynév;⁴⁵ 1290: *Turtel* személynév, 1436: *Thertbe*

⁴⁰ Méri I., i. m. 140.

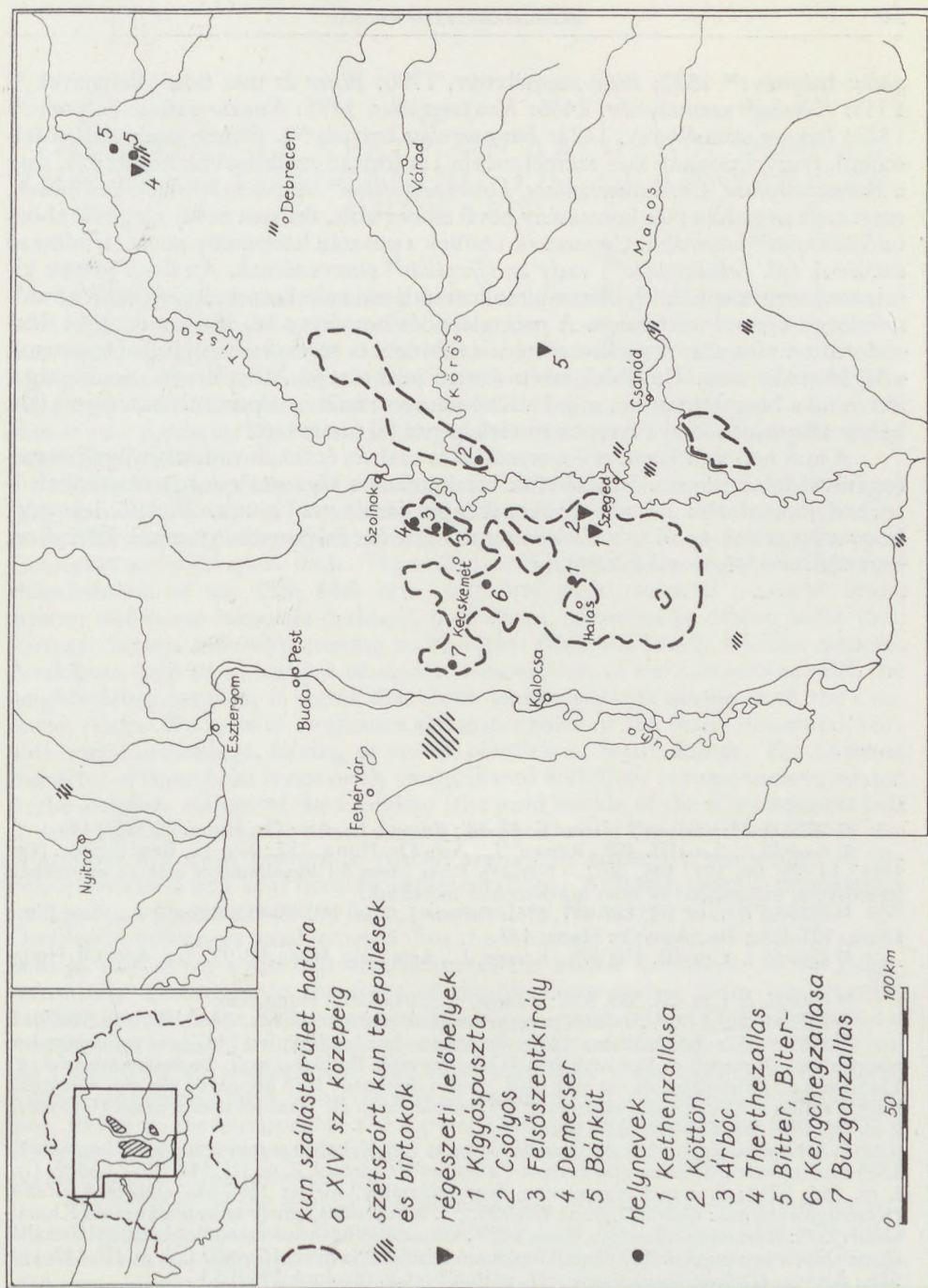
⁴¹ Uo. 147–149.

⁴² Györffy Gy., i. m. 252–253.; Bartha A., Sz 97(1963) 519–520.

⁴³ Éri I., i. m. 148, 150–151.

⁴⁴ *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*, I–II. Szerk. Szentpétery, E., (Bp. 1937–1938) (továbbiakban: SRH) II. 553–554.; Gyárfás I., i. m. III. 709.; Rásonyi, L., Les noms toponymiques du Kiskunság. Acta Ling. Hung. 7(1957) 111–114.; Ua., Les anthroponymes comans de Hongrie. Acta Or. Hung. 20(1967) 143–144.; lásd még Köttön helynevet Kunszentmárton határában: Kakuk M., Kunszentmárton földrajzi nevei. (Szolnok 1965) 38.

⁴⁵ Wenzel G., Árpádkori Új Okmánytár. IV. (Pest 1862) 336–337.; SRH II. 45.; Rásonyi, L., Acta Ling. Hung. 7(1957) 79–84.; Ua., Acta Or. Hung. 20(1967) 136.

zallas helynév;⁴⁶ 1322: *Biter* személynév, 1796: *Bitter* és mai *Biter*- helynevek;⁴⁷ 1333: *Kuncheb* személynév, 1436: *Kempcegzallas*, 1475: *Kenghegzallasa* helynév;⁴⁸ 1333: *Buzgan* személynév, 1423: *Buzganzallas* helynév⁴⁹). Ennek analógiájára feltehető, hogy a pogány kun személynévből származó szállásnevek korábbiak, míg a *Besemibalzallasa*, *Cborbaianoszallasa*, *Dioltapalzallasa*⁵⁰ típusú helynevek későbbiek, mert ezek névadója már keresztény nevű ember volt, aki kun nevét megkülönböztető névként⁵¹ használta. Ugyancsak későiek a pusztán keresztény nevet tartalmazó szállások (pl. *Jakabszállás*⁵²) vagy az *Újszállás*⁵³ elnevezésűek. Az ilyen helyek ki-rajzással, széttelepüléssel, illetve birtokosztódással keletkeztek, itt is kisebb a valószínűsége a korai leleteknek. A megtelepedés homályos kérdéseit a további tudományi vizsgálatok mellett történeti földrajzi és régészeti topográfiai kutatások világíthatnák meg. Utóbbiak terén úttörő jelentőségű Méri István munkássága, aki mind a Nagykunszágon, mind a Kiskunszágon számos elpusztult középkori falu helyét állapította meg a terepen és térképezte fel pontosan.⁵⁴

A kun nép múltjának rekonstruálása is csak az érdekelt tudományágak összefogásával lehet sikeres. Ismereteink bővítéséhez a régészet a maga részéről első-sorban intenzívebb ásatási tevékenységgel járulhatna hozzá. Biztató jelenség, hogy a Nagykunszágon és a Kiskunszágon egyaránt folyamatban vannak középkori kun szállások régészeti feltárásai.⁵⁵

⁴⁶ SRH II. 45.; *Reizner J.*, i. m. IV. 42–43.; *Rásonyi, L.*, Acta Or. Hung. 20(1967) 146.

⁴⁷ *Gyárfás I.*, i. m. III. 462.; *Rásonyi, L.*, Acta Or. Hung. 137.; *Kiss L.*, Régi Rétköz. (Bp. 1961) 14, 89, 99, 101, 103, 207. – Németh Péter hívta fel figyelmünket erre az azonosítási lehetőségre, segítségéért ez úton is köszönetet mondunk.

⁴⁸ *Gyárfás I.*, i. m. III. 476–477, 676.; *Reizner J.*, i. m. IV. 42–43.; *Rásonyi, L.*, Acta Ling. Hung. 107–111.; *Ua.*, Acta Or. Hung. 143.

⁴⁹ *Gyárfás I.*, i. m. III. 476, 578.; *Rásonyi, L.*, Acta Ling. Hung. 96–97.; *Ua.*, Acta Or. Hung. 139.

⁵⁰ *Gyárfás I.*, i. m. III. 525, 566.; *Rásonyi, L.*, Acta Ling. Hung. 136.

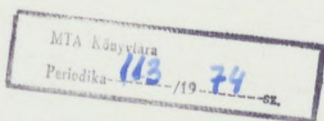
⁵¹ *Febértói K.*, A XIV. századi magyar megkülönböztető nevek. NyÉ 68. (Bp. 1969) 5.

⁵² 1447, 1452: *Jakabzallasa*; 1481: *descensus Jakabzallasa*; az 1447-ben szállásbirtokos testvéreknek, Péternek és Jánosnak apja *Jakab*, nagyapja *Buthemer* volt; *Buthemer* szerepel egy 1343-ban kelt oklevélben, de ott még csak „in suo descensu” lakó kunokról van szó, valószínű, hogy a szállás a XIV. század végén és a XV. század elején élt *Jakab*ról nyerte nevét (*Gyárfás I.*, i. m. III. 250, 482, 618–619, 627, 682.).

⁵³ A Nagykunszágon három *Újszállás* is volt: 1. a *Kakat-ér* sárréti torkolatánál az először 1389-ben említett „*Wyzallas alio nomine Zakeghaz*” (*Gyárfás I.*, i. m. III. 113, 511.; *Györffy Gy.*, i. m. 264, 271.); 2. a mai *Karcag* öse, *Karcagújszállás*, melyet 1506-ban említenek először (*Karczaghwyzallasa*: *Gyárfás I.*, i. m. III. 723.); 3. *Kisújszállás*, amely azonos a korábbi *Kisszállással* (1395: *Kyzsalas*); lehetséges, hogy a XV. század első felében átmenetileg lakatlan *Kisszállás* újratelepülésekor kapta az 1470-ben felbukkanó *Kisújszállás* nevet [*Gyárfás I.*, i. m. III. 112–113, 525.; *Kiss G.*, *Kisújszállás* története a 18. század végéig. (Szolnok 1959) 5.]

⁵⁴ *Méri I.*, i. m. 138.

⁵⁵ Ezek a munkálatok a Magyar Nemzeti Múzeum, a kecskeméti Katona József Múzeum és a szolnoki Damjanich János Múzeum támogatásával és részvételével folynak.

THE PRESENT STATE OF ARCHAEOLOGICAL RESEARCH CONCERNING THE CUMANIANS IN HUNGARY

In 1239, fragments of the once potent Cumanian-Kipchak allied tribes moved to Hungary, seeking refuge from the Mongolian conquest. In their new country they preserved their language, social structure, ancient customs and costume for a long time, their conversion to Christianity was lingering and rather formal. The merging of the Cumanians with the feudal Hungarian society was completed almost two centuries after their settling, at the end of the 14th century or at the beginning of the 15th.

Solitary burial-places of Cumanian nobles, belonging to the clan aristocracy (Kígyópuszta, Csólyos, Felsőszenkírály, Bánkút), dated to the late 13th resp. early 14th century, are performed after pagan rites and form a special group of Cumanian archaeological finds. These find complexes embrace objects and types characteristic of the 13th–14th cent. East-European nomadic costume, arms, armour and horse furniture (helmets, mail shirts, arrowheads, sabres, horse bits, stirrups, bronze mirrors), coming to Hungary from the South Russian steppes. Analogues help us to analyse economic connections of the Cumanians with the neighbouring peoples; it seems that these were especially strong with the Caucasian Alans. We have to emphasize the importance of the richly decorated belts with metal mountings, having as yet no parallels in South Russia. The Oriental character of these belts is not easily reconciliated with their ornamentation, related to the knightly culture of the Occident (the gold buckle of the Kígyópuszta belt is decorated with a battle scene among knights, while the Latin legends of the mountings are short prayers to patron saints; the silver-gilt mountings of the Felsőszenkírály belt bear heraldic representations). Research used to explain this ambiguity with their having been produced in Hungary, where Oriental and Occidental influences amalgamated. For the structure and way of wearing of the belts as well as for some belt ornaments (as the buckle of Csólyos or the Felsőszenkírály mountings in the form of double fleurs-de-lys) there are, though, parallels found on the Balkans and in Asia minor, pointing to a Byzantine cultural sphere, which admit a different conjecture. Connections between Byzantium and the Cumanians are well-known. The belts may have come thus from the Latin Empire, as princely gifts, or on the way of commerce, to the leaders of the Cumanians, living in the environs of the Lower Danube, before their owners left for Hungary. This problem needs further investigations; as for the present we cannot exclude any of these possibilities.

The villages of the settled and christianized Cumanians, with churches and encircling graveyards build another archaeological find group. Many of these sites between the Danube and the Tisza, the so-called „Little Cumania” (Kiskunság) were excavated. The last of the burials took place in the 16th and 17th centuries, before the settlements having been destroyed during the Turkish occupation; the opening is, though, not to be stated due to incomplete excavations up

till now. The burials started, in all probability, about the middle or second half of the 14th century when the permanent settlements of the Cumans took shape and their first churches were built; the earliest coins in the graves confirm these dates. On the other hand some pagan burial customs, as the placing of eggs or mirrors as grave goods survived, even a few objects were found to be dated to the 13th century, allowing the presumption that in some cases the cemeteries might have been started as early as the mid-thirteenth century, while the churches were built on their territories at a later date. Lacking other reasonable answers to the question we try to explain the absence of cemeteries of the common people which may be dated authentically to the 13th century.

The 15th to 16th century houses, excavated in the villages, the structure of the settlements observed, agricultural implements and the collected animal bone material display Cumanian economics and way of life similar to their Hungarian environment of the same period. This means a relatively high level which could not be reached unprecedented. The society of the Cumans, at the moment of their immigration, must have been considerably differentiated, embracing agricultural elements, whose number at the end of the 14th century was augmented by a great number of prisoners taken in the Austrian, Bohemian and Moravian campaigns. Hungarian villages and agricultural towns, wedged into the settling areas of the Cumans, stimulated presumably the economic life of the Cumans. Free nomadizing is out of question at this time, the confines of the pastures – the settlements – were very likely divided from the beginnings among the clans.

As for the places of the 13th century settlements the grave-goods of the nobles, mentioned above, give us some information. These can be considered as graves of the landowning class, their sites being situated near to the 15th–17th century Cumanian villages. We have, therefore, reasons to suppose that the 13th century half-nomadic winter dwellings, organically preceding the villages, were situated at the same places or in their nearest neighbourhood but certainly within the confines of the domains.

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

Felelős kiadó: Nemes Iván igazgató
Műszaki szerkesztő: Sűgár László
Készült az MSZ 5601--59 szabvány szerint
B/5 alakban, 22 A/5 iv terjedelemben, 800 példányban
73/2966. Franklin Nyomda, Budapest.
Felelős Vértés Ferenc igazgató

